

Latvijas Universitāte
Vēstures un filozofijas fakultāte

Armands Vijups

***Latvijas XIII-XVII gs. pakavsaktas kā
arheoloģiskais avots (tipoloģiskā analīze)***

Promocijas darbs

I

Rīga, 1998.

Saturs

I

- *Ievads*..... 3.lpp.
- *Avotu un literatūras apskats* 8.lpp.
- *I. Latvijas viduslaiku pakavsaktu tipoloģijas metodoloģiskais pamatojums* 16.lpp.
- *II. Pakavsaktu formu attīstība Eiropas rotu materiālā* 31.lpp.
- *III. Pakavsaktas kā saktu grupa Latvijas 13.-17.gs. rotu materiālā...* 61.lpp.
- *IV. Pakavsaktu ar atrofītiem galiem (ATG) apakšgrupas tipoloģiskā analīze* 97.lpp.
- *V. Pakavsaktu ar noplacinātiem uzliektiem (naglu) galiem (NAG) apakšgrupas tipoloģiskā analīze* 123.lpp.

II

- *VI. Pakavsaktu ar ripu galiem (RPG) tipoloģiskā analīze* 146.lpp.
- *VII. Pakavsaktu ar daudzskaldņu galiem (DSKG) apakšgrupas tipoloģiskā analīze* 164.lpp.
- *VIII. Pakavsaktu ar zvērgalvu un liliju galiem (ZLG) apakšgrupas tipoloģiskā analīze* 186.lpp.
- *IX. Pakavsaktu ar magoņgalvu un pogu galiem (MPG) apakšgrupas tipoloģiskā analīze* 211.lpp.
- *X. Pakavsaktu ar paplašinātiem (vāļu) galiem (PVG) apakšgrupas tipoloģiskā analīze* 225.lpp.
- *XI. Pakavsaktas ar dažādi veidotiem galiem un netipiskās pakavsaktas* 237.lpp.
- *XII. 13.-17.gs. pakavsaktas kā arheoloģiskais avots: amatnieciskie, funkcionālie un dekoratīvie aspekti* 243.lpp.
- *Secinājumi* 274.lpp.
- *Izmantoto raksfīto avotu un literatūras saraksts* 280.lpp.

III

- *Pielikumi* 298.lpp.

Ievads

Saktas kā rotaslieta vairumam cilvēku Latvijā saistās galvenokārt ar etnografiskajā rotu klāstā pārstāvētajām dažādām riņķsaktu formām un sirdsveida saktām. Kā tādas tās ir iecienīts rotkaļu atdarināšanas objekts, bieži redzamas kā tautastērpu rota un nereti arī kā šodienas ikdienā izmantotas "nacionālas" saktas. Pakavsaktas šādā vispārinātā uztverē vairāk saistās ar aizvēstures posmu, laiku pirms vācu krustnešu iekarojumiem 13.gs. Tomēr 20.gs. , īpaši pēckara posmā veikto arheoloģisko izrakumu gaitā ir uzkrājies nozīmīgs viduslaiku (13.-17.gs.) senlietu materiāls, kura rotu klāstā, kā konstatējams, pakavsaktas skaita un daudzveidības ziņā turpina ieņemt nebūt ne pēdējo vietu. Preventīva iepazīšanās ar bagāto materiālu parāda, ka pakavsaktu ilgajā attīstības vēsturē 13.-17.gs. ir īpaši nozīmīgs un nebūt nav viennozīmīgi vērtējams kā deģenerācijas un regresīvas transformācijas posms, kura beigās tās nemanāmi izzūd no latviešu rotu komplekta. Šajā laikā līdztekus ar no Rietumeiropas ienākošajām riņķsaktām , kuras pakāpeniski iemantoja aizvien lielāku popularitāti, kā plašu iedzīvotāju slāņu iecienīta rota turpināja saglabāties un attīstīties arī šīs saktas. Pārsteidzoši ilgstošā pakavsaktu izmantošana (šīs saktu formas nepārtrauktas eksistences laiks aptver apmēram 1000 gadu) ļauj uzskatīt, ka tieši šajās rotās kā arheoloģiskā avotā iespējams saredzēt daudzas 13.-17.gs. Latvijas teritorijas vēstures sarežģītās norises materiālajā un garīgajā sfērā, kur saglabājās un attīstoties pārveidojās gan senās vietējās tradīcijas, gan arī veidojās jaunas, no ārienes ietekmētas parādības. Vadoties no šīs atziņas , tika veikta šo saktu tipoloģiska analīze, kuras rezultāts ir šis darbs.

Tipoloģiskā metode bija un joprojām vēl ir viena no arheologu analītiskā darba visplašāk lietotajām avotu materiāla apstrādes formām. Eiropas arheoloģijā pagājušā gadsimta beigās un šī gadsimta pirmajā pusē tipoloģisko metodi plaši izmantoja galvenokārt arheoloģisko avotu hronoloģijas noteikšanai. Pēdējos gadu desmitos, līdz ar moderno eksakto datēšanas metožu strauju attīstību, šī tipoloģiskās metodes funkcija strauji samazinās. Tomēr paša metodes izmantošanas nozīme arheologu darbā nav zudusi arī mūsdienās - to apliecina daudzie monogrāfiskie pētījumi, kurā tā tiek plaši pielietota. Tā, piemēram, virkne nozīmīgu darbu, kas veltīti Ziemeļeiropas atsevišķu rotu grupu klasifikācijai (Thunmark-Nylen L.1983.; Jansson I.1985.; Carlsson A.1988. u.c.) un kuros minētā metode plašākā vai ierobežotākā apjomā ir izmantota, parāda tās aktualitāti arī pēdējos gadu desmitos un arī Baltijas reģionā. Šajos darbos iespējams konstatēt tradicionālās tipoloģiskās metodes tālāku attīstību - tie ir sistēmstratēģiski orientēti pētījumi ar mērķi maksimāli izvērstāk atspoguļot tos aspektus, kuri ietekmēja tipoloģisko atšķirību veidošanos.

Tipoloģija kā arheoloģiskās analīzes metode rezultatīvi izmantojama arī Latvijas bagātā arheoloģiskā materiāla apstrādei, kurā paralēli ar mūsdienīgu tipoloģisko atšķirību veidojošo apstākļu dziļāku analīzi vēl aizvien nereti būtiski svarīgs uzdevums ir arī sniegt materiāla tipoloģiski hronoloģisko analīzi - datēt noteiktu arheoloģisko avotu rašanās vai eksistences laiku. Jāpiezīmē, ka pēckara posmā metodes attīstība Latvijā ilgu laiku bija ideoloģiski ietekmētu apstākļu kavēta, neļaujot to attīstīt arī tās tradicionālā, hronoloģiskajā aspektā. Tādējādi šodien šīs metodes izmantošana Latvijā ir kļuvusi divkārt nozīmīga.

Darba mērķis ir 13. -17.gs. pakavsaktu tipoloģijas izveide, atspoguļojot šīs rotas formas attīstību un daudzveidību minētajā periodā, kā arī sniedzot izdalīto tipu un variantu hronoloģiju. Līdz šim šāda tipoloģiska analīze visam viduslaiku pakavsaktu kopumam nav veikta, tās epizodiski mēģinātas klasificēt tikai atsevišķu arheoloģisko pieminekļu ietvaros. Līdz ar to var apgalvot, ka šīs saktu grupa kā arheoloģiskais avots nav pilnībā apzināts un tās iespējas

pagaidām nav izmantotas. Lietotas ikdienas dzīvē kā apģērbu saturoša, dekorējoša un, iespējams, valkātāju sargājoša rota, pakavsaktas sevi pastarpināti ietver informāciju par daudziem pagātnes dzīves aspektiem - estētiskajiem un reliģiskajiem priekšstatiem, valkātāju materiālo stāvokli, etnisko piederību. Atsevišķa sakta kā avots par to sniedz ierobežotu un grūti "nolasāmu" informāciju. Daudz plašākas iespējas dod kompleksa šo rotu tipoloģiska analīze, kas mēģināta veikt šajā darbā. Tikai veicot šādu padziļinātu analīzi, pakavsaktas kā kopums kļūst par pilnvērtīgu arheoloģisko avotu, sniedzot plašas interpretācijas iespējas. Līdztekus tam arī katra atsevišķa pakavsakta pēc tipoloģiski hronoloģiskas visu to kopuma izpētes var kalpot kā noteiktu arheoloģisku kontekstu datējošs objekts.

Darba galvenais uzdevums ir mūsdienīgas tipoloģiskās metodes pielietojuma attīstīšana, parādot tās iespējas daudzskaitlīga materiāla (tipoloģijas izstrādei izmantotas pāri par 2000 saktu) izvērstā izpētē. Īpaša vieta atvēlēta izmantotās tipoloģiskās metodes teorētiskajam pamatojumam un tipoloģiskās terminoloģijas skaidrojumam nolūkā stimulēt šo līdz šim Latvijā nepietiekami diskutēto teorētiskās arheoloģijas jautājumu risināšanu. Ņemot vērā 13.-17.gs. Latvijas teritorijas iedzīvotāju sarežģītos garīgās dzīves procesus kristietības lēnas nostiprināšanās un senās pirmskristietīgās pasaules uztveres intensīvas saglabāšanās apstākļos, kā viens no uzdevumiem izvirzīts mēģinājums izmantot izveidotās tipoloģijas rezultātus šo jautājumu skaidrojumam. Pakavsaktu tipoloģiskās analīzes rezultāti pielietojami arī citu iepriekš minēto pagātnes aspektu izpratnei (piemēram, etnisko jautājumu risināšanai šajā laikposmā, kad notiek vienotas latviešu tautas veidošanās), tomēr izvirzītā mērķa un pamatuzdevumu apjoms neļauj autoram pievērsties visām viduslaiku pakavsaktu kā arheoloģiskā avota potenciālajām iespējām.

Darba struktūra veidota, aplūkojot gan ar izmantototo metodoloģiju un jautājuma historiogrāfiju saistītos aspektus, gan arī izstrādājot tā pamatmērķi - viduslaiku pakavsaktu tipoloģijas izveidi. Pirmā nodaļa veltīta izmantotās

tipoloģiskās metodes izvērsumam, detalizētāk apzinot un skaidrojot tās iespējas pakavsaktu analīzē, ko šī metode var sniegt mūsdienu arheoloģijas līmenī. Tā kā arheoloģijas teorijas un metodoloģijas jautājumiem Latvijas arheoloģijā līdz šim nav pievērsta vispusīga uzmanība, šajā nodaļā veikts īss ekskurss arī pašas metodes būtībā. Līdzīgi īpaša uzmanība pievērsta arī pakavsaktas kā rotas kopējai attīstībai Eiropas arheoloģiskajā materiālā, mēģinot atspoguļot šīs saktu grupas vēsturi plašākā kontekstā. Šīs nodaļas ("Pakavsaktu formu attīstība Eiropas rotu materiālā") uzdevums ir ļaut izprast šo rotu kopējo attīstības gaitu un veidot nepieciešamo vispārējās informācijas fonu Latvijas viduslaiku pakavsaktu attīstības analīzei, kura plašāk risināta darba turpmākajās nodaļās. Nodaļā "Pakavsaktas kā saktu grupa Latvijas 13.-17.gs. rotu materiālā" izvērstāk definēts pats izpētes objekts, aplūkojot viduslaiku pakavsaktu izpētes historiogrāfiju un parādot šī materiāla uzkrāšanās gaitu, kā arī ar tā klasifikāciju un analīzi saistīto jautājumu risinājumus Latvijā. Paralēli tam skaidrota arī analizētā materiāla hronoloģija, precizējot viduslaiku pakavsaktu izplatības apakšējās un augšējās robežas un līdz ar to mēģinot izvērstāk skaidrot jēdzienu "viduslaiku pakavsaktas" laikā.

Darba pamatdaļa veltīta sešu izdalīto viduslaiku pakavsaktu apakšgrupu (pakavsaktu ar atrotītiem galiem, pakavsaktu ar noplacinātiem uzliektiem (naglu) galiem, pakavsaktu ar zvērgalvu un liliju galiem, pakavsaktu ar daudzskaldņu galiem, pakavsaktu ar magoņgalvu un pogu galiem un pakavsaktu ar paplašinātiem (vāļu) galiem) tipoloģiskajai analīzei, veidojot noteiktas tipoloģiski hronoloģiskas sistēmas. Atsevišķās nodaļās aplūkotas arī pakavsaktas ar ripu galiem kā skaitliski īpaša saktu ar noplacinātiem uzliektiem galiem apakšgrupas kopa, kā arī pakavsaktas ar atšķirīgi veidotiem galiem un netipiskās pakavsaktas. Darba pēdējā nodaļā atspoguļotas iespējas to jautājumu risināšanā, kurus ļauj skatīt pakavsaktas kā tipoloģiski analizētu arheoloģisko avotu kopums. Šajā nodaļā uz izstrādātās tipoloģijas bāzes aplūkotas estētisko un reliģisko priekšstatu izmaiņas 13.-17.gs., kā arī risināti jautājumi par pakavsaktu praktiski funkcionālo izmantošanu apģērba

saturēšanai un to darinātājiem. Noteikta informatīva slodze darbā ierādīta pielikumiem - tajos ievietoti izmantoto saktu saraksti un proporcionalitātes diagrammas. Tekstā ievietotās tabulas apzīmētas ar arābu numerāciju, pielikumā sniegtās - ar romiešu cipariem. Līdzīgi diferencēts arī ilustratīvas materiāls (tekstā - attēli, pielikumā - zīmējumi).

Autors izsaka dziļu pateicību visiem tiem arheologiem, ar kuru būtisku palīdzību varēja tapt šis pētījums. Patiesi pateicības vārdi jāveltī gan tiem arheologiem, kuri sniedza iespēju izmantot viņu vadīto izrakumu nepublicēto materiālu (Z. Apala, J. Asaris, M. Atgāzis, J. Graudonis, I. Loze, Ē. Mugurēvičs, J. Urtāns, A. Vasks, A. Zariņa, G. Zemītis u.c.), gan arī uz tiem daudzajiem cilvēkiem Latvijas Vēstures institūtā, Latvijas Vēstures muzejā, Bauskas, Talsu, Saldus, Liepājas, Ventspils, Kuldīgas, Madonas, Valkas, Gulbenes un Cēsu muzejos, kuri atbalstīja šī pētījuma izstrādi ar konsultācijām un norādēm, autoram apzinot plašo viduslaiku pakavsaktu materiālu.

Izmantoto avotu un literatūras apskats

Tipoloģijas izstrādes pamatavots ir viduslaiku pakavsaktu **lietiskais materiāls** no dažādām arheoloģiskajām kolekcijām, kuras atrodas kā Latvijā, tā arī aiz tās robežām. Analīzei izmantotas **2150 pakavsaktas**, kuru lielākā daļa glabājas divās lielākajās kolekcijās - LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģijas nodaļā un Latvijas Vēstures muzeja Arheoloģijas nodaļas fondos. Abas minētās kolekcijas ietver ne tikai skaitliski vislielāko 13.-17.gs. pakavsaktu klāstu, bet arī šī materiāla visnozīmīgāko daļu - sistemātiskos arheoloģiskajos izrakumos iegūtās saktas, kurām līdztekus ar paša artefakta parametriem nozīmīgu informāciju ļauj iegūt arī to arheoloģiskais konteksts (kapa inventārs, atrašanas apstākļi kultūras slānī u.c.).

Lai iegūtu pilnīgāku ainu par analizēto rotu apakšgrupu, savrupatrastās un nereti arī izrakumos iegūtās pakavsaktas apzinātas arī citos Latvijas muzejos - Bauskā, Cēsīs, Gulbenē, Jelgavā, Kuldīgā, Liepājā, Saldū, Talsos, Tukumā, Valkā un Madonā. Šo muzeju fondos viduslaiku pakavsaktu skaits parasti nepārsniedz pāris desmitus, tomēr šis materiāls nereti ļauj apstiprināt izdalīto tipoloģijas taksonu pamatotību, kā arī sniedz papildus ziņas par to izplatību. Neliels vēlā dzelzs laikmeta beigu un viduslaiku pakavsaktu klāsts glabājas arī Rīgas Vēstures un kuģniecības muzeja arheoloģiskajā kolekcijā. Viduslaiku pakavsaktu tipoloģijas izstrādei izmantotas arī tās Latvijas viduslaiku pakavsaktas, kas glabājas Igaunijas Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta (*Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut*) Arheoloģijas nodaļas fondos (57 saktas). Tās pamatā ir savrupatrastās rotas vai 19.gs. izrakumu precīzāk nedokumentēts materiāls, kas zināmā mērā apgrūtina tā pilnvērtīgu pielietojumu. Šīs kolekcijas materiāla Igaunijas teritorijā iegūtās saktas izmatotas salīdzinājumam un konkrētu apakšgrupu izplatības skaidrojumam. Jāatzīmē, ka salīdzinājumam un analogijām izmantotas arī vikingu laikmeta

beigu posma saktas, kas glabājas Zviedrijas Valsts Vēstures muzejā (*Statens Historiska Museum*).

Šajā tipoloģijā izmantotajā lietisko avotu pamatgrupā skaitliski un analītiski nozīmīgāko saktu klāstu sniedz lielāko arheoloģiski pētīto **viduslaiku apbedījumu vietu** senlietu kolekcijas, kas glabājas LU Latvijas Vēstures institūtā - Mārtiņsalas kapsētas 288 pakavsaktas (A.Zariņas un Ē.Mugurēviča vadītie izrakumi, skat. XIII tab.), Dobeles kapsētas 332 saktas (J.Daigas vadītie izrakumi, skat. XII tab.), Ikšķiles kapsētas 55 saktas (J.Graudoņa vadītie izrakumi), Sēlpils kapsētas 22 pakavsaktas (A.Zariņas vadītie izrakumi, skat. XVII tab.) u.c. Latvijas Vēstures muzejā no nozīmīgākajām plašākajām kolekcijām jāatzīmē Aizkraukles kapsētas 63 saktas (V.Urtāna vadītie izrakumi un savrupatrastais materiāls, skat. X tab.) un Talsu Vilcumuižas 130 XII-XIV gs. pakavsaktas (XIX tab.). Pāvulkalna kapsētas (16 saktas, J.Siatkovska un J. Urtāna vadītie izrakumi, skat. XIV tab.) un Saldus kapsētas (10 saktas, J.Daigas vadītie izrakumi, skat. XVI tab.) glabājas attiecīgi Valkas Novadpētniecības muzejā un Saldus Vēstures un mākslas muzejā.

Proporcionāli mazāka uzmanība pievērsta **viduslaiku dzīvesvietās** izrakumos iegūtajām pakavsaktām. Daļēji tas skaidrojams ar šī materiāla salīdzinoši daudz mazāko skaitu, daļēji - ar grūtībām hronoloģiski precīzi atributēt šo pakavsaktu klāstu.

Vairāk kā pusi no tipoloģiskajā analīzē izmantotajām pakavsaktām veido **savrupatradumi**. Šī rakstura atradumu plašā izmantošana darbā saistīta ar tā daudzskaitlīgumu dažādās arheoloģiskā materiāla kolekcijās un centieniem veidot aptverošu tipoloģisko un atsevišķu taksonu izplatības ainu. Savrupatrastu viduslaiku pakavsaktu skaitliski lielākais materiāls glabājas Latvijas Vēstures muzejā, pie tām pieskaitāmas arī lielākā daļa citos Latvijas muzejos apzinātās un Igaunijas Vēstures institūtā esošās Latvijas viduslaiku pakavsaktas.

Tipoloģijas izstrādei izmantoto pakavsaktu skaitliskais apjoms aptver lielāko daļu no šobrīd zināmajām Latvijas teritorijā atrastajām viduslaiku

pakavsaktā (apmēram 85-90%). Tas uzlūkojams par pašpietiekamu apjomu šīs rotu tipoloģiskās grupas aptverošas un objektīvas tipoloģijas izstrādei. Izmantoto pakavsaktu saraksts, sakārtojot to apakšgrupās, sniegts pielikuma I – IX tabulā, norādot to atrašanās vietu, apstākļus, glabāšanās vietu un inventāra numuru, materiālu, kā arī izmērus. Atsevišķu viduslaiku apbedījumu vietu (Aizkraukles, Cesvaines, Dobeles, Mārtiņsalas, Pāvulkalna, Saldus, Sēlpils un Tērvetes kapsētu, Riņņukalna viduslaiku apbedījumu un Talsu Vilkumuižas ezera atradumu) pakavsaktu klāsta salīdzinošs saraksts ar pievienotām proporcionalitātes diagrammām (1.-10.diagramma) papildus sniegts X-XIX tabulā.

Arheoloģiskā konteksta skaidrošanai - pakavsaktu datēšanai un konkrētu apakšgrupu saktu proporcionalitātes noteikšanai vienā arheoloģiskā pieminekļī - nozīmīgu informāciju sniedz arheoloģiskās izpētes **pārskati**, kas uzlūkojami par nepublicētiem rakstiskiem avotiem. Viduslaiku pakavsaktu tipoloģijas izstrādē izmantoti M.Atgāža, E.Brīvkalnes, I.Cimmermanes, J.Daigas, I.Graudoņa, D.Kleperes, I.Lozes, Ē.Mugurēviča, P.Stepiņa, E.Šnores, J.un V. Urtānu, A.Vaska, I.un F. Zagorsku, kā arī A.Zariņas pārskati par arheoloģiskajiem izrakumiem viduslaiku apbedījumu vietās, kas glabājas LU Latvijas Vēstures institūta arheoloģijas nodaļā (skat. sarakstu “Izrakumu pārskati”). Paralēli pārskatiem ziņas par viduslaiku arheoloģiskajiem pieminekļiem un tajos konstatētajām pakavsaktām sniedz arī arheologu zinātnisko atskaišu sesiju materiāli, kuros nereti publicēti arī saktu attēli.

Analoģijām Igaunijas un Lietuvas viduslaiku arheoloģiskajā materiālā plaši izmantota tā informācija un attēli, kas publicēta zinātniskajā periodikā (*Lietuvos TSR Mokslu Akadēmijās Darbai.A serija; Eesti Teaduste akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria.*), kā arī atsevišķu viduslaiku pieminekļu izpētei veltīto rakstu krājumu publikācijās (*Lietuvos archeologija.*,Nr.11; *Muinasaja teadus I. u.c.*).

Darba izstrādē izmantotā literatūra pamatā balstījusi pakavsaktu vispārējās attīstības vēstures skaidrojumu un tipoloģijas metodoloģijas (tipoloģisko taksonu sistēmas, pazīmju izvēles un definēšanas u.c.) izveidi. Plašāki pētījumi (izņemot atsevišķus apjoma ziņā nelielus rakstus), kuru priekšmets būtu tieši viduslaiku pakavsaktas, līdz šim nav publicēti. Līdz ar to plaši izmantota tā arheoloģiskā literatūra, kas skar senāku posmu pakavsaktu izpētes jautājumus kā Latvijā un Austrumbaltijā kopumā, tā arī plašākā Ziemeļeiropas areālā.

Latvijas arheoloģiskajā literatūrā pakavsaktām, tajā skaitā arī to viduslaiku materiālam, uzmanība pievērsta jau 19.gs. pirmās puses publikācijās (skat. Kruse F.1842., pakavsaktu analīzes attīstības historiogrāfija Latvijā atsevišķi analizēta nodaļā "Pakavsaktas kā saktu grupa Latvijas 13. - 17.gs. rotu materiālā"). Par pirmo nozīmīgāko un plašāko darbu, kura veltīta detalizētam šo saktu apskatam, uzskatāms E.Brīvkalnes raksts "Tērvetes saktas" (Brīvkalne E.1974.), kurā līdztekus ar citām saktu grupām plaši skatītas arī Tērvetes arheoloģiskajos pieminekļos atrastās pakavsaktas. Rakstā šī materiāla ietvaros veikts mēģinājums veidot pakavsaktu tipoloģisko klasifikāciju, izdalīto taksonu verifikācijai analogijām izmantojot arī citu pieminekļu arheoloģisko materiālu. Tā kā daudzu izdalīto tipu un variantu hronoloģiskā robeža ir 12.-13.gs., raksts sniedz vērtīgu informāciju, risinot viduslaiku pakavsaktu apakšējās hronoloģiskās robežas jautājumus. Jāatzīmē, ka E.Brīvkalne pakavsaktu tipoloģiskajā analīzē iekļauj arī atsevišķas 16.-17.gs. saktas no Tērvetes viduslaiku kapsētas. "Tērvetes saktās" veiktā tipoloģiskā klasifikācija, tās metodoloģiskās pamatnostādnes un izdalītā taksonu sistēma spēcīgi ietekmē arī turpmākos Latvijas arheologu pētījumus, kuri skar vēlā dzelzs laikmeta un viduslaiku pakavsaktas.

Iestrādes promocijas darbam veiktas arī vairākos autora rakstos, kas veltīti atsevišķu arheoloģisko pieminekļu viduslaiku pakavsaktām (Vijups A.1990.), pakavsaktu apakšgrupām (Vijups A.1987., Vijups A.1993., Vijups

A.1994) vai vispārējiem ar šī posma pakavsaktām saistītiem jautājumiem (Vijups A.1996.).

Līdzīgi arī Ziemeļeiropas arheoloģiskajā literatūrā pakavsaktām kā atsevišķai rotu apakšgrupai veltīts relatīvi maz publikāciju, tomēr šeit sastopamas arī plašākas tipoloģiski orientētas publikācijas, kas ļauj izprast šīs rotas attīstības vēsturi un izvēlēties to tipoloģiskās analīzes pamatprincipus. Salīdzinoši lielāka uzmanība šajos nedaudzajos pētījumos pievērsta Eiropas dzelzs laikmeta un agro viduslaiku (pirmais gadu tūkstotis pēc Kr.) pakavsaktām ķeltu, īru, piktu, skotu un skandināvu arheoloģiskajā materiālā, par kurām vairāki atsevišķi pētījumi vai to daļas publicēti jau jau mūsu gadsimta pirmajā pusē (Smith R.A.1914., Gjessing G.1927., Petersen J.1928.). Interese par šīm rotām saglabājas arī vēlāk - 50.gadu vidū neapšaubāmi nozīmīgākais pētījums šajā jomā ir somu arheologa Helmera Salmo darbs "Somu pakavsaktas" ("*Finnische Hufeisenfibeln*", Salmo H.1956.), kas būtiski ietekmē arī turpmākos somu un skandināvu pakavsaktu analīzes mēģinājumus (skat. Heyerdahl-Larsen B.1979., Lehtosalo-Hilander P.L.1982., Carlsson A.1988.) Plašāks šo rotu attīstības Eiropā apskats sniegts angļu arheoloģes Elizabetes Fouleres rakstā "Pakavsaktu izcelsme un attīstība Eiropā" ("*The Origin and Development of Penannular Brooches in Europe*"). Jāatzīmē, ka šajā darbā pamatuzmanība pievērsta galvenokārt tikai Eiropas rietumu daļas arheoloģiskajam materiālam, praktiski bez uzmanības atstājot Baltijas jūras baseina un Austrumeiropas bagātīgo pakavsaktu klāstu un tā attīstības gaitu. Līdz ar to E.Fouleres raksts sniedz nozīmīgu, bet tomēr nepilnīgu informāciju par šo specifisko rotu vēsturi Eiropā. Viens no šīs nepilnības iemesliem acīmredzot ir Austrumeiropas arheoloģiskā materiāla norobežotība no kopējās Eiropas arheoloģijas zinātnes "aukstā kara" politiskās un daļēji arī zinātniskās izolācijas apstākļos.

Ziemeļeiropas pakavsaktu tālākajā izpētē un kopējās attīstības gaitas izpratnē nozīmīgas ir 70.-80.gadu publikācijas, kurās detalizētāk aplūkotas un sistematizētas kā skandināvu, tā arī Britu salu saktas (Johansen O.S.1973.,

Laing L.1975., Kilbride-Jones H.E. 1980b., Graham-Campbell J.1987., Carlsson A.1988.). Šo darbu vidū īpaši jāatzīmē zviedru arheologa Andersa Karlsona izstrādātā Gotlandes vikingu laikmeta pakavsaktu tipoloģija (Carlsson A.1988.), kas uzlūkojama par līdz šim detalizētāko un plašāko (analizētas pāri par 1300 saktām) tipoloģisko pētījumu šajā jomā visā Ziemeļeiropā. Netieši intereses par pakavsaktām kā rotu grupu padziļināšanos šajā laikā parāda arī tā lielā uzmanība, kas tām pievērsta Birkas izrakumu arheoloģiskā materiāla kontekstā. Rakstu krājumā, kurā veikta Birkas apbedījumu materiāla sistemātiska analīze, šīm rotām veltīti trīs raksti (Graham-Campbell J.1984., Ģinters V.1984., Thålin H.1984.). Šajos rakstos paralēli Birkas pakavsaktu sistematizācijai izpaužas arī tendence plašāk izmantot pakavsaktas kā informatīvi bagātu arheoloģisko avotu atsevišķu aizvēstures dzīves aspektu risināšanai (kultūras kontakti, etnisko jautājumu skaidrošana). Kā piemēru spilgti izteiktai šāda rakstura pieejai jaunākajās publikācijās var atzīmēt M.Nikes (M.Nicke) rakstu "Pakavsaktas un tām radniecīgās saktas: laicīga rota vai simbols darbībā?" (*"Penannular Brooches and Related Brooches: Secular Ornament or Symbol in Action?"*, Nicke M.R.1993.).

Pakavsaktu izpētei veltīti atsevišķi darbi arī Latvijas tuvākajās kaimiņvalstīs. Šo pētījumu vidū nozīmīgākais ir lietuviešu arheologa Vītauta Urbanaviča raksts, kas veltīts Lietuvas teritorijas 14.-17.gs. pakavsaktām (*"XIV-XVII amžiu pasegines seges Lietuvoje"*, Urbanavičius V.1969.). Rakstā ieskicēta arī vispārēja pakavsaktu attīstības vēsture dzelzs laikmetā un viduslaiku arheoloģijas posmā. Neskatoties uz to, ka minētais pētījums balstīts salīdzinoši nabadzīgā līdz 60.gadu beigām pieejamā Lietuvas viduslaiku pakavsaktu materiālā, tas vērtējams kā pirmais detalizētākas viduslaiku pakavsaktu analīzes mēģinājums Austrumbaltijā, kurā iegūtie vispārējie secinājumi pamatā izmantojami arī šodien. Būtisku informāciju par Lietuvas dzelzs laikmeta pakavsaktu formām un to izplatību sniedz "Lietuvas PSR arheoloģijas atlasas" (*"Lietuvos TSR archeologijos atlasas"*) IV sējums (LAA 1977.), kurā fiksēts un kartogrāfēts līdz 70.gadu vidum zināmais vidējā un vēlā dzelzs laikmeta

pakavsaktu klāsts. Jāatzīmē, ka pakavsaktu analīzei noteikta vieta ierādīta arī daudzos vēlā dzelzs laikmeta un viduslaiku Lietuvas arheoloģijas pieminekļu izpētes rezultātiem veltītos rakstos (Urbanavičius V.1970a., Vaitkunskiene L.1979., Urbanavičius V.1979., Urbanavičius V., Urbanavičiene S.1988. u.c.).

Vispārinātu apskatu par Igaunijas pakavsaktām savā darbā "Igaņu saktas" ("*Eesti sõled*") sniedz igauņu mākslas vēsturnieks Kalu Kirme (Kirme K.1986.). Lai gan darbs pamatā veltīts etnogrāfiskā materiāla riņķsaktām, tajā aplūkotas arī citu grupu saktas, zināmu uzmanību pievēršot arī viduslaiku pakavsaktām (Kirme K.1986.- 26-28 lk.). Igaņu dzelzs laikmeta un viduslaiku posma pakavsaktas galvenokārt vispārināti analizētas atsevišķu arheoloģisko pieminekļu izpētes rezultātiem veltītos rakstos. Kā piemēri detalizētākai analīzei atzīmējama vēlā dzelzs laikmeta atsevišķu pakavsaktu apakšgrupu klasifikācijai un ornamenta analīzei veltītā igauņu arheoloģes Marikas Megi-Lougas publikācija "Igaņu vikingu laikmeta pakavsaktas un to ornamentī" ("*Eesti viikingiaegsed hobrudsõled ja nende ornament*", Mägi-Lõugas M.1994.), kā arī Heiki Pautsa pētījums par pakavsaktām ar daudzskaldņu galiem un paresninājumu vidusdaļā (Pauts H.1997.).

Senās Krievzemes pakavsaktas aplūkotas V.Malmas pētījumā par pakavsaktām un riņķsaktām (Мальм В.А.1967.), kurā pirmajai saktu grupai veltīta šī darba galvenā daļa. Turpinot tipoloģiskās metodes krievu arheoloģijas tradīcijas, viņa, saskaņā ar V.Gorodcova tipoloģisko shēmu, aplūko saktas kā rotu kategoriju, izdalot pakavsaktas un riņķsaktas kā šīs kategorijas atsevišķas "nodaļas" ("*отделы*") (Мальм В.А.1967.- С.149.). Rakstā tipoloģiski analizētas galvenokārt 9.-13.gs. saktas, vēlākajām saktām pieskaroties tikai epizodiski. Atsevišķas pakavsaktu apakšgrupas - pakavsaktu ar paplašinātiem (vāļu) galiem apskatam veltīts Z.Sergejevas raksts "Par pakavsaktām ar paplašinātiem galiem senās Krievzemes teritorijā" ("*О подковообразных фибулах с утолщенными концами на территории древней Руси*" Сергеева З.М.1977.), bet vispārinātu visu senās Krievzemes rotu klāsta pakavsaktu apskatu, izmantojot plašāku pēckara arheoloģiskās izpētes gaitā uzkrājušos

materiālu, ir sniedzis V.Sedovs (Седов В.В.1982.). No atsevišķu arheoloģisko pieminekļu izpētes rezultātu publikācijām, kurās skatītas arī pakavsaktas, īpaši jāmin M.Sedovas monogrāfija par senās Novgorodas X-XV gs. rotaslietām (Седова М.В.1981.). Darbā rūpīgi analizētas 98 Novgorodas arheoloģiskajos izrakumos iegūtās pakavsaktas, publicēts to startigrāfiskais datējums un plaši norādītas analogijas.

Nobeidzot jāsecina, ka pašreizējā izpētes līmenī pakavsaktām kā specifiskai saktu grupai arheoloģiskajā literatūrā kā Latvijā, tā arī plašākā Ziemeļeiropas skatījumā veltīta salīdzinoši neliela uzmanība:

- 1) pakavsaktas pamatā aplūkotas kontekstā ar citām rotām, analizējot konkrētu arheoloģisko pieminekļu izpētes rezultātus vai aplūkojot noteiktas teritorijas (arheoloģiskās kultūras, etnosa) rotu kopumu;
- 2) nedaudzajās publikācijās, kuru pamatmērķis ir tieši pakavsaktu specifiska izpēte, ar retiem izņēmumiem apskatītas galvenokārt līdz 12./13.gs. datējamās saktas; viduslaiku saktas minētas tikai epizodiski un kā papildus materiāls.

I. Latvijas pakavsaktu tipoloģijas metodoloģiskais pamatojums

Tipoloģiskā metode un tās izmantošanas iespējas. Tipoloģiskā metode jeb tipoloģija (skat.viedokli par termina pielietojumu : Клейн Л.С.1991.- С.366) ir viena no arheologu analītiskā darba galvenajām sastāvdaļām.Tās pamatbūtība ir arheoloģiskā materiāla sagrupēšana mērķtiecīgā sistēmā, lai veiktu noteiktus secinājumus , kuri nav izdarāmi no analizējamo objektu kopuma bez tā papildus apstrādes (Гарден Ж.-К.1983.-С.115-118).

Arheoloģiskā materialā sakārtošana noteiktās sistēmās, kas bija pazīstama vēl pirms O.Montēliusa kā evolucionāri tipoloģiskās metodes radītāja, ar viņa publikācijām pagājušā gadsimta beigās un mūsu gadsimta sākumā kļuvis par zinātniskās arheoloģijas pamatmetodi, kas kā rezultatīvs pētniecības instruments saglabā savu nozīmi arī mūsdienās. Rezumējot tipoloģijas vietu arheoloģiskās izpētes procesā, tipoloģijas teorētiķis L. Kleins norāda, ka tā ir galvenais metodisko uzdevumu un operāciju komplekss noteiktā, neapejamā zinātniskās izpētes posmā (Клейн Л.С.1991.- С.8). Vairāk nekā simts gados kopš šīs metodes nopamatošanas tā realizējusies neskaitāmos praktiskos tipoloģiskos pētījumos , kā arī aplūkota daudzos arheoloģijas teorijai veltītos darbos. Interese par metodes būtību un tās realizācijas praktiskajiem un teorētiskajiem aspektiem nav zudusi arī divdesmitā gadsimta beigās - to atspoguļo vairāki tipoloģijas teorētiskajai analīzei veltīti fundamentāli pētījumi (skat.,piem.:Adams W.Y.& Adams E.W.1991; Клейн Л.С.1991.). Kā parādīts šajos darbos, tipoloģijas plašā ekspluatācija arheoloģijā no intuitīvas tipu izdalīšanas līdz matemātisko metožu un datoru apstrādes plašai izmantošanai radījusi dažādus tās teorētiskās un praktiskās realizācijas variantus.

Lai metodoloģiski nopamatotu dotās tipoloģijas mērķus, uzdevumus un pieeju materiāla sagrupēšanai, nepieciešams īsumā pieskarties tipoloģiskajai

metodei un tās galvenajām nostādnēm mūsdienu arheoloģijas teorijā, kā arī aplūkot līdz šim veiktās pakavsaktu tipoloģijas. Paralēli šāda īsa analīze pamatotu arī Latvijas pakavsaktu tipoloģiskā sadalījuma principus un izvēlēto taksonu apzīmējumus (terminoloģiju), kā arī sniegtu autora nostādni šī materiāla tipoloģijas mērķtiecības izpratnē.

Tipoloģijas teorijas situācijas sarežģītību vispirms atspoguļo vienotas tipoloģijas definīcijas un terminoloģijas trūkums. Ž.K.Gardēns, aplūkojot tipoloģiju kā nozīmīgāko eksplikatīvās analīzes piemēru arheoloģiskās izpētes procesā, definē tipoloģiju kā tādu jebkura arheoloģiskā materiāla kompleksu organizāciju, kas balstīta uz sistemātisku to iekšējo un ārējo pazīmju sagrupēšanu, pētniekam iegūstot informāciju par šī materiāla vietu telpā un laikā šo vārdu visplašākā nozīmē (Гарден Ж.-К.1983.-С.139). Vienu no izvērtākajām tipoloģijas definīcijām, kurā galvenā uzmanība pievērsta tipoloģijas struktūrai, sniedz amerikāņu arheologs V.Adams: "Tipoloģija ir konceptuāla sistēma, kas veidota, atsevišķas reālijas sagrupējot savstarpēji saistītā noteiktu tipu sērijā saskaņā ar kopīgiem kritērijiem, kurus nosaka tipoloģizētāja mērķi. Jebkurā tipoloģijā tips ir kategorija, kuru rada tipoloģizētājs. Šajā kategorijā viņš var novietot atsevišķu reāliju ar specifiskām identificējošām raksturotājpazīmēm, lai nodalītu to no citas reālijas ar citām raksturotājpazīmēm tādā veidā, lai tas atbilstu tipoloģizētāja mērķiem" (Adams W.Y.& Adams E.W.1991.- P.91). L.Kleins, plaši analizējot tipoloģijas teorētiskās un praktiskās attīstības vēsturi un piedāvājot savu tipoloģijas realizācijas stratēģiju, izvairas sniegt izvērstu apkopojosu šīs dažādi realizētās metodes definīciju, lakoniski definējot tipoloģiju kā tipoloģisko grupu un asociāciju sistēmu, kas izdalīta kādā arheoloģiskā materiālā (Клейн Л.С.1991.-С.366).

Aplūkojot tipoloģiju kā analīzes metodi, tiek uzsvērtas tās kardinālās atšķirības, kas konstatējamas divās arheoloģiskā materiāla grupēšanas pieejās. Arheoloģiskā materiāla grupēšanas pirmā pakāpe - vienkāršā klasifikācija ("dienesta", "lietišķā" klasifikācija - Клейн Л.С.1991.-С.50) - sadala analizējamo materiālu pēc empīriski konstatējamām pazīmēm grupās, parādot materiāla

dažādību un nosakot šīs dažādības robežas. Klasifikācijas mērķis ir materiāla sakārtošana kompilatīvās analīzes gaitā (Гарден Ж.-К.1983.-С.74,113,118-125), grupējot to pēc atšķirīgajām un līdzīgajām pazīmēm. Vienkāršās klasifikācijas mērķis nav parādīt attīstību, tās gaitu, rezultātus un cēloņus (skat.:Клейн Л.С.1979.-С.50-51, Клейн Л.С.1991.- С.37-42). Grupēšanas nākamā pakāpe ir tipoloģiskā klasifikācija ("pētnieciskā" klasifikācija - Клейн Л.С.1991.- С.50), kas pieder pie eksplikatīvās analīzes paņēmieniem un ir īpaša klasifikācijas forma (Adams W.Y.& Adams E.W.1991.- P.333). Veiktā Latvijas viduslaiku pakavsaktu tipoloģija uzlūkojama par mēģinājumu realizēt šo otro, "pētnieciskās" klasifikācijas, veidu.

Sekmīgi veikta tipoloģiskā klasifikācija parāda reālās vēsturiskās sakarības arheoloģiskajā materiālā (Шер Я.А.1970.-С.13), tā dziļākās struktūras, objektu vietu sistēmā un būtisko nozīmi. Tips ir reālās pagātnes īstenības abstrakcija, kura kalpo tās izziņai. Dažādi realizētās tipoloģijās var tikt izdalīti dažādi tipu veidi, kas noteiktā formā un līmenī atsedz kādreiz starp arheoloģiskajām reālijām eksistējošās sakarības un noteiktus pagātnes procesus. Šo iespējamo sakarību un procesu daudzveidība nosaka atziņu par iespējamo tipoloģisko klasifikāciju daudzveidību atbilstoši arheologa izvirzītajiem mērķiem. Tipoloģisko konstrukciju sistēmu, kritērijus un pat terminoloģiju (grupēšanas taksonus) nosaka tipoloģijas mērķis, tas, kādu sakarību noskaidrošanu tipoloģizētājs izvirza priekšplānā (Клейн Л.С.1991.- С.103-104).

Analizētā materiāla - Latvijas viduslaiku pakavsaktām - tipoloģijai var izvirzīt vairākus mērķus. Tipoloģijas pamatmērķis¹ ir pakavsaktu atribūcija laikā, mēģinot sniegt šī daudzskaitlīgā materiāla dažādo tipu tuvināti precīzu hronoloģiju, balstoties uz saktu formu likumsakarīgu evolucionāro attīstību un informāciju, ko sniedz to konteksts. Līdz ar to izdalītie tipi varētu kalpot kā datējošs objekts konkrētos arheoloģiskos kompleksos, precizējot to hronoloģiju.

Tipoloģijas instrumentālais mērķis² ir, tipoloģiski sistematizējot pakavsaktu materiālu, atsegt atsevišķus aspektus vietējo iedzīvotāju materiālās

un garīgās dzīves attīstības procesos 13.-17.gs. Rotaslietās materializējās ne tikai tīri materiālas dabas parādības (piem., ekonomiskā situācija, kas noteica to darinātāju un valkātāju iespējas izvēlēties materiālu, apstrādes rūpību utt.), bet arī izmaiņas garīgajā sfērā. Viens no materiāla sistematizācijas uzdevumiem šajā gadījumā ir parādīt pakavsaktas kā specifisku nelielu vēstures avotu grupu, kuras analīze palīdz labāk izprast estētiskās uztveres un seno vietējo ticējumu izmaiņas apstākļos, kad parādās un nostiprinās kristīgā reliģija un Rietumeiropas modes un mākslas stilu ietekmes.

Tipoloģijas veidošanas stratēģija. Izvirzītie mērķi nosaka tipoloģijas veidošanas stratēģiju un tipu izdalīšanas teorētiskos pamatprincipus, kā arī diagnosticējošo (tipu veidojošo) pazīmju izvēli, grupēšanas taksonus un to apzīmējumus. Ņemot vērā izvirzītā mērķa dualitāti - viduslaiku pakavsaktu atributēšanu laikā un garīgās dzīves atsevišķu aspektu atsegšana, izmantojot pakavsaktu materiālu kā analīzes instrumentu - tipoloģijas veidošanai izmantotas divu tipoloģisko klasifikāciju stratēģiju elementi. Tipoloģijas pamatā likta **sistēmstratēģija**, kas ļauj ņemt vērā kultūras specifiku, parādību sinkrētismu un mijiedarbību, kultūras komponentu daudzfunkcionalitāti, mēģinot materiāla grupēšanā atsegt tās grupas, kuras objektīvi eksistēja arī pagātnē un kuru atšķirīgās pazīmes ir nosacīti apzināti veidotas (Клейн Л.С.1991.- С.226-227, 380). Stratēģijas pamatā ir par konkrēto kultūru vai sabiedrību (šajā gadījumā - viduslaiku Livonijas Latvijas teritorijas vietējo iedzīvotāju sabiedrību) zināmās informācijas izmantošana tipu izdalīšanā, lai tālākā tipu analīzē papildinātu informāciju par šo sabiedrību. Ņemot vērā šo tipoloģijas veidošanas stratēģiju, par būtiskākajām pazīmēm pakavsaktu tipu izdalīšanā izvēlētas tās, kuras atspoguļo šo saktu formu izmaiņu sarežģītajā seno un tradicionālo vietējo garīgo priekšstatu mijiedarbībā ar jaunajiem, no rietumiem nākošajiem iespaidiem.

Paralēli tam izmantoti arī **analītiskās stratēģijas** elementi (Клейн Л.С.1991.-С.220,226; Adams W.Y.& Adams E.W.1991.- P.160-163,320), detalizēti analizējot pakavsaktu konkrētās pazīmes un uz to bāzes veidojot noteiktu hronoloģisko attīstību atspoguļojošu tipu sistēmu. Pakavsaktu tipoloģijā

realizēts viens no analītiskās stratēģijas priekšnoteikumiem - materiāla būtisko jeb atšķirošo pazīmju izdalīšana un to korelācija tipu veidošanai (Клейн Л.С.1991. - С.220,223,367-368). Tomēr pretēji strikti realizētai analītiskajai stratēģijai izveidotajā tipoloģijā netiek konsekventi ievērota tikai vienu pazīmju kombinācija un to hierarhija. Tā, piemēram, tipoloģiski klasificējot pakavsakatas ar atrotītiem galiem, pretēji citām pakavsaktu apakšgrupām galvenajai tipu diagnosticējošai pazīmei - galu veidojumam - būtiska vieta tipu grupēšanā iedalīta saktu loka formai.

Līdz šim veiktajās dažādu dzelzs laikmeta un viduslaiku pakavsaktu klasifikācijās konstatējama zināma vienprātība tikai galveno tipoloģizējošo pazīmju izvēlē. Tās ir loka veids un galu forma, atsevišķos gadījumos pievēršot būtisku uzmanību izmēram un materiālam. Atšķirības katrai klasifikācijai izvirzītajos mērķos nosaka arī būtiski atšķirīgu pieeju izdalīto pazīmju iekšējai hierarhijai, materiāla grupēšanas stratēģijai un taksoniem.

Ievērojamā ķeltu un anglosakšu rotaslietu, tajā skaitā arī pakavsaktu pētniece Elizabete Foulere savās tipoloģiskajās klasifikācijās par dominējošo pazīmi, kas ļauj atpazīt noteiktus tipus kopējā materiālā, izmanto saktu galu formu un ornamentāciju (Fowler E.1963.-P.98-160; Fowler E.1960.- P.149-177), norādot, ka šo rotu gali darināti daudzveidīgās formās un atšķirības starp tiem ir klasifikācijas pamats (Fowler E.1960.-P.150). Līdzīga pieeja galvenās tipoloģizējošās pazīmes izdalīšanā ir arī citiem arheologiem, kuri analizējuši ķeltu un anglosakšu mūsu ēras pirmā gadu tūkstoša pakavsaktas. Klasificējot 184 īru 2.-5.gs.pakavsaktas un pseidopakavsaktas ar zvērgalvu galiem, H.E.Kilbraids-Džoness izdala šo saktu grupas, balstoties tikai uz atšķirīgajām pazīmēm zvērgalvu veidojumā. Tipoloģiskajā klasifikācijā šī pazīme ir dominējošā, izmēriem, loka formai un adatas veidojumam pievēršot minimālu uzmanību (Kilbride-Jones H.E.1980.-P.25-69). Norvēģu arheologs O.S. Johansens, analizējot vikingu laikmeta īru un skotu izciņģalvu pakavsaktas (*bossed penannular brooches*), aplūko vairāk nekā 40 pazīmes. Par būtiskāko tipoloģizējošo pazīmi, uz kuras bāzes arī tiek izdalītas grupas un apakšgrupas,

tiek izvirzīta galu forma un izcilņu kārtojums uz tiem (Johansen O.S.1973.-P.65-67).

Galu forma un ornamentācija kā pakavsaktu tipu diagnosticējoša pazīme uzsvēta arī skandināvu un somu arheologu pētījumos. Apkopojošā darbā par Somijas pakavsaktām Helmers Salmo atzīmē, ka viena no galvenajām pazīmēm ir saktu galu forma un , vadoties pamatā no šīs pazīmes, izdala 26 pakavsaktu grupas (Salmo H.1956. - S.7-8,11-95). Jāatzīmē, ka H.Salmo veiktā materiāla grupēšana vairāk atbilst vienkāršas analītiskās klasifikācijas uzdevumiem ar mērķi atributēt pakavsaktas telpā un laikā. Somu arheologs, izdalot atsevišķas grupas, ņem vērā arī loka griezumu un papildus elementus uz tā (Salmo H.1956.-S.57-63,65-70,72-77). H.Salmo pamatnostādnēm pakavsaktu tipoloģijas veidošanā vēlāk seko lielākā daļa somu un skandināvu arheologu, kuriem savos pētījumos bija jāsaskarās ar šo saktu grupu. Ja nereti H.Salmo izstrādāto tipoloģisko klasifikāciju Skandināvijā izmanto bez labojumiem (Heyerdahl-Larsen B.1979 - P.115-127), tad parasti tā tomēr tiek papildināta atbilstoši konkrētam materiālam mūsdienu prasību līmenī (skat.,piem.:Lehtosalo-Hilander P.L.1982. - P.100-107; Carlsson A.1988. - P.15-43). Somu arheoloģe P.L. Lehtosalo-Hilandere, izdalot Luistari kapulauka pakavsaktu tipus un balstoties pamatā uz H.Salmo saktu grupējumu, kā tipoloģizējošu pazīmi izmanto arī materiālu un izmērus (Lehtosalo-Hilander P.L.1982. - P. 100-106). Šādu tipoloģisko pazīmju izvēle atbilst mērķim detalizēti klasificēt kapulauka pakavsaktas un mēģināt sniegt to hronoloģisko un telpisko atribūciju. Pakavsaktu hronoloģiska grupēšana un to formu kopējas evolūcijas atspoguļošana kā pamatmērķis izvirzīta arī Andersa Karlsona veiktajā Gotlandes 1363 vikingu laikmeta pakavsaktu tipoloģijā. Lai gan autors norāda, ka tipu veidošanai izmantotas divas galvenās pazīmes - galu un loka formas - dominējošo vietu materiāla sargrupēšanā kā pazīme ieņem pakavsaktu galu veidojums (Carlsson A.1988. - P.15-17,40-42, 104-108).

Līdzīga pieeja, grupējot pakavsaktu materiālu noteiktās tipu sistēmās, vērojama arī Austrumbaltijas arheologu darbos. V.Urbanavičus rakstā, kas veltīts

Lietuvas 14.-17.gs.pakavsaktām, galu forma ir noteicošā pazīme sešu grupu izdalīšanai, loka veidojumam un griezumam piešķirot sekundāru nozīmi (Urbanavičius V.1969. - 111.-120 pl.) Vēl konsekventāk šīs pazīmes izvēles realizācija redzama E.Brīvkalnes rakstā "Tērvetes saktas" (Brīvkalne E.1974. - 123.-132.lpp.), kurā pēc galu veidojuma izdalīto apakšgrupu iekšējais sadalījums tipos arī pamatā veikts pēc galu formas, loka veidojumu ņemot vērā tikai atsevišķās apakšgrupās. Galu forma kā vienīgā klasificējošā pazīme izvirzīta arī nelielajā prūšu pakavsaktu tipoloģijas mēģinājumā (Кулаков В.И.1990. - С.24-25). Kopumā šīs klasificējošās pazīmes izvēle pēdējo gadu pētījumos dominē - kā piemēru var minēt M.Megi-Lougas rakstu par igauņu vikingu laikmeta pakavsaktām un to ornamentu, kur, paralēli pēc loka rotājuma izdalītajām ornamentālajām grupām uzsvērts un pamatos ieskicēts tipoloģiskais dalījums pēc galu formas (Mägi-Lõugas M.1994.).

Jāatzīmē, ka tajos gadījumos, kad tipoloģija veikta, mēģinot uzsvērt loka formas (šķērsgriezuma) nozīmi tipoloģiskās rindas izveidē, pētniekiem neizbēgami nācies atgriezties pie galu formas būtiskās lomas, izdalot atsevišķas grupas vai tipus pēc galu veida (Мальм В.А.1967. - С.149-168; LA Atlasas 1977. - 47-66 pl.)

Latvijas viduslaiku pakavsaktu tipoloģizējošās pazīmes. 13.-17.gs. pakavsaktu tipoloģijas veidošanā kā tipoloģizējošas tiek ņemtas vērā trīs primāro pazīmju grupas: 1) saktu galī, to forma un rotājums; 2) saktu loks, tā veidojums, šķērsgriezums un rotājums; 3) zoslas pēda un adata, to rotājums, kā arī sekundārās, mazāk nozīmīgas pazīmēs (saktu izmēri un materiāls).

Ņemot vērā tipoloģijai izvirzītos mērķus, kā nozīmīgākā diagnosticējošā pazīme (pazīmju grupa) izmantota pakavsaktu galu forma un to rotājums. Galvenās tipoloģizējošās pazīmes izdalīšanu nosaka tas, ka tieši galu formas kā primārās ļauj empīriski sadalīt visu pakavsaktu kopumu noteiktās grupās jebkurā hronoloģiskajā posmā. Tieši pakavsaktu galos atspoguļojas to darinātāju un valkātāju estētiskā uztvere un, iespējams, arī reliģiskie priekšstati. Var pieņemt, ka paralēli funkcionālajai (apģērba saturēšana) un dekoratīvajai (rota) nozīmei

pakavsakta zināmā mērā bija arī savdabīgs amulets, kuras galos ietvertajai simbolikai vajadzēja pasargāt valkātāju un sekmēt tā dzīves gaitas³. Tādējādi kā tipoloģizējoša pazīme daudzos gadījumos jāņem vērā arī galu ornaments, kurš tehnoloģiski nesarežģīti veidotajos un pēc formas vienkāršākajos galos pildīja galvenās dekoratīvās un simboliskās funkcijas. Jāatzīmē, ka saktu gali ir vizuālā uztverē dominējošā pakavsaktu daļa, kura, saktu valkājot (audumam nosedzot daļu no saktas loka un adatas), pamanāma vispirms.

Uzlūkojot pakavsaktu galus kā šīs rotaslietas darinātāju un valkātāju estētisko un reliģisko priekšstatu atspoguļotājus (priekšmetu formas daļa, kurā "nogulsnējās... kultūras tradīcijas" (Клейн Л.С.1991. - С.72) un kuras līdz ar to ir būtiskas tipoloģizēšanā), jāpieņem, ka izmaiņas garīgajā dzīvē (seno ticējumu transformēšanās un izžušana kristietības ietekmē, tradicionālo estētisko priekšstatu izmaiņas no rietumiem nākošo ietekmju gaitā) vispirms atspoguļosies tieši saktu galos.

Loks, tā veidojums un ornamentācija ir sekojošā nozīmīgākā pazīmju grupa, kas ļauj tipoloģiski sadalīt pakavsaktu materiālu un izsekot tā hronoloģiskajai evolūcijai. Salīdzinājumā ar saktu galiem, loka formai un tā rotājumam ir kopumā pakārtota nozīme. Šīs pazīmes bieži vien atspoguļo pakavsaktu darinātāju tehnoloģiskās iespējas vai tehnoloģiskā risinājuma izvēli. Tomēr, tā kā loka veidojumā daudzkārt vērojamas noteiktas hronoloģiskās attīstības iezīmes (Šnore E., Zariņa A.1980. - 208.lpp.; Vijups A.1990. - 56.-57.lpp.), šī pazīmju grupa daudzos gadījumos ir būtiska saktu apakšgrupu detalizētākai iekšējai tipoloģizācijai. Tā, piemēram, pakavsaktu ar atrotītiem galiem apakšgrupas sagrupēšanai tipos, ņemot vērā galu veidojuma vienkāršo raksturu, pēc kura nav iespējams pilnībā izsekot apakšgrupas attīstībai, loka veidojumam ir īpaši nozīmīga vieta.

Pakavsaktu zoslu veidojumam kā trešajai pazīmju grupai ir galvenokārt datējoša rakstura nozīme. Zoslu formu izmaiņas atspoguļo visas pakavsaktu grupas hronoloģisko attīstību, neatkarīgi no to galu veida. Kā tāda šī pazīmju grupa plaši izmantota Latvijas viduslaiku pakavsaktu analīzē (Zariņa A.1974. -

247.lpp.; Šnore E., Zariņa A. 1980. - 208.-209.lpp.; Vijups A. 1990. - 56.-57.lpp. u.c.). Zoslu veidojumam pievērsta noteikta uzmanība arī izstrādātajā 13.-17.gs. pakavsaktu tipoloģijā, tomēr šī pazīmju grupa nav izmantojama tipu nodalīšanai kādā no apakšgrupām. To forma galvenokārt apstiprina izdalītā tipa vai varianta hronoloģisko viendabību, ļaujot to pareizāk atributēt laikā.

Pakavsaktu izmēri galvenokārt saistāmi ar to funkcionālo nozīmi, izmantojot saktas apģērba saspraušanai. Tādējādi arī šai pazīmei ir sekundāra nozīme tipoloģijā. Izstrādātajā pakavsaktu analizē izmēri, kas pamatā atspoguļo to izmantošanu kreklu vai virsējā apģērba saspraušanai, izmantoti ierobežotā apjomā. Tikai atsevišķos gadījumos (pakavsaktas ar atroģiem galiem, pakavsaktām ar noplacinātiem uzliekiem (naglu) galiem) saktas izmērs izmantots tipoloģijas veidošanā. Saktu loka diametra (vairumā gadījumu variācijas tipa vai varianta ietvaros nosaka arī pārejo saktu sastāvdaļu , izņemot zoslu, izmēru svārstības) fiksēšana palīdz atspoguļot tās vai citas tipoloģiskās grupas saktu izmantošanu.

Rezumējot izdalīto pazīmju grupas kopumā, jāatzīmē, ka skatot tipu kā pazīmju noteiktu sistēmu (Лебедев Г.С.1979. - С.79-80) atbilstoši izvirzītajiem mērķiem, tipoloģijā dominē semiotiskās un dizaina pazīmes (galu veidojums un ornamentācija), pakārtotu lomu ieņemot konstruktīvajām pazīmēm (loka veidojums, zoslas forma, izmēri).

Grupēšanas taksoni. Viens no sekmīgas tipoloģijas priekšnoteikumiem ir savstarpēji saistītas un precīzi formulētas grupēšanas taksonu sistēmas definēšana, vienojoties par noteiktu terminoloģiju , kuras ietvaros tiek veikta tipoloģizācija. Ja grupēšanas taksonu apzīmējumi arheoloģijā ir tradicionāli nostabilizējušies (kategorija, grupa, klase, apakšgrupa, tips, variants vai apakštips u.c.), tad to konkrētais saturs un sistēma dažādās tipoloģijās būtiski atšķiras. Arī dažādās pakavsaktu klasifikācijās atkarībā no izvirzītā mērķa variē gan izdalīto tipoloģisko grupu saturs, gan arī to apzīmējumi.

Īru un skotu pakavsaktu tipoloģiskajās klasifikācijās tās grupētas gan grupās un sērijās grupu iekšienē (Kilbride-Jones H.E.1980a. - P.39-67; Kilbride-

Jones H.E.1980b. - P.198-225), gan, uzlūkojot pakavsaktas kā noteiktu rotaslietu tipu, grupās un apakšgrupās (Johansen O.S.1973. - P.63-65), gan tipos un to variācijās (variantos) (Fowler E.1960. - P.150-153). H.Salmo, nesniedzot sīkāku iekšējo iedalījumu, somu pakavsaktas sistematizē tipoloģiskajās grupās (Salmo H.1956.). Jāatzīmē, ka izdalot grupas pēc dažādu pazīmju kopuma, to saturs ne vienmēr ir vienāds.Tā, piemēram, pakavsaktas ar atrofītiem galiem klasificētas salīdzinoši daudz detalizētāk kā pakavsaktas ar cita veida galiem (Salmo H.1956. - S.17-26,72-74). A.Karlsona Gotlandes pakavsaktu analīzē izdalīto taksonu "līdzsvara likums" ievērots daudz konsekventāk, pēc galu veidojuma grupējot saktas deviņos pamattipos (*huvudtyper*) un pāri par 40 apakštipos (*undertyper*), bet pēc loka veidojuma - astoņos pamattipos un ap 30 apakštipos (Carlsson A.1988. - P.15). Šāda grupēšanas taksonu izvēle (paralēli divu pamattipu līnijas) un to salīdzinošā analīze labi atbilst galvenajam darba mērķim - saktu atribūcijai laikā. Grupēšanas taksonu nesaskaņotība visspilgtāk parādās Birkas apbedījumu inventāra saktu analīzē. Lai gan H.Tolins un V. Ģinters abi par tipoloģizējošām pazīmēm izvēlas galu formu un materiālu, vienas un tās pašas saktas grupētas gan tipos un apakštipos (Thålin H.1984. - S.15-16), gan pamatgrupās, apakšgrupās un pamattipos (Ģinters V.1984. - S.23-24, 26).

Saktu klasifikācijas taksonu pakāpeniskums un noteikta līdzsvarotība strikti ievērota krievu arheologu pētījumos. V.Malmas darbā no kopējā rotaslietu materiāla saktas izdalītas kā noteikta kategorija, kas pēc formas sadalāma nodaļās (отделы). Pakavsaktu nodaļas iekšējā klasifikācija veikta , pēc galu formas izdalot grupas. Savukārt grupas pēc loka vai galu veidojuma sadalītas tipos (Мальм В.А.1967. - С.149-167). V.Malmas klasifikācijas pamatnostādnes savā Novgorodas 10.-15.gs.pakavsaktu analīzē ievēro arī M.Sedova (Седова М.В.1981. - С.84-89). Jāatzīmē, ka V.Malma grupēšanas taksonu izvēlē un terminoloģijā cieši seko V.Gorodcova izstrādātajam tipoloģiskās metodes variantam, kurš krievu padomju arheoloģijā ilgstoši ieņem dominējošu vietu (Городцов В.А.1927. - С.6). Konsekvenci 10.-13.gs.prūšu pakavsaktu vispārējā tipoloģijā ievēro arī V.Kulakovs , definējot pakavsaktas kā saktu tipu, kurš pēc

galu veidojuma sadalās apakštīpos un to variantos (Кулаков В.И.1990. - С.24-25).

Vispārpieņemti un strikti noteikti latviski apzīmējumi grupēšanas taksoniem, tāpat kā vienota to sistēma, līdz šim nav izstrādāti arī aplūkojot Latvijas vidējā-vēlā dzelzs laikmeta un viduslaiku pakavsaktas. Lielā mērā šādu situāciju nosaka arī konkrētu pētījumu uzdevumi un mērķi. Noteiktu arheoloģisko pieminekļu izpētes gaitā iegūtais pakavsaktu materiāls un tā analīzes veids bieži vien neradīja nepieciešamību pēc dziļi strukturēta sadalījuma. Tradicionāli analizējot pakavsaktas nodalīti no citām saktu formām, tās tiek apzīmētas gan kā saktu veids (LA 1926. - 102.lpp.), gan kā atsevišķa rotaslietu (Caune A., Gammeršmidte A.1983. - 8.lpp.; Цауне А.1984. - С.31) vai saktu grupa (LPSR arheoloģija.1974. - 190.lpp.; Brīvkalne E.1974. - 121.lpp.; Mugurēvičs Ē.1977. - 103.lpp.). Pakavsaktu iekšējās apakšgrupas (pēc galu formas) izdalītas gan kā pakavsaktu veidi, nereti skaidri nenorobežojot tos no tiem un paveidiem (LPSR arheoloģija.1974. - 230.lpp.; Šnore E.,Zariņa A. 1980. - 208.lpp.; Šnore E.1987. - 15.-16.lpp.), gan kā tipi (Caune A., Gammeršmidte A.1983. - 9.,15.,21.lpp.), gan kā apakšgrupas (Brīvkalne E.1974. - 123.lpp.; Mugurēvičs Ē.1977. - 84.lpp.).

Viena no visdetalizētāk veidotajām un strikti realizētajām taksonu sistēmām , kura piemērojama dziļākai pakavsaktu analīzei (arī pakāpeniskuma aspektā), kontaktējama E.Brīvkalnes Tērvetes saktu tipoloģiskajā analīzē. E.Brīvkalne, nodalot pakavsaktas kā pastāvīgu tipoloģiski analizējamu saktu grupu, sadala to apakšgrupās pēc galu formas. Tālākajā analīzē konkrētu apakšgrupu pakavsaktas tiek grupētas tipos, tipi savukārt sīkākos taksonos - variantos (Brīvkalne E.1974. - 121., 123.-132.lpp.). Šī grupēšanas taksonu sistēma un terminoloģija pamatvilcienos izmantota arī viduslaiku pakavsaktu tipoloģijas izstrādei (Vijups A.1990. - 43.-58.lpp.; Vijups A.1993. - 18.-20.lpp.; Vijups A.1994. - 124.-127.lpp.). Iedalījums ļauj parādīt kā kopējo, tā arī atšķirīgo pakavsaktu vienotajā materiālā, izsekot formu evolūcijai un mēģināt skaidrot tipoloģisko atšķirību iemeslus atbilstoši tipoloģijas stratēģijai un mērķiem.

Veiktajā viduslaiku pakavsaktu tipoloģiskajā analīzē pakavsaktas izdalītas no citām saktām (riņķsaktām, stopsaktām, bruņurupučsaktām u.c.) kā atšķirīga saktu tipoloģiska grupa⁴. Grupas atšķirību veido to ārējā forma - saktas uzbūves vienots risinājums (nenoslēgts, "pakavveida" loks), kas saistīts ar saktu funkcionālo nozīmi un, iespējams, estētiskiem apsvērumiem.

Apzināti atšķirīgi darinātas galu formas (to kopējais tehniskais un dekoratīvi simboliskais risinājums), kuras ietekmēja estētiskie un, acīmredzot, arī reliģiskie priekšstati, ļauj sadalīt pakavsaktas vairākās apakšgrupās. Tās izdalāmas pēc ārēji empīriski viegli konstatējamām atšķirībām galu veidojumā (pakavsaktas ar atrofītiem, magoņgalvu, daudzskaldņu u.c. galiem). Apakšgrupa ir patstāvīga tipoloģiskās analīzes vienība ar lielu skaitu objektu, kuras ietvaros skatītas to daudzveidība, izmaiņas un attīstība, kopējām saktu pazīmēm (galvenokārt galu formu detaļām, mazāk - lokam) mainoties tipu un variantu secībā.

Lai parādītu saistību starp pēc galu formas empīriski konstatējamām atšķirīgām saktām, vairākos gadījumos apakšgrupu iekšienē nosacīti izdalītas kopas. Kopu robežas atspoguļo kvalitatīvas izmaiņas apakšgrupu iekšienē. Tā, piemēram, viduslaiku pakavsaktas ar zvērgalvu galiem un pakavsaktas ar liliju galiem ir divas vienas apakšgrupas kopas, kuru starpā pastāv cieša ģenētiska sakarība. Kopu ietilpināšana vienā apakšgrupā ļauj izvairīties no tipoloģiskās analīzes pārāk lielas un mērķiem neatbilstošas sadrumstalošanas. Tajā pašā laikā tiek strikti saglabātas atšķirības starp empīriski nodalāmām formām (zvērgalvu formas galiem un liliju ziedu vai vēdekļveida formu galiem). Ģenētisko saistību šajā gadījumā ļauj atpazīt izdalīto tipu secība. Savukārt pakavsaktu ar ripu galiem kopa apzināti izdalīta no kopējās pakavsaktu ar noplacinātiem uzliektiem galiem apakšgrupas, ņemot vērā atšķirīgo un samērā strikti noteikto eksistences laiku, kā arī noplacināto uzliekto galu pakavsaktu skaitlisko masu.

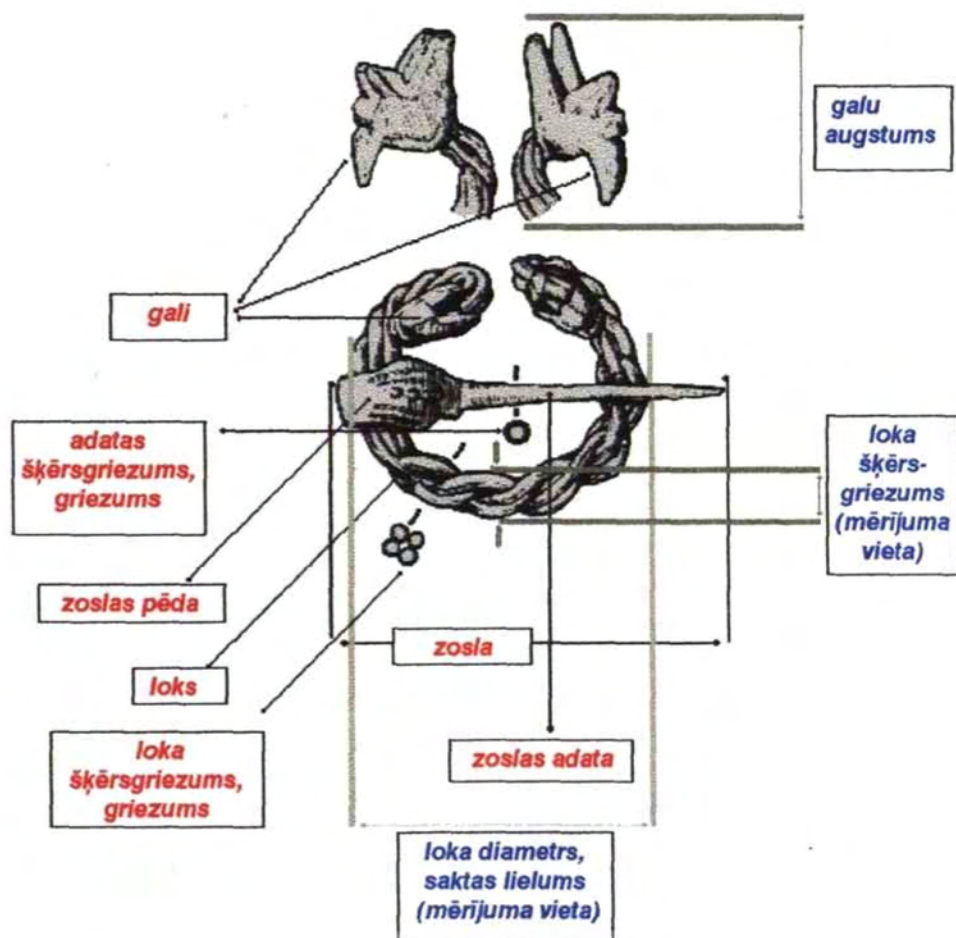
Tips veiktajā analīzē ir noteikta attīstības pakāpe, kas atspoguļo vienu posmu apakšgrupas evolūcijā. Tipu veido vienots tipoloģizējošo pazīmju kopums, orientēts galvenokārt uz galu formu un rotājumu. Katrs tips tiek

definēts, norādot tās kopējās un atšķirīgās pazīmes, kas ļauj tipu atpazīt apakšgrupā. Sniegtā tipu secība (numerācija ar romiešu cipariem) nepretendē uz precīzu evolucionāri hronoloģisku secību. Izstrādātajā tipoloģijā par galveno uzdevumu tiek izvirzīts mēģinājums parādīt attīstību apakšgrupās, saktu formu atšķirības (daudzveidību) un, ja iespējams, to secību šajā attīstībā. Ņemot vērā lokālo risinājumu atšķirības un darinātāju individuālo pieeju to vai citu saktas darināšanas jautājumu risināšanā, tipa iekšienē izdalīti varianti. Atsevišķos gadījumos varianti atspoguļo tipa iekšējo tipoloģisko vai hronoloģisko attīstību.

Apzīmējumi. Lai atvieglotu skaitliski lielā viduslaiku pakavsaktu materiāla apskatu un atslogotu tipoloģiskās analīzes izklāstu, tekstā, ilustrācijās un pielikumos plaši lietotas 3-4 burtu abreviatūras, kas apzīmē noteiktas saktu apakšgrupas vai kopas (piemēram, ATG - pakavsaktu ar atrotītiem un atliektiem galiem apakšgrupas apzīmēšanai). Tās norādītas konkrētu taksonu tipoloģijai veltīto nodaļu sākumā un nepretendē uz plašāku izmantošanu ārpus veiktās izpētes ietvariem. Abreviatūrai parasti pievienoti cipari, kas norāda tipu (romiešu cipars) un variantu (arābu cipars).

Tipoloģiskajā analīzē plašāk lietotos jēdzienus un mērījumu vietas uz saktām paskaidri 1. shēma.

Izstrādātā viduslaiku pakavsaktu tipoloģija uzlūkojama par sistēmstratēģijas realizācijas rezultātu. Tās gaitā pakavsaktu kā vienas saktu grupas tipoloģiskā analīze veikta atsevišķu apakšgrupu ietvaros, izdalot tajās noteiktus tipus un variantus, kas atspoguļo konkrētu apakšgrupu un visas pakavsaktu grupas attīstību 13.-17.gs., mainoties tiem aspektiem, kuri ietekmēja šo saktu darināšanu un valkāšanu.

1.shēma

Tekstā lietotie pakavsaktu sastāvdaļu apzīmējumi un mērījumu vietas.

Parindes

¹ Pamatmērķis (basic purpose) ir virzīts uz arheoloģisko reāliju klasifikāciju tādā noteiktā kārtībā, kas ļauj iegūt papildus ziņas par pašām reālijām (Adams W.Y.&Adams E.W.1991. - P.332).

² Instrumentālais mērķis (instrumental purpose) tiek izvirzīts tad, kad izstrādātajai tipoloģijai jāsniedz ziņas nevis par grupējamām reālijām, bet par parādībām un procesiem, kas atrodas ārpus tām (Adams W.Y.&Adams E.W.1991. - P.347).

³ Netieši noteiktu saktu sargājošā funkcija parādās arī latviešu tautas ticējumos par t.s. apmirtajām saktām (Latviešu tautas ticējumi 1940. - 1271.,1282.lpp.; Атлас 1986. - C.88.). Saktas līgavainis dāvina līgavai saderināšanās dienā un tām varēja būt sargājoša amuleta funkcijas (Атлас 1986. - C.90.-91).

⁴ Kopējā senlietu kā vienas no arheoloģisko avotu grupas teorētiskajā klasifikācijā autors vadās no atziņas, ka visas senlietas sadalāmas funkcionālajās grupās (→ rotas, ieroči, darbarīki utt.), bet funkcionālās grupas - funkcionālajās apakšgrupās (rotas → saktas, gredzeni, aproces utt.). Katra funkcionālā apakšgrupa uzlūkojama kā tipoloģijas izejas punkts un sadalāma tipoloģiskās grupās (saktas → pakavsaktas, riņķsaktas, bruņurupučsaktas utt.). Tipoloģiskās analīzes tālākajā gaitā katru tipoloģisko grupu iespējams sašķelt apakšgrupās, tipos un variantos.

II. Pakavsaktu formu attīstība Eiropas rotu materiālā

Pakavsaktas kā saktu grupa Eiropas arheoloģiskajā materiālā konstatējamas, sākot ar pirmsromiešu dzelzs laikmetu. Šo rotaslietu attīstībā iespējams izdalīt vismaz divas lielākas reģionāli hronoloģiskas attīstības līnijas. Pirmā no tām saistās ar plašām Rietumeiropas un Ziemeļeiropas teritorijām un ilgst no apm.2.gs. p. m. ē. līdz mūsu eras 11.gs., kad parādās un attīstās pakavsaktu senākie veidi, kuru formu daudzveidības uzplaukums vērojams īru un ķeltu teritorijās mūsu ēras pirmā gadu tūkstoša vidū un otrajā pusē. 10. - 11.gs. ir šo rotaslietu izmantošanas norieta laiks, kad, saglabājoties vairākām greznām pakavsaktu formām, zūd to dažādība un arī popularitāte. Otra pakavsaktu plašas popularitātes un daudzveidīgas attīstības līnija saistāma ar Baltijas jūras reģionu, īpaši ar Austrumbaltiju un konkrēti - baltu zemēm, kā arī ar Baltijas somu teritorijām. Šajā reģionā pirmās vietējās pakavsaktas parādās mūsu ēras 3.-5.gs. arheoloģiskajā materiālā, bet to uzplaukuma posms ir 10.-12.gs., pakavsaktu tālākajai attīstībai noritot viduslaiku periodā un tām kā populārām rotām saglabājoties līdz pat 17.gs. beigām. Atsevišķu pakavsaktu formu eksistenci var konstatēt Austrumeiropā arī ārpus Austrumbaltijas telpas, tomēr šajās zemēs nenotiek ilgstoša un plaša to lokāla attīstība.

Pakavsaktu formu ģenēze, kuras ieskicēšana varētu palīdzēt labāk izprast Latvijas viduslaiku pakavsaktu formu relatīvās daudzveidības saknes un to attīstību, aplūkota, nodalot Rietumeiropas un Ziemeļeiropas šo rotu īsu apskatu no Austrumbaltijas (Latvijas, Igaunijas, Lietuvas un bij. Austrumprūsijas) pakavsaktu vēstures. Austrumeiropas pakavsaktām uzmanība pievērsta, galvenokārt skatot to saistību ar Austrumbaltijas telpu. Jāatzīme, ka šim sadalījumam ir izteikti nosacīts raksturs, jo intensīvie savstarpējie sakari mūsu ēras pirmā gadu tūkstoša otrajā pusē - otrā gadu tūkstoša sākumā atspoguļojas arī saktu materiālā (tirdzniecības un kultūras sakaros importētās

saktas, formu aizguvumi), ne vienmēr ļaujot novilkt striktas robežas šādā vispārējā apskatā.

Pakavsaktas kā rotu formas attīstība Rietumeiropā un Ziemeļeiropā.

Senākas pakavsaktas Eiropas arheoloģiskajā materiālā datējamas ar pēdējiem gadsimtiem pirms mūsu ēras. Pirmoreiz tās aptuveni vienlaicīgi parādās ķeltu kultūras areāla perifērijā un Skandināvijas dienvidos (ģermaņu arheoloģiskajā materiālā Dānijā un Ziemeļvācijā) (Fowler E.1963. - P.159-161). Kā uzskata angļu arheoloģe E.Fouler, pakavsaktu formas Britānijā kā vienā no agrīnajiem šo saktu centriem veidojas, attīstoties riņķgalvu adatām (*ring-head pins*) 3.gs.p.m.ē. Tajā pašā laikā vai nedaudz vēlāk pakavveida saktu formas parādās arī Skandināvijā, bet sākot ar 2.gs.p.m.ē. šīs saktas tiek valkātas arī Ibērijas pussalā (Fowler E.1963. - P.160-161). Pakavsaktu agrīnās formas acīmredzot radušās katrā no šiem trim reģioniem neatkarīgi kā "vienas [dekoratīvas] idejas trīs vienādi risinājumi", šo Eiropas perifēriju iedzīvotājiem atrodoties tālu no Latēnas kultūras tiešajām ietekmēm un meklējot savus rotaslietu veidus (Fowler E.1963. - P.160-161). Mūsu ēras pirmā gadsimta sākumā dažādi pakavsaktu veidi sastopami plašā areālā Romas impērijas provinču teritorijās, tomēr visdaudzveidīgākās to formas romiešu dzelzs laikmetā turpina attīstīties tieši Britānijā (Fowler E.1963. - P.151, Fig.1, P.165-166, Fig.10; Laing L.1975. - P.303; Smith R.A.1914. - P.224). Romiešu dzelzs laikmeta pakavsaktas ir arī pamatā plašajai ķeltu pakavsaktu attīstībai mūsu ēras pirmā gadsimta sākumā - otrajā pusē, kad šīs saktas ir viena no izplatītākajām rotām Britānijā (Laing L.1975. - P.302-303). Šajā laikā daudzveidīgajā pakavsaktu klāstā var izdalīt gandrīz trīsdesmit lielākas tipoloģiskas apakšgrupas (Laing L.1975. - P.304-314), kuru starpā konstatējam gan samērā vienkāršas formas, gan arī greznas sudraba un pat apzeltītas pakavsaktas, kuras atspoguļoja to valkātāju sociālo stavokli (Nieke M.R.1993. - P.128-134). Britu salās plaši izplatītā pakavsaktu valkāšanas tradīcija pakāpeniski izzūd 10.-11.gs., lai gan atsevišķus pakavsaktu eksemplārus arheoloģiskajā materiālā iespējams konstatēt vēl 12.gs. (Evans D.H., Tomlinson D.G.1992. - P.138, Fig.75:117). Var uzskatīt, ka tieši skotu, īru un piktu dažādās pakavsaktas un pseidopakavsaktas 8.-10.gs. ietekmē šīs saktu grupas attīstību skandināvu rotu materiālā (Roesdahl E.&

Wilson D.M.1992. - P.247,262-263). Šī rotaslietas forma ienāk Skandināvijā vikingu reidu un mierīgo kontaktu gaitā. Atsevišķos gadījumos var izsekot konkrētu pakavsaktu grupu tiešu pārņemšanu un to tālāku attīstību skandināvu rotu klāstā (skat., piem., pakavsaktas ar lodveida galiem: Graham-Campbell J.1987. - P.238-243). Vikingu laikmeta Skandināvijas arheoloģiskajā materiālā pakavsaktas ģeogrāfiski izplatītas nevienmērīgi. Tā, piemēram, Norvēģijā zināmas tikai apmēram 400 pakavsaktas un riņķgalvu adatas (pakavsaktām tuva rotu forma) (Petersen J.1928. - S.172-197, Graham-Campbell 1987. - P.231), bet Gotlandē to skaits pārsniedz tūkstoti (A.Karlsons savā tipoloģiskajā klasifikācijā aplūkojis 1363 saktas:Carlsson A.1988. - P.43,104). Salīdzinoši izplatītas tās ir arī kontinentālajā Zviedrijā, īpaši tās dienvidaustrumu daļā, mazāk rietumos (Wideen H.1955. - S.76). Skandināvijā šajā laikā pakavsaktas ir galvenokārt vīriešu apģērba rota un tikai atsevišķos gadījumos konstatējamās sievietes apbedījumu inventārā (Carlsson A.1988. - S.12,104;Graham-Campbell J.1987. - P.231). Interesanti atzīmēt, ka sievietes kapos biežāk konstatējamās īru-skotu izcelsmes saktas (skat.:Roesdahl E. & Wilson D.M.1992. - P.262). Tas saistās, acīmredzot, ar šo saktu parādīšanos un nostiprināšanos skandināvu kultūrā vikingu sirojumu sākumposmā, kad ārpus Skandināvijas iegūtās rotas, tajā skaitā arī greznās Britānijas pakavsaktas, sievietes rotu kompleksā kalpoja kā noteikta sociālā statusa simbols (Laing L.1975. - P.303-304).

Jāatzīmē, ka vikingu laikmeta skandināviem pakavsaktas, salīdzinājumā ar Austrumbaltiju, nav plaši izplatītas. To vismaz daļēji var izskaidrot ar iepriekš minēto šo saktu izmantošanu vīriešu rotu komplekta (Thålin H.1984.- S.20;Carlsson A.1988. - P.81), sievietes saktu klāsta tomēr dominējot tradicionālajam skandināvu sievietes apģērbam vairāk piemērotajām saktu grupām - bruņurupučsaktām, vienādplecu saktām u.c. Izņēmums ir Gotlande ar jau pieminēto ievērojamo pakavsaktu materiālu, kā arī Birka, kurā pakavsaktu popularitāti acīmredzot noteica šī tirdzniecības centra apdzīvotāju internacionālais sastāvs. Tomēr arī Birkas materiālā pakavsaktu skaits ir salīdzinoši neliels - no 1100 pētītajiem kapulauka apbedījumiem tikai 94 kapos (apm.9%) konstatētas pakavsaktas, no tiem 61 vīriešu , bet 22 - sievietes apbedījumos (Thålin H.1984. - S.19-20). Kopumā Birkā konstatētas 114

pakavsaktas (Thålin H.1984. - S.15-16). Šajā kontekstā pareiza šķiet pieeja, kas dažādās pakavsaktu formas un to popularitāti, īpaši rietumu un ziemeļrietumu reģionos, uzlūko kā no rietumiem (Britu salas) vai austrumiem (Austrumbaltija, Baltijas jūras reģions, iekļaujot Austrumskandināviju) nākošas ietekmes vai pat tiešu importu (Graham-Campbell J.1984. - P.31-38; Graham-Campbell J.P.1987.-P.231;Wilson D.M.1958. - P.95-100; Ģinters V.1984. - S.23-30 u.c.). Skandināvijas pussalas ziemeļu daļā sastopamās pakavsaktas skandināvu arheologi parasti saista ar sāmiem, kuru kultūrā plaši realizējās somugriem iecienīto pakavsaktu valkāšanas tradīcijas (Gjessing G.1927. - P.21-41; Storli I.1986. - P.54-55; Baudou E.1992. - P.149). Dienvidrietumu Zviedrijas un it īpaši Gotlandes bagātīgais pakavsaktu materiāls, iespējams, saistās ar šī reģiona ciešajiem sakariem ar Austrumbaltiju (V.Ģinters no 114 Birkas pakavsaktam ka austrumbaltiskas atzīme 80, skat.:Ģinters V.1984. - S.23), ietekmējoties no šo saktu popularitātes tur un veidojot patstāvīgas apakšgrupas. Aplūkojot Austrumbaltijas pakavsaktu attīstību, ir redzams, ka šis process ir bijis abpusējs un daudzu saktu formu ierosmes impulsi Baltijas jūras austrumos savukārt nākuši no Skandināvijas. Austrumbaltijas pakavsaktu importam un lokālajām Gotlandes pakavsaktu apakšgrupām, kā arī to atradumiem Austrumbaltijā vispārēja Gotlandes-Austrumbaltijas sakaru kontekstā ir pieskārusies zviedru arheoloģe L.Tūnmarka-Nīlena. Viņa atzīmē šo saktu dažādo formu sarežģīto aizgūšanas un izplatības gaitu, norādot uz visam Baltijas reģionam un tikai atsevišķām teritorijām raksturīgām pakavsaktām (Thunmark-Nylen L.1992. - P.157-161). Kā uzskata zviedru arheoloģe, Gotlandē pakavsaktas kā apģērba rota un reizē funkcionālas nozīmes priekšmets saglabājās arī pēc vikingu laikmeta beigām (11.-12.gs.), kur tās sāk spraut sievietes un pakavsaktas nomaina agrāk tradicionālās skandināvu saktu formas (Thunmark-Nylen L.1995. - P.170).

Rezumējot skandināvu pakavsaktu materiālu vikingu laikmetā kopumā, ir jāsecina, ka šo rotu attīstību spēcīgi ietekmē sākotnēji no rietumiem un vēlāk no austrumiem nākošie iespaidi. Lokālo formu ir salīdzinoši maz, tās vairāk veidojas Skandināvijas pussalas dienvidaustrumos un Gotlandē. Taja pašā laikā var konstatēt arī skandināvu pakavsaktu formu ietekmi uz Austrumbaltijas

šo saktu attīstību - gan tieša importa veidā (skat. skandināviskās pakavsaktas Austrumbaltijā: LPSR arheoloģija 1974. - 269.lpp.; Kunciene O. 1972. - 215-216p.; Мугуревич Э.С. 1965. - С.83, Табл. XXIII:1,2), gan arī paraugu jeb impulsu formā atsevišķu Austrumbaltijas pakavsaktu apakšgrupu attīstībai. Atšķirībā no pārējās Skandināvijas, Gotlandē pakavsaktas turpina spraut arī pēc vikingu laikmeta beigām vismaz līdz 1200.gadam (Thunmark-Nylen L. 1991. - P.195, Fig.16,17,26; Holmqvist W. 1949. - Fig.436,592).

Pakavsaktas ir populāra rota somu un karēļu vikingu laikmeta un krusta karu perioda arheoloģiskajā materiālā. Šeit pārstāvētas gan skandināviskas to formas (Salmo H. 1956. - S.3-45, Kivikoski E. 1973. - Abb.699,723,729, S.99,131), gan arī no Austrumbaltijas importētas vai pēc to parauga darinātas saktas (Salmo H. 1956. - S.46-57,81-85; Kivikoski E. 1973. - Abb.763,1040,1042, S.97). Senākās pakavsaktas (emaljētās pakavsaktas) somu teritorijās parādās jau 3.-4.gs. (Salmo H. 1956. - S.13), kad tas importētas no dienvidaustrumiem, iespējams, tagadējās Igaunijas teritorijas (Корзухина Г.Ф. 1978. - С.29-30). Šo saktu plašāka vietēja attīstība, veidojoties dažādām apakšgrupām, sākās tikai 8.gs., kad izplatās dzelzs pakavsaktas ar atrotītiem galiem un griezumā apaļu loku (Kivikoski E. 1973. - Abb.431). 10.-12.gs. šim teritorijam raksturīga pakavsaktu ar atrotītiem galiem un dažādu loka griezumplaša popularitāte. Somu un karēļu sieviešu rotu materiālā vikingu un krusta karu periodos novērojamas arī vairākas specifiskas lokālas pakavsaktu formas. Tā, piemēram, H.Salmo izdala divas īpašas "karēļu saktu" grupas ar rotātiem plāniem četrskaldņu galiem un platu ornamentētu loku, kā arī pakavsaktas ar plānu izliektu loku (Salmo H. 1956. - S.89-94). Jāatzīmē, ka somu, karēļu un vepsu materiālā agri (11.-12.gs) parādās pakavsaktas ar noplacinātiem uzliektiem (nagli) galiem (Кочкуркина С.И. 1981. - С.88, Табл.9:5; Кочкуркина С.И., Линевский А.М. 1985. - Рис.22:3, Рис.64:1,5; Salmo H. 1965. - S.63-65), kuras plaši pārstāvētas Austrumbaltijas viduslaiku saktu klāstā. Atšķirībā no Skandināvijas, somiem un karēļiem pakavsaktas bija galvenokārt sieviešu rota, kas plaši sastopama apbedījumu piedevās. Tā, piemēram, Luistari kapulaukā konstatētas 42 pakavsaktas (Lehtosalo-Hilander P.L. 1982. - P.100-107), bet Kjuloholmas kapulaukā - 31 pakavsakta (Carlsson A. 1988. - S.9). Līdzīgi kā

somiem un karējiem, arī votiem, vepsiem, mariešiem, mordviešiem un ižoriem pakavsaktas vēlajā dzelzs laikmetā ir sieviešu rotaslietas, kuras bieži lieto pa pāriem sarafāna tipa brunču saspraušanai pie pleciem (skat.: Седов В.В.1987.- С.43,45,61,104; Кочкуркина С.И., Линевский А.М.1985. - Рис.59:4,5;Макаров Н.А.1990. - С.87-88). Jāatzīmē arī specifiska pakavsaktu izmantošanas tradīcija sāmu kultūrā, kurā, ņemot vērā sāmu ādas apģērbus, saktu funkcionalajai nozīmei (apģērbu saspraušanai) vajadzētu būt stipri ierobežotai. Spriežot pēc šo saktu novietojuma apbedījumos, tās valkāja pie cepurēm vai jostām, izmantojot, acīmredzot, kā dekoratīvus elementus (Storli I.1986. - P.54-55). Votu un vepsu 10.-12.gs. pakavsaktu formas ir tuvas somu-karēju un Austrumbaltijas saktu izplatītākajām apakšgrupām (skat.: Кочкуркина С.И., Линевский А.М.1985. - Рис.10,16,21,22,64 u.c.; Ligi P.1993. - Таһv.XXXVII:1,2,Таһv.XXXVIII), bet mariešiem un mordviešiem raksturīgas specifiski lokālas pakavsaktu apakšgrupas (piem., pakavsaktas ar gariem atroģitiem "antenveida" galiem: Седов В.В.1987. - Табл.XXVII:1-3, Табл.XXXIII:11). Atsevišķu somugru tautību rotu klāstā pakavsaktas saglabājās arī viduslaiku posmā vismaz līdz 15.gs.(Седов В.В.1987. - Табл.XLIV).

Pakavsaktas Austrumeiropas arheoloģiskajā materiālā. Aplūkojot pakavsaktu attīstības vēsturi, jāpieskarās arī atsevišķiem šo rotas formu attīstības posmiem, kas norisinās Austrumeiropā. Atšķirībā no to attīstības Rietumeiropā un Ziemeļeiropā, kā arī ilgstošas popularitātes Austrumbaltijas rotu klāstā, Austrumeiropas pakavsaktu attīstība neveido spilgti izteiktu hronoloģiski reģionālu līniju. Šeit nav iespējams izdalīt ilgstošu un spēcīgu no ārējām ietekmēm relatīvi patstāvīgu šīs rotas attīstības tradīciju, tomēr tajā pašā laikā var vērot samērā agru pakavveida saktu formu parādīšanos. Pēckara posma PSRS arheoloģijā vērojamā tendence saistīt atsevišķu pakavsaktu veidu ģenēzes pirmssakumus ar skitu kultūru (Поболь Л.Д.1971. - С.108; Brīvkalne E.1974. - 127.lpp.) vērtējama visai piesardzīgi. Lai gan pakavveida saktu formas tiešām atsevišķos gadījumos ir konstatētas skitu kurganos, ņemot vērā to ierobežoto skaitu, šo rotu nevar uzlūkot par tipisku skitiem. Līdz ar to strīdīgs ir baltkrievu arheologa V.Poboļa apgalvojums, kas saista Zarubincu kultūras pakavsaktas ar skitu rotu formu aizguvumu, norādot, ka Zarubincu

kultūras nesēji mainījuši gan materiālu, gan arī saktu galu formu, novietojot tos perpendikulāri loka plaknei (Поболь Л.Д.1971. - С.108). Zarubincu kultūra ir pirmā Austrumeiropā, kurā plašāk pārstāvētas pakavsaktas. Tās pastāvēšanas agrīnā posmā - 2.gs.p.m.ē. - m.ē. 1.gs. - šo rotaslietu vienkāršotas formas (dzelzs un bronzas pakavsaktas ar atroģitiem galiem vīriešu kapu inventāros) uzlūkojamas par stabilu un tradicionālu saktu veidu. Zarubincu kultūras materiālā zināmas pāri par 40 šādām saktām (Кухаренко Ю.В.1964. - С.36), no kurām lielākā daļa - 38 saktas - konstatētas Čaplīnas kapulaukā (Поболь Л.Д.1971. - С.105-108). Zarubincu pakavsaktas kopumā atgādina vēlākās Austrumbaltijas un Somijas- Karēlijas vidējā un vēlā dzelzs laikmeta saktas ar atroģitiem galiem. To diametrs svārstās 50-80 mm robežās, saktu adatas taisnas, neizliektas, tam nav raksturīgs pēdas paplatinājums. Vidusdņepras un Augšdņepras arheoloģiskajā materiālā nākamo posmu pakavsaktu attīstībā parstāv 4.-6.gs. sāk. emaljētās pakavsaktas, kas šajā laikā izplatītas arī Austrumbaltijā, īpaši Igaunijas un Lietuvas teritorijās. Pieņemts uzskatīt, ka impulsu šo saktu darināšanai dod provinciālromiskie paraugi (Moora H.1934. - S.83), tomēr nenoliedzami, ka teritorija starp Volgas - Okas baseinu, ziemeļrietumu Poliju un Zviedrijas dienvidiem 3.-5.gs. ir emaljēto pakavsaktu pastāvīgas attīstības vieta. Vēlās Zarubincu kultūras areālā Piedņepras rajona zināmas vismaz 21 emaljēta pakavsakta (Корзухина Г.Ф.1978. - С.23). Salīdzinoši ar citām teritorijām, kurās konstatētas šīs saktas, šeit to skaits ir vislielākais. Emaljētajās saktās nav novērojama saistība un nepārtraukta kontinuitāte ar senākajām Zarubincu kultūras saktām - atšķirīgs ir gan galu veidojums, gan loka forma un materiāls, kā arī saktu bagātais dekoratīvais noformējums. Zarubincu kultūras saktu tālāka attīstība Augšdņepras rajonā konstatējama pirmā gadu tūkstoša vidus - otrās puses sākuma Tušemas-Bancerovas tipa pieminekļos, kur konstatētas vienkārši veidotas pakavsaktas ar atroģitiem galiem, kas pēc formas tuvas Zarubincu kultūras dzelzs saktām (Седов В.В.1982. - С.38, Табл.Х:1) un kuras hipotētiski iespējams saistīt arī ar Austrumbaltijas 7.gs. agrīnajām pakavsaktām.

Lai gan pakavsaktas nav raksturīga slāvu cilšu rotaslieta, mūsu ēras pirmā gadu tūkstoša beigās un it īpaši otrā gadu tūkstoša sākumā tās samērā

plaši sastopamas austrumslāvu cilšu teritorijās, bet atsevišķi to eksemplari konstatēti arī rietumslāvu zemēs (Łęga W.1929. - Str.338). Šo saktu atradumi austrumslāvu cilšu kultūrās attiecināmi galvenokārt uz 9.-13.gs., bet atsevišķos pieminekļos zināmas arī 14.-15.gs.pakavsaktas. Šajā laika pakavsaktas konstatējamās vairāku austrumslāvu cilšu - drevļanu, dregoviču, radmiču, u.c. - materiālā, bet visplašāk tās pārstāvētas kriviču un Novgorodas slovēņu cilšu kultūrās (Седов В.В.1982. - С.164, 168, Табл.LI, LV; Седова М.В.1981. - С.84-89). Krievzemē tās uzlūkojamas par no ārienes nākošām - baltiskām vai somugriskām - rotu formām, kuru klātesamība arheoloģiskajā materiālā atspoguļo kā ciešus kultūras un ekonomiskos sakarus starp slāviem un to kaimiņiem, tā arī spēcīgu baltu vai somugru substrāta eksistenci konkrēto slāvu cilšu zemēs. Pakavsaktas Krievzemē konstatētas galvenokārt dzīvesvietu kultūrslānī, bet atsevišķi atradumi apbedījumos ļauj spriest arī par to izmantošanas tradīcijas savdabību. Divos 11.-12.gs.vīriešu apbedījumos pie Narvas ciemata pakavsaktas ar vāju galiem konstatētas jostas rajonā, kur , iespējams, tikušas izmantotas kā jostu sprādzes (Сепреева З.М.1977. - С.34). Krievzemes pakavsaktu materiālā dominē pakavsaktas ar atrotītiem galiem, kas ir visdaudzskaitlīgākā apakšgrupa arī baltu un somugru zemēs. Jāatzīmē, ka austrumslāvu pakavsaktu klāstā sastopamas tikai aizgūtas vai tieši importētas baltiskas un somugriskas formas, te nav vērojama lokālu apakšgrupu vai tipu veidošanās. Pārstāvētas izteikti somu-karēļu materiālam raksturīgas pakavsaktas ar "tapu" (*pegs, Noppen*) galiem un t.s. "karēļu tipa" pakavsaktas un formas, kuras saistāmas ar Austrumbaltiju (pakavsaktas ar vāju, magoņgalvu un zvērgalvu galiem no baltu zemēm, pakavsaktas ar loka vidusdaļas paplašinājumu no igauņu teritorijām u.c.). Šo formu izplatības teritoriālais sadalījums atbilst gan noteiktam etniskam substrātam kādā no slāvu cilšu zemēm, gan arī savstarpējo sakaru dominējošiem virzieniem. Tā, piemēram, somiskās pakavsaktas ar "tapu" galiem konstatētas tikai Ladogas ezera apkaimē (Мальм В.А.1967. - С.161-162), Igaunijas teritorijai raksturīgās pakavsaktas ar loka vidusdaļas paplašinājumu - galvenokārt Novgorodas zemēs (Мальм В.Л.1967. - С.164; Седова М.В.1981. - С.86, Рис.30:7). Savukārt baltiskās izcelsmes saktas plaši izplatītas tagadējās Baltkrievijas

teritorijā. Šeit gan apbedījumu inventārā, gan dzīvesvietās konstatētas pakavsaktas ar magoņgalvu un zvērgalvu galiem, kā arī pakavsaktas ar vāju galiem (Сергеева З.М.1977. - С.34-37; Сергеева З.М.1985. - С.123-131). Pakavsaktas Baltkrievijas pilsētu arheoloģiskajā materiālā konstatētas galvenokārt 11.-13.gs. slāņos un tiek uzlūkotas par ievestām no baltu teritorijām vai pēc importa parauga veidotiem atdarinājumiem (Загорульский Э.М.1982. - С.250; Зверуго Я.Г.1985. - С.102-103; Гуревич Ф.Д.1985. - С.92-93). Neapšaubāmi, ka šo saktu popularitāti noteica arī baltiskais substrāts šajās teritorijās (Шадыро В.И.1985. - С.118), kas, iespējams, bija šo rotaslietu pasūtītājs un valkātājs.

Ar 13.gs.sākumu pakavsaktu skaits Krievzemes arheoloģiskajā materiālā strauji samazinās, tomēr atsevišķas formas saglabājās vismaz līdz 15.gs. Tā, piemēram, Novgorodas rotaslietu klāstā vairākas pakavsaktas konstatētas vēl ar 14.gs.beigām datējamos slāņos (Седова М.В.1981. - С.86, 87), bet Pleskavā1978.-1979.g.izrakumos iegūta kāda 15.gs.sākuma apzeltīta (?) bronzas pakavsakta (Сергина Т.В.1983. - С.100, Рис.17:13).

Pakavsaktu attīstība Austrumbaltijā. Neskatoties uz atsevišķām atšķirībām (noteiktiem etnosiem raksturīgām saktu apakšgrupām un tipiem, apakšgrupu attīstības tendencēm, pakavsaktu daudzumu arheoloģiskajā materiālā u.c.), Latvijas, Lietuvas, Igaunijas un bij.Austrumprūsijas teritoriju arheoloģiskajā materiālā pakavsaktu attīstība raksturojama kā vienota kopīga līnija. Attīstības kopību ietekmēja ne tikai vienotas tendences šo saktu ģenēzē, bet arī pastāvīgie ciešie kontakti baltu un Baltijas somu starpā, kas zināmā mērā atspoguļojas arī saktu materiālā. Hronoloģiski Austrumbaltijas pakavsaktu attīstībā var izdalīt trīs lielākus periodus (pakavsaktu ģenēzes periodizāciju, balstoties uz Lietuvas materiālu, pirmais ieskicē V.Urbanavičius, skat.:Urbanavičius V.1969. - 111 p.):

- 1) agrais dzelzs laikmets - vidēja dzelzs laikmeta sākumposms ar pēc provinciālromiskiem paraugiem darinātām saktām, kuru klāstā izceļas greznās, iespējams, uz vietas darinātās (Корзухина Г.Ф.1978. - С.29-31)

pakavsaktas ar krāsainas emaljas rotājumu. Šī posma hronoloģiskie ietvari - 3.-5.gs., vēlākajiem eksemplāriem iesniedzoties 6.gs.;

- 2) vidējā dzelzs laikmeta beigās - vēlais dzelzs laikmets (no 7./8.gs. līdz 13./14.gs.sāk.) - posms, kas tā otrajā daļā (10.-13.gs.) raksturojams kā pakavsaktu visdaudzveidīgākās attīstības un augstākās popularitātes laiks Austrumbaltijā;
- 3) viduslaiku pakavsaktu attīstības posms Austrumbaltijā(13./14.- 17.gs.b.), kas raksturojas ar šo rotu izmantošanas tālāku attīstību un galveno apakšgrupu saglabāšanos vienlaicīgi ar zināmu apdares vienkāršošanos un formu transformēšanos.

Senākās pakavsaktu formas Austrumbaltijā parādās agrā dzelzs laikmetā aptuveni 3.-5.gs.(Lietuvas arheoloģiskajā materiālā P.Kulikauskas šīs saktas datē ar 3.-4.gs., skat.:Kulikauskas P.1941. - P.43-64). To izplatības areāls aptver plašu teritoriju, kurā Austrumbaltija ir tikai viena no sastāvdaļām. Šajā laikā senākās pakavsaktu formas - emaljētās pakavsaktas, kuru galus un nereti arī loku rotā sarkani, balti un dzelteni emaljas laukumi - konstatējamās no Piedņepras līdz Zviedrijas dienvidiem un no Volgas-Okas baseina līdz Polijas ziemeļrietumiem. Paralēli emaljēto pakavsaktu apakšgrupai šajā laikā Austrumbaltijā pārstāvēta arī cita, skaitliski neliela un formas ziņā vienkāršāka agro pakavsaktu grupa - bronzas pakavsaktas ar atrotītiem un noliektiem (ar loku viena plaknē) galiem (Kirme K.1986. - Fig.11, lk.10; LLM 1958. - Nr.116). Neapšaubāmi populārākas un greznākas šajā laikā ir emaljētās pakavsaktas. To izejas forma acīmredzot ir nelielas pakavsaktas ar diskveida galiem, kas ierobežotā skaita sastopamas Romas impērijas provincēs (Moora H.1934. - S.83), bet, ņemot vērā emaljēto pakavsaktu apakšgrupas izteikti savdabīgo un lokālo raksturu (tiešu analogiju trūkumu provinciālromiskajā materiālā), tās jāuzskata par vietēju darinājumu. Sākotnēji par šo saktu darināšanas vietu tiek uzlūkots gotu kultūras areāls (Tallgren A.M.1922. - S.100), tomēr vēlākajos pētījumos, analizējot bronzas rotu ar emaljas rotājumu izcelšanos, aizvien vairāk nostiprinās uzskats par to vietēju izcelsmi. Emaljēto pakavsaktu darināšanas centri acīmredzot jāmeklē to intensīvas izplatības zonā, kurā konstatētas gandrīz 90 šo saktu (Корзухина Г.Ф.1978. - С.28). Salīdzinājumā

ar Igaunijas un Lietuvas arheoloģisko materiālu, kurā zināmas vismaz 30 emaljētas pakavsaktas, Latvijas teritorijā tās konstatētas salīdzinoši nelielā skaitā. Emaljētās pakavsaktas 3.-5.gs.plaši pārstāvētas arī bij. Austrumprūsijas arheoloģiskajos pieminekļos (Okulicz J.1973. - S.412, 443, Ryc.196:d, f, g, Ryc. 223). Latvijā pavisam zināmi tikai trīs veseli (Urtāns V.1968. - 75.lpp.) un viens fragmentārs (Priekuļu Kunči, Cēsu muz. CV2853) eksemplārs, kā arī divas greznas 6.gs.sākuma pakavsaktas ar bagātīgu loka un galu rotājumu no Relenģiem un Asotes pilskalna (LPSR arheoloģija 1974. - 159.lpp.).

Pieņemts uzskatīt, ka Austrumbaltijas materiālā emaljētās rotas, tajā skaitā arī pakavsaktas, ienāk no Piedņepras zemēm un Vislas baseina (Moora H.1938. - S.109-110; LPSR arheoloģija 1974. - 126.,159.lpp.). Emaljēto pakavsaktu tipoloģiskā klasifikācija un izplatības analīze rāda, ka, kā jau minēts, visvairāk šo pakavsaktu konstatēts Piedņepras baseinā, bet konkrētu apakštipu izplatība norāda uz iespējamām darināšanas centriem arī Lietuvas un Igaunijas teritorijās (Корзухина Г.Ф.1978. - С.28-31). Igaunijas materiālā pārstāvētas 18 emaljētas pakavsaktas, no kurām 14 pieder G.Korzuhinas izdalītajam V₃ apakštipam. Ņemot vērā, ka šī apakštipa atsevišķas pakavsaktas konstatētas galvenokārt Igaunijai tuvejās kaimiņteritorijās (Zviedrijas dienvidi, Somija, Latvija), klasifikācijas autore uzskata par iespējamu, ka šī apakštipa saktu darināšanas centrs ir atradies Igaunijā (Корзухина Г.Ф.1978. - С.28-31). Savukār vēlinā, ar papildelementiem rotātā šī saktu forma, kuru G.Korzuhina izdala kā V₅ apakštipu (šim apakštipam pieskaitāmas arī Relenģu un Asotes saktas), tiek saistīta ar Lietuvas teritoriju (Корзухина Г.Ф.1978. - С.31). Emaljēto pakavsaktu un agrīno pakavsaktu ar atrotītiem galiem izmantošanas laiks Austrumbaltijā beidzās 6.gs.

Vidējā dzelzs laikmeta beigās Austrumbaltijā sākās otrs posms pakavsaktu kā īpašas saktu grupas attīstībā. Lai gan lakūnai pakavveida formas saktu izmantošanā nevajadzētu pārsniegt vienu - divus gadsimtus, no jauna šīs saktas parādās neatkarīgi un nesaistīti ar iepriekšējā posma pakavsaktām (Kirme K.1986. - Lk.11). Vidējā dzelzs laikmeta hronoloģiski agrākās pakavsaktas pieder pie pakavsaktu ar atrotītiem galiem apakšgrupas. Kā savdabība, kas nebūs raksturīga tālākajai pakavsaktu attīstībai, jāatzīmē šo

saktu materiāls - tās darinātas no dzelzs. Viens no to paveidiem (tipiem) ir dzelzs pakavsaktas, kuru loks notīts ar bronzas stiepli. Šo saktu veids - vispārējā formu gracialitāte, materiāls un galu atrotījums (perpendikulāri lokam) - neļauj tās saistīt ar iepriekšējā posma pakavsaktām. Vistuvākās paralēles konstatējamās Zarubincu kultūrā, kur gandrīz analogiskas saktas sastopamas Čaplīnas kapulaukā (šo saktu līdzību Kivtu kapulauka materiālam atzīmējusi jau E.Šnore: Šnore E.1987. - 16.lpp.). Neskatoties uz formu lielo līdzību, viennozīmīgi saistīt Zarubincu dzelzs pakavsaktas ar Austrumbaltijas šo saktu vidēja dzelzs laikmeta formām (Поболь Л.Д.1971. - С.108) neļauj hronoloģiskā distance - Čaplīnas kapulauka pēdējā, trešā fāze tiek datēta ar 1.gs.p.m.ē. - m.ē. 2.gs. (Поболь Л.Д.1971. - С.175). Iespējams, ka šīs saktu formas saglabāšanā un tālākā attīstībā piedalījušies Tušemas-Bancerovas kultūras pārstāvji, kuru materiālā tāpat sastopamas dzelzs pakavsaktas ar atrotītiem galiem. Citu viedokli pārstāv hipotēze, kas Austrumbaltijas agrīno vidējā dzelzs laikmeta pakavsaktu parādīšanos saista ar Volgas-Okas baseina somugru ciltīm, no kurienes, iespējams, nākuši paraugi Baltijas jūras piekrastes formām (Tallgren A.M.1930. - S.172-173; Brīvkalne E.1974. - 123.lpp.). Kopumā jautājumu par vidējā dzelzs laikmeta beigu pakavsaktu parādīšanās apstākļiem un to saistību ar konkrētu formu aizguvumiem no citām kultūrām līdz plašākiem pētījumiem šobrīd jāuzskata par atklātu. Līdzīgas neskaidrības konstatējamās arī vidējā dzelzs laikmeta agrīno pakavsaktu hronoloģijā. Daļa pētnieku min ļoti agru dzelzs pakavsaktu datējumu, atzīmējot, ka tās Austrumbaltijā parādās 6./7.gs.vai 7.gs.gaitā (LPSR arheoloģija 1974. - 159.lpp.; Grigalavičiene E.1992. - 71 p.), bet citi norāda, ka tās tiek sāktas valkāt tikai 8.gs. (Urtāns V.1962. - 85.lpp.; Urtāns V.1987. - 30.lpp.)¹. Neiedziļinoties šī jautājuma detaļās, kas nav sniegtā apskata uzdevums, jānorāda, ka pakavsaktu parādīšanās hronoloģiski vēlāko datējumu liek pieņemt šobrīd plašais latgaļu kapulauku arheoloģiskais materiāls ar dzelzs pakavsaktām 8.- 9.gs.apbedījumos. Šajos apbedījumos tās līdzdotas pārsvarā vīriešu apbedījumos, bet tāpat sastopamas arī sieviešu un bērnu kapos (Šnore E.1987. - 15.,29.-30.lpp.; Mugurēvičs Ē.1977. - 114.,116.lpp.; Atgāzis M.1984. - 22.lpp.; Briede I.1978. - 21.lpp.). Dzelzs pakavsaktas visvairāk raksturīgas Austrumlatvijai, tās konstatētas ne tikai

apbedījumos, bet arī dzīvesvietās (Balodis F.1940. - VIII tab.:27; Stubavs A.1957. - 21.tab.:7; Mugurēvičs Ē., Vilcāne A.1992. - 18.att.:2; Шноре Э.1961. - Табл.III:17). Ar 8.-9.gs.datējamas arī šī veida pakavsaktas igauņu (Kirme K.1986. - Lk.11; Лайл С.1983. - Табл.XXXVI:1,C.331; Mandel M.1987. - Taf.VI, S.370), lietuviešu (LAA 1977. - 47 p.) un zemgaļu (Brīvkalne E.1974. - 123.lpp.) arheoloģiskajā materiālā.

Sākot ar 9.gs., visā Austrumbaltijā izplatītas no bronzas darinātas pakavsaktas ar atroģtītiem galiem. Vēlajā dzelzs laikmetā tās konstatējamās visu baltu un Baltijas somu cilšu rotu materiālā kā dominējošais pakavsaktu veids. Dažādi ir šo pakavsaktu izmēri un loka šķērsgriezums - apaļš, trīsstūrveida, segmentveida u.c. Austrumlatvijā, latgaļu arheoloģiskajā materiālā, īpaši raksturīga ir forma ar tordētu loku, kas ieverojami retāk sastopama ārpus latgaļu zemēm. Lietuvas arheoloģiskajā materiālā zināmas vairāk kā 630 9.-13.gs. pakavsaktas ar atroģtītiem galiem un dažādu loka veidojumu. To atradumi koncentrējas galvenokārt kuršu un žemaišu cilšu zemēs (LAA 1977. - 48p., žemel.33). Šīs apakšgrupas pakavsaktas tāpat plaši pārstāvētas igauņu vēlā dzelzs laikmeta rotu klāstā (Kirme K.1986. - Lk.11; Selirand J.1974. - Lk.155) un zināmas arī prūšu cilšu teritorijās (Gaerte W.1929. - S.328; Кулаков В.И.1990. - C.24).

Pakavsaktu visplašākais popularitātes laiks, kad tās kļūst par raksturīgu un visbiežāk lietotu Austrumbaltijas, īpaši baltu cilšu rotu, ir 10.-12./13.gs. Šajā laikā paralēli ar pakavsaktām ar atroģtītiem galiem attīstās un eksistē vairākas citas šo saktu apakšgrupas, veidojas dažādiem etnosiem raksturīgas lokālas formas. Ar 9.gs. parādās pakavsaktas ar daudzskaldņu (skaldņu, fasetētiem, prizmatiskiem) galiem (Urtāns V.1977. - 29.lpp.; Kirme K.1986. - Lk.12; Кулаков В.И..1990. - C.24), kas īpaši plaši darinātas un valkātas 10. - 11.gs., kad to greznākās formas ir raksturīga bagātu vīriešu kapu piedeva (Latvijas materiālā, skat., piem.: Apala Z., Zariņa A. 1991. - 13,15.lpp; Šnore E.1987. - 16.lpp., Vilka A.1991. - 92.lpp.u.c.). Šāda rota, acīmredzot, kalpoja kā sociālā statusa radītājs, uzsverot tās valkātajā noteiktu vietu sabiedrībā. Jāatzīmē, kas šīs apakšgrupas pakavsaktu mazākie eksemplāri zināmi arī sieviešu un bērnu apbedījumos. Dažkārt pakavsaktu ar daudzskaldņu galiem izcilākie eksemplāri

darināti sudrabā. Šādas sudraba saktas zinamas visā Austrumbaltijā (Vaitkunskiene L.1981. - 53-54 p.; Urtans V. 1977. - 29.lpp.; Kirme K.1986. - Lk.12-13, ill.21; Mandel M.1987. - Taf.VI:8,S.370). Salīdzinoši nedaudz lielākā skaitā pakavsaktas ar daudzskaldņu galiem konstatējamās Lietuvas materiālā, kur zināmas vismaz 500 šo saktu, bet tās plaši pārstāvētas arī Igaunijas 9.-13.gs.saktu materiālā (K.Kirme min ap 300 saktu:Kirme K.1986. - Lk.13-14), kur šīs saktas īpašu popularitāti iemanto vēlā dzelzs laikmeta beigās un viduslaiku posma sākumā. Pakavsaktas ar daudzskaldņu galiem plaši pārstāvētas arī Latvijas teritorijas dažādu etnosu 9.-13.gs.rotu klāstā.

Tuva forma pakavsaktām ar daudzskaldņu galiem ir pakavsaktas ar rēdžu galiem, kas īpaši raksturīgas kuršu un prūšu 10.-12.gs. arheoloģiskajam materiālam (Кулаков В.И.1990. - С.24-25; Кулаков В.И.,Тимофеев В.И. 1992. - С.27, Рис.11:9), bet daudz retāk sastopamas ārpus šo cilšu teritorijām. Igaunija zināmas tikai 23 šī veida saktas, (Kirme K.1986. - Lk.13), tās izplatītas galvenokārt Rietumigaunijā un Sāmsalā (Mägi-Lõugas M. 1994. - P.484). Pakavsaktas ar rēdžu galiem plaši pārstāvētas 12.-13.gs.sākuma kuršu ugunskaņu inventārā². Tās, tāpat ka masīvākie un greznākie pakavsaktu ar daudzskaldņu galiem eksemplāri, uzlūkojamas par tipisku vīriešu apģērbam domātu rotu.

Austrumbaltijas rietumu teritorijās, arī galvenokārt kuršu kultūras areālā, 10.-13.gs. vērojama arī pakavsaktu ar magoņgalvu, zvērgalvu un vāju galiem visintensīvākā izmantošana. Hipotētiski var pieņemt, ka šo rietumbaltisko formu saktu darināšanas impulss nācis no Skandināvijas un atspoguļo skandināvu un Baltijas jūras austrumu krastu iedzīvotāju ciešos kontaktus t.s. vikingu laikmetā.

Pakavsaktas ar magoņgalvu galiem visagrāk parādās kuršu zemēs tagadējās Lietuvas teritorijā, kur to senākie eksemplāri ar samēra realistiski veidotām magoņgalvām tiek datēti ar 10.gs.(LAA 1974. - 56-60, 147 p.).Šo pakavsaktu izplatības areālā pie Baltijas jūras magoņgalvu pakavsaktas sastopamas arī vēlākajos gadsimtos. Lietuvas austrumos un dienvidos zināmi tikai atsevišķi šo pakavsaktu eksemplāri (LAA 1974. - žemel.35). Magoņgalvu

pakavsaktu popularitāti tieši Austrumbaltijas rietumos labi ilustrē Gintališkes kapulauka piemērs, kurā tās ir visplašāk pārtāvētā pakavsaktu apakšgrupa (Vaitkunskiene L.1974. - p). Kopā ar savrupatradumiem Gintališkēs konstatētas ap 200 pakavsaktas ar magoņgalvu galiem - vairāk kā viena trešdaļa no visām Lietuvas arheoloģiskajā materiālā atrastajām šīs apakšgrupas pakavsaktām (LAA1974. - 57-60p). Latvijas teritorijā šīs pakavsaktas zināmas no 10.gs.b. - 11.gs. sāk. (LA1926. - 103.lpp.; Urtāns V.1977. - 29.lpp.). Ārpus kuršu kultūras areāla 11.-13.gs. tās ir plaši izplatītas lībiešu rotas. Pakavsaktas ar magoņgalvu galiem nēsājuši arī latgaļi, zemgaļi un sēļi, bet šo etnosu materiālāto popularitate ir daudz mazāka, īpaši salīdzinot ar Ziemeļrietumu Lietuvas materiālu. Zemgaļu kultūras areālā norisinās šo saktu transformēšanās pakavsaktās ar apaļu pogu galiem, kuras kļūst par raksturīgu 12.-13.gs. zemgaļu rotu (Brīvkalne E.1974. - 129.lpp.). Jāatzīmē, ka magoņgalvu pakavsaktas nekad nav bijušas raksturīgas igauņu zemēm. Igaunijā konstatētās pakavsaktas ar magoņgalvu galiem uzlūkojamas par baltisku importu un zināmas nelielā skaitā (K.Kirme norāda, ka Igaunijas materiālā konstatētas tikai 40 11.-13.gs. pakavsaktas ar magoņgalvu galiem:Kirme K.1986. - Lk.12,14). Nelielā skaitā šīs pakavsaktas atrastas arī prūšu teritorijās (Gaerte W.1929. - S.328,Abb.264f; Кулаков В.И.1990. - С.24-25), lai gan tieši bij. Austrumprūsijas materiāls ļauj mēģināt risināt to izcelšanās jautājumus. Kāda Oberhofā konstatētā pakavsakta ar lodveida galvām, kas novietotas viena pretī otrai neuzliektā uz augšu pozīcijā (Gaerte W.1929. - Abb.264f) un tuvas magoņgalvu formām, jāuzlūko par vietēju darinājumu pēc lodveida vai dadža galvu pakavsaktu parauga. Šīs īru izcelsmes saktu formas 9.-10.gs. bija plaši pārstāvētas skandināvu rotu klāstā (Graham-Campbell J.1987. - P.239-242) un to vienkāršotās formas varēja kalpot par impulsu paraugiem Austrumbaltijā.

Ārēju, no Skandināvijas nākošu impulsu realizāciju Austrumbaltijas rotu materiālā, pārstāv arī pakavsaktas ar vāju (paplašinātiem, pāresninātiem) galiem, kas, pēc atsevišķu lietuviešu arheologu atzinuma, parādās jau 10.gs.(LAB 1961. - 482-483 p.), bet visplašāk sastopamas 11.-13.gs.rotu klāstā (LPSR arheoloģija 1974. - 216.lpp.; Кулаков В.И.1990. - С.25; Cepreeva 3.М.1977. - С.34-35).To attīstību parasti saista ar Gotlandes pakavsaktām ar

nedaudz paplašinātiem un gofrētiem galiem, kuru pirmparaugi meklējami skotu un īru materiālā. Ķeltu pirmā gadu tūkstoša otrās puses pakavsaktām galu paplašinājums bija raksturīgs ļoti daudzām apakšgrupām un jau pieminēto Skandināvijas - Britu salu intensīvo kontaktu rezultātā vikingu laikmetā šis saktu galu veidošanas princips, līdzīgi kā citas pakavsaktu formas, izplatās Skandināvijā. Gotlandē pakavsaktas ar galu paplašinājumu kļūst populāras 10.gs. un varēja kalpot par paraugu Austrumbaltijas pakavsaktām ar vāļu galiem. Pakavsaktu ar vāļu galiem skandināvisko (gotlandisko) izcelsmi visstriktāk aizstāvējis B.Nērmans (Nerman B.1929. - S.146; Nerman B.1958. - S.181), bet šadam šo pakavsaktu ģenēzes skaidrojumam piekrīt arī citi arheologi (Кулаков В.И.1990. - С.25; Сергеева З.М.1977. - С.37). Skandināviskus pirmparaugus šīs apakšgrupas saktām meklē arī E.Brīvkalne, gan saistot to ģenēzi ar Gotlandes riņķgalvu adatām (Brīvkalne E.1974. - 132.lpp.). Jāatzīmē, ka šīs saktas, līdzīgi ka pakavsaktas ar magoņgalvu galiem, pamatā sastopamas Austrumbaltijas rietumos, galvenokārt kuršu zemēs (Lietuvā zināmas ap 270 saktām, skat.:LAA1977. - 60 p., žemel.36). Igauņu teritorijās konstatēti tikai daži eksemplāri, kas saistāmi ar importu no baltu apdzīvotajām zemēm (Kirme K.1986. - Lk.14).

Trešā pakavsaktu apakšgrupa, kuras paradīšanās 11.gs. saistāma ar Skandināviju, ir pakavsaktas ar zvērgalvu galiem. Lai gan izteikta hipotēze, ka zvērgalvu pakavsaktu pirmparaugi varēja nonākt Latvijas teritorijā no somu apdzīvotajām zemēm, varbūt ar igauņu starpniecību vai arī no Krievzemes, kā arī mēģināts saistīt šīs saktas ar skitu arheoloģisko materiālu (Brīvkalne E.1974. - 127.lpp.), daudz pamatotāks ir pieņēmums par to saistību ar skandināvu "zvēru stilu" un tā adaptāciju baltu vietējā rotaslietu klāstā (Balodis F.1936. - 135.-136.lpp., Ģinters V.1937. - XXVIII lpp.; LPSR arheoloģija 1974. - 230.lpp.). Zvērgalvu pakavsaktu somugrisko izcelsmi neļauj pieņemt šo saktu nelielais skaits somu, karēļu un igauņu arheoloģiskajā materiālā, kā arī to samērā vēlais datējums (12.-13.gs.) un vispārpieņemtā tendence tas saistīt ar importu no baltu teritorijām. Nepamatots ievērojamā hronoloģiskā pārrāvuma dēļ liekas arī skitu izcelsmes variants - starp E.Brīvkalnes pieminēto apzeltīto dzelzs saktveida rotu no skitu apbedījuma un Austrumbaltijas pakavsaktām ar

zvērgalvu galiem pastāv vairāk kā tūkstošgadīga lakūna. Tomēr nevar pilnībā piekrist arī zviedru arheologa B.Nērmana izteiktajam uzskatam, ka Austrumbaltijas pakavsaktas ar zvērgalvu galiem tieši, nepastarpināti veidotas pēc skandināvu (Gotlandes) tādu pašu pakavsaktu parauga, kuras, savukārt, attīstījušās no pakavsaktām ar lauvu galvām (Nerman B.1929. - S.141-142). Jau H.Salmo atzīmēja B.Nermana hipotēzes diskutablu raksturu, norādot, ka starp lauvu galvu un zvērgalvu pakavsaktām ir apmēram 200 gadu ilgs pārtraukums un atzīstot zvērgalvu pakavsaktu tīri austrumbaltisko izcelsmi (Salmo H.1958. - S.). Jānorāda, ka Gotlandes materiālā zvērgalvu pakavsaktas pārstāvētas samērā nelielā skaitā (A.Karlsons aplūko 101 saktu no kopējā1363 pakavsaktu klāsta : Carlsson A.1988. - S.47-48), tām pamata raksturīgs savādāks zvērgalvu veidojums, bet atsevišķas ar Austrumbaltijas pakavsaktām līdzīgas vai analogiskas formas uzskatāmas par importu. Skandināviskās pakavsaktas ar ažūrām zvērgalvām, kas tradicionāli tiek uzlūktas par gotlandiskām, un it kā varētu kalpot par paraugu austrumbaltiskajām zvērgalvu pakavsaktām, Latvijas, Lietuvas un Igaunijas materiālā pārstāvētas tikai atsevišķos eksemplāros (Mandel M.1991. - Taf.XVI:1,Kunciene O.1972. - 215-216 p.; Мугуревич Э.С.1965. - С.83,Табл.ХХIII:1,2). L.Tūnmarka-Nīlena atzīmē šīs saktas kā "internacionālo", visam Baltijas jūra reģionam raksturīgo pakavsaktas veidu, nodalot lokālos Gotlandes un Austrumbaltijas tipus (Thunmark-Nylen L.1992. - P.160-161). Acīmredzot no Skandināvijas Austrumbaltijā nācis tikai "zvēru stila" impulss, zvērgalvu formu attīstībai pilnībā notiekot uz vietas un balstoties vietējā garīgajā kultūrā un izpratnē. Līdz ar to vieglāk skaidrojama ir arī zvērgalvu formu straujā ģeometrīzēšanās 12.-13.gs. baltu ģeometriskās ornamentu sistēmas ietvaros. Lai gan šīs apakšgrupas pakavsaktas izmantoja praktiski visi Austrumbaltijas etnosi, tās tomēr visplašāk pārstāvētas tieši kuršu rotu klāstā (skat., piem.:LAA 1977. - 37.žemel.). Acīmredzot šo rotu galu forma saistāma ar noteiktu reliģisko vai maģisko simboliku un tieši tādēļ šīs apakšgrupas saktas baltu materiālā ļoti bieži sastopamas darinātas sudrabā (Lietuvas teritorijā no 11.-13.gs. sudraba pakavsaktām vairāk kā puse ir ar zvērgalvu galiem: Vaitkunskiene L.1981a. - 53 p.). Attiecībā uz B.Nermana minēto skandināvu saktu ar zvērgalvām, kuru zviedru arheologs izmantoja kā

salīdzinošu paraugu, jāatzīmē, ka tā, pretēji norādītajam, uzlūkojama par importētu no Austrumbaltijas.

No Gotlandes nākošu impulsu vietēja realizācija atspoguļojās arī kādā igauņu rotu klāstam raksturīgā pakavsaktu kopā - pakavsaktās ar daudzskaldņu galiem un vidusdaļā pasesninātu loku, kuras Igaunijas materiālā parādās 11.gs. otrajā pusē (Selirand J.1974. - Lk.158 ; Kirme K.1986. - Lk.14). Šo saktu masveida izplatības laiks ir 12.-13.gs., kad atsevišķiem tipiem no pasesninājuma vienā plaknē ar loku "izaug" cirvjveida vai krustveida izvirzījums (K.Kirme norāda uz kopumā 111 šīs kopas saktām igauņu materiālā: Kirme K.1988. - Lk.14). Šāds loka dekoratīvs risinājums zināms Gotlande vismaz no 10.gs., kad loka vidusdaļas pasesninājums vērojams atsevišķu tipu pakavsaktām ar zvērgalvām (Carlsson A.1988. - S.31,32; Thunmark-Nylen L.1992. - Fig.2), bet nedaudz vēlākā materiālā zināmas arī pakavsaktas ar daudzskaldņu galiem un loka vidusdaļas pasesninājumu (Carlsson A.1988. - S.19-20; Thunmark-Nylen L.1991. - Fig.1, 6, 17). Zīmīgi, ka pakavsaktas ar krustveida izvirzījumu proporcionāli vislielākā skaitā un visagrāk (11.gs.vidū) konstatējamās Sāmsalas arheoloģiskajos pieminekļos (Lōugas V., Māgi-Lōugas M.1994. - Lk.31). Ņemot vērā tieši Sāmsalas igauņu ciešos kontaktus ar Gotlandi (Callmer I.1992. - Fig.3,P.104-106), var pieņemt, ka šī pakavsaktu forma igauņu rotu klāstā nonāk ar Sāmsalas iedzīvotāju starpniecību. Jāpiezīmē, ka pakavsaktas ar loka vidusdaļas pasesninājumu saglabājās Gotlandē arī pēc vikingu laikmeta. Stokholmas muzeja glabājās vairākas gotiskā stila rotātas saktas ar šādu loka veidojumu, kas tiek datētas ar 12.-13.gs.(no Slengsas, Esterbijas, Kirkebijas Gotlandē - Zviedrijas Nacionālā Muzeja fondi P:4-2821:20;P:4-14951; P:4-109, skat.arī: Holmqvist W.1949. - Fig.436.). Igaunijā zināmas tuvu analogas šī laikposma saktas, kuru loka dekorēšanai izmantota tāda pati pieeja un dekors (Tamla Ü.1995. - Fig.3:3). Arī igauņu arheologs U.Tamla šīs saktas viennozīmīgi saista ar igauņu-skandināvu kontaktiem, atzīmējot, ka nereti ir grūti nošķirt ārpus Igaunijas un Igaunijā darinātās formas (Tamla Ü.1995. - P.94-95, Fig.4). Austrumbaltijā ārpus igauņu zemēm līdzīgas pakavsaktas (ar loka izvirzījumu) nelielā skaita konstatējamās arī Latvijas teritorijā (Мургуевич Э.С.1965. - С.94), bet nav zināmas Lietuvā.

Rezumējot vēlā dzelzs laikmeta pakavsaktu formu daudzveidību, pēc galu veidojuma iespējams izdalīt piecas lielākas apakšgrupas: pakavsaktas ar atrotītiem galiem, pakavsaktas ar daudzskaldņu un rēdžu galiem, pakavsaktas ar magoņgalvu galiem, pakavsaktas ar zvērgalvu un pakavsaktas ar vāju galiem. Šo apakšgrupu iekšienē vērojama formu variācijas, kas ļauj izdalīt noteiktas kopas un daudzveidīgus tipus. Vēlā dzelzs laikmeta otrajā pusē pakavsaktas kā saktu grupa lielā mērā ir dominējošā kā vīriešu, tā sieviešu rotu komplektā un tikai atsevišķiem Austrumbaltijas etnosiem (piem., lībiešiem, zemgaļiem) lielākā skaitā sastopamas arī citu grupu saktas. Šajā laikā pakavsaktas ir masveida atradumu grupa gan kapulaukos, kuros kapu inventāra bieži līdzdotas vairākas saktas³, gan dzīvesvietās un depoziītos (Urtāns V.1977. -28.-30.lpp.).

Lai gan pamatā pakavsaktu materiāls ir bronza, vēlā dzelzs laikmeta otrajā pusē greznākie pakavsaktu eksemplāri darināti arī sudrabā, apsudraboti vai arī rotāti ar sudraba platējumu (skat.:Vaitkunskiene L.1981a. - 53-54 p.). Šādas sudraba saktas, kas norādīja uz to valkātāju īpašo sociālo stāvokli, nereti, ka jau minēts, līdzdotas kapu inventārā (skat., piem.:Vaitkunskiene L.1981b. - 35-36 p.; Urtāns V.1977 b. - 20.lpp.; Mandel M.1987. - S.370,Taf.VI:8).

Kā pretmets greznajām sudraba saktām vēlajā dzelzs laikmetā un 13.gs. jāmin no bronzas stieples pavirši darinātās saktas ar atrotītiem galiem, kuras nelielā skaitā sastopamas dzīvesvietās (Brīvkalne E.1974. - 123.-125.lpp., 2.att.:16-17; Mugurēvičs Ē.1977. - VII tab.:14, XXXV tab.:25:LAA 1977. - 38.žemel.:2). Šīs primitīvās 12.-13.gs.pakavsaktas parasti saista ar sociāli zemākajiem iedzīvotāju slāņiem (Brīvkalne E.1974. - 125.lpp.,Mugurēvičs Ē.1977. - 37.lpp.), bet iespējams, ka tās drīzāk uzlūkojamas par bērnu rotaslietām⁴.

Vēlajā dzelzs laikmeta, bet it īpaši tā otrajā pusē dažādu apakšgrupu pakavsaktas ir izplatīta rotaslieta visu Austrumbaltijas etnosu arheoloģiskajā materiālā, tomēr atsevišķu apakšgrupu vai tipu saktas vairāk raksturīgas vienam vai otram baltu vai Baltijas somu etnosam. Tā, piemēram, tordētas

pakavsaktas ar atrofītiem galiem ir vairāk raksturīgas latgaļu kultūrai, bet pakavsaktas ar vāju un rēdžu galiem - kuršiem. Igaņu rotu klāsta plašāk bijušas iecienītas pakavsaktas ar daudzskaldņu galiem, to paveids ar loka vidusdaļas paresninājumu ārpus igauņu apdzīvotajam teritorijām Austrumbaltijā sastopams reti. Tomēr jāatzīmē, ka visu minēto apakšgrupu pakavsaktas, kaut vai pāris eksemplāros, parstāvētas praktiski jebkura etnosa arheoloģiskajā materiālā.

Austrumbaltijas saktu formas sastopamas arī tālu ārpus baltu, lībiešu un igauņu apdzīvotajām zemēm. Kā austrumbaltisks imports slāvu, somu un skandināvu materiālā jāuzlūko gan atsevišķas pakavsaktu formas ar vāju galiem (Salmo H.1956. - S.81 - 84; Kivikoski E.1973. - Nr.1042,S.131; Holmqvist W.1949. - Fig.592:3; Сергеева З.М.1977. - С.35; Мальм В.А.1967. - С.158), gan noteikta tipa pakavsaktas ar zvērgalvām (Salmo H.1956. - S.81-84; Kivikoski E.1973. - Nr.1040,S.131; Thunmark-Nylen L.1992. - Fig.3:b, P.160; Carlsson A.1988. - S.38; Седова М.В.1981. - С.89,Рис.30:2) un magoņgalvām (Salmo H.1956. - S.56-57, Abb.25 ; Carlsson A.1988. - S.38 ; Седова М.В.1981. - Рис.30:6,С.88). Pievienojoties L.Thunmarkas-Nīlenas atziņai par pakavsaktu kā rotas formas internacionālo raksturu Baltijas jūras reģionā, kurā iespējams izdalīt reģionālus un lokālus apakštipus (apakšgrupas) (Thunmark-Nylen L.1992. - P.160), jāatzīmē, ka vēlajā dzelzs laikmetā šo rotu izplatībā var vērot sarežģītus mijiedarbības un attīstības procesus. Ja pakavsaktu attīstības pirmsākumi vidējā dzelzs laikmeta beigās Austrumbaltijā noritējusi pagaidām vēl līdz galam neskaidru aizguvumu un mijiedarbības ceļā, tad šīs rotas attīstībā vēlajā dzelzs laikmetā būtisku vietu ieņem impulsi no Skandināvijas. Savstarpējo kontaktu ceļā gūtās ierosmes rosina vairāku pakavsaktu apakšgrupu attīstību (skandināvisko ietekmju realizācija pakavsaktu materiālā visspēcīgāk jūtama 11.gs., kad sāk parādīties pakavsaktas ar magoņgalvu, zvērgalvu, vāju galiem un pakavsaktas ar loka vidusdaļas paresninājumu), tomēr taja pašā laikā vērojams arī atgriezenisks process, kura gaitā Austrumbaltijas pakavsaktu formas nonāk Skandināvijā, Somijas teritorijā un austrumslāvu zemēs. Konstatējams, ka tās apakšgrupas, kuras ierosmi savu īpatnējo formu attīstībai gūst no ārējiem impulsiem, visagrāk un vislielākā skaitā

atrodamas tieši tajās teritorijās, kurām vēla dzelzs laikmetā bijuši visintensīvākie kontakti ar skandināvu pasauli (skat.:Callmer J.1992. - Fig.3). Šīs pakavsaktu apakšgrupas, sākotnēji pārņēmtot atsevišķas rotājošās pamatidejas - galu paplašinājumu, lodveida (magoņgalvu) galus, "zvēru stila" atsevišķus elementus, tālāk attīstās pilnīgi neatkarīgi, veidojot daudzveidīgus tipus saskaņā ar vietējiem estētiskajiem un reliģiskajiem priekšstatiem. Salīdzinoši ar kaimiņu teritorijām, pakavsaktas Austrumbaltijā kļūst par neparasti populāru rotu. Austrumbaltiskās saktu formas dažkārt, piemēram, austrumslāvu materiālā Baltkrievijas teritorijā, kalpo par paraugu vietējiem atdarinājumiem.

Pakavsaktas Austrumbaltijā turpina plaši izmantot arī 13.-17.gs., kad tās var konstatēt gan kapsētu, gan dzīvesvietu un depoziņu arheoloģiskajā materiālā. To relatīvi lielais skaits, kas iegūts šajos arheoloģiskajos pieminekļos, ļauj secināt, ka arī ikdienas dzīvē pakavsaktas turpina būt iecienīta rotaslieta. Salīdzinājuma ar vēlo dzelzs laikmetu, šajā laikā vērojama pakāpeniska saktu formu vienkāršošanās, kas galvenokārt saistāma ar to darināšanas paņēmieni primitivizēšanos. Līdzās ar pakavsaktām, sākot ar 13.gs., aizvien lielāku popularitāti sāk iemantot citas saktas - dažādu formu riņķsaktas, bet 17.-19.gs. arī sirdsveida saktas (Apala Z.1974. - 260.-262.lpp.). Riņķsaktu un vēlāk arī sirdsveida saktu popularitātes pieauguma rezultātā pakavsaktas 17.gs. beigās no Austrumbaltijas iedzīvotāju rotu klāsta izzūd.

Viduslaiku materiālā dominē vidēji lielas un mazas bronzas pakavsaktas ar samēra vienkāršu apdari. Tomēr taja pašā laikā visā Austrumbaltijā turpina saglabāties arī greznas, rūpīgi veidotas un bagatīgi ornamentētas sudraba saktas (Engel C.1931. - Abb.1,12, S.77,82; Urbanavičius V.1969. - 112 p; Daugudis V.1968. - 18-23 p.; Kirme K.1986. - Lk.26-27, ill.48-53; LKS 1937. - LXIII tab.:1). 13.-14.gs sudraba saktas uzlūkojamas par vietējo amatnieku produkciju, kura turpina saglabāt vēlā dzelzs laikmeta pakavsaktu darināšanas tradīcijas, pieskaņojoties laikmeta "modes" prasībām. Nereti šādas sudraba pakavsaktas līdz pat 15.gs. sastopamas arī apbedījumu inventārā ⁵.

Ja Lietuvas arheoloģiskajā materiālā pēc 15.gs. sudraba pakavsaktas nav sastopamas, tad Igaunijas un Latvijas teritorijā konstatējamās atsevišķas

15.-17.gs.sudraba saktas, spriežot pēc to apdares un Rietumeiropas stila mākslas elementiem (Kirme K.1986. -Lk.38,ill.74-75; LKS 1937. - LXIII tab.:1), uzlūkojamas par profesionālu cunfšu amatnieku darinājumiem (skat. nodaļu "13.-17.gs. pakavsaktas kā arheoloģiskais avots: amatnieciskie, funkcionālie un dekoratīvi simboliskie aspekti"). Acīmredzot pakavsaktu kā rotaslietu formas popularitate un pieprasījums pēc tām ietekmēja arī šo meistarų darinājumu sastāvu, kurā sudraba pakavsaktas bija turīgu zemnieku pasūtījums. Pakavsaktu ilgstošu saglabāšanos Latvijas un Igaunijas vietējo iedzīvotāju rotu klāstā sekmēja arī sabiedrības sociāli etniskais sadalījums, kura tradicionālās formas saglabāja sociāli zemākā sabiedrības daļa. Nedaudz savādāka situācija vērojama Lietuvā, kur greznākie sudraba pakavsaktu eksemplāri uzlūkojami par sabiedrības virsslāņu rotu (Daugudis V.1968. - 35 p.).

13.-17.gs.pakavsaktu pamatmasu veido daudzveidīgas bronzas pakavsaktas, kuras iegūtas viduslaiku apbedījumu vietu pētniecības rezultātā. Šī materiāla uzkrāšanās saistīta ar viduslaiku apbedījumu vietu pētniecības ievērojamu aktivizēšanos laikā pēc otrā pasaules kara, kad daudzu un bieži vien plašu izrakumu rezultātā veidojās bagātīgas kapu inventāra kolekcijas. Sevišķi plaši pētījumi notikuši Latvijā, kur pētījumu apjoma ziņā jāatzīme izrakumi Mārtiņsalas, Ikšķiles, Dobeles u.c. kapsētās. Daudzveidīgs materiāls iegūts arī Igaunijas un Lietuvas 13.-17.gs.apbedījumu vietās, mazākā apmērā izrakumi veikti bij. Austrumprūsijas viduslaiku arheoloģiskajos pieminekļos. Kapu inventāra rotu klāsts ļauj samēra detalizēti risināt daudzu rotu, tajā skaitā arī pakavsaktu, popularitātes, lokālo un etnisko atšķirību, darināšanas tehnoloģijas un formas attīstības jautājumus. Lai gan riņķsaktas pakāpeniski izspiež pakavsaktas no rotu klāsta, pēdējās viduslaiku apbedījumu vietu senlietu materiālā bieži vien sastopamas lielākā skaitā. Jāatzīme, ka līdzdoto pakavsaktu skaits dažādās apbedījumu vietās ir atšķirīgs, svārstās arī to proporcionalitāte attiecībā pret citu grupu saktām (riņķsaktām, sirdsveida saktām). Tā, piemēram, Latvijā no Dobeles 14.-17.gs. kapsētās 1082 saktām 336 ir pakavsaktas (32%) (Vijups A.1990. - 43.-44.lpp.). Mārtiņsalas kapsētās kapu inventārā konstatētas 288 pakavsaktas (XIII tab.), bet Sēlpils kapsētās 234 apbedījumiem līdzdoto rotu klāstā ir 22 pakavsaktas (XVII tab., Šnore

E.,Zariņa A.1980. - 208.lpp.). Pakavsaktas ir parasta kapu piedeva arī citas Latvijas viduslaiku apbedījumu vietās, tās tāpat ir plaši izplatītas Igaunijas kapsētās, kur kopā ar riņķsaktām sastopamas 28,1% 13.-18.gs. apbedījumu (Valk H.1992. - P.211).

Nedaudz mazākā skaitā pakavsaktas atrastas Lietuvas viduslaiku kapsētās, īpaši 16.-17.gs apbedījumos, kur nereti relatīvi bagatā kapu inventāra kopējā klāstā tās nav konstatētas vispār (skat.:Kunciene O.1984. - 127-128 p.; Svetikas E.1984. - 135-138 p.; Ribokas D.1992. - 83-85 p.)⁵. Pakavsaktas nav atrastas arī vienos no plašākajiem viduslaiku kapsētu pētījumiem Lietuvā Alītā (Svetikas E.1986. - 99.-102 p.). Atšķirības var konstatēt arī pakavsaktu valkāšanas tradīcijās. Igaunijas un Latvijas apbedījumu inventars rāda, ka tās šajā laikā izmantojuši gan vīrieši, gan sievietes un bērni. Nereti vērojams pat vīriešu apbedījumu ar pakavsaktām pārsvars kapu ar šīm rotām inventārā kopskaitā, lai gan tradicionāli tās kārota vairāk līdzdotas sieviešu kapos. Tā, piemēram, Dobeles kapsētā pakavsaktas konstatētas 38 vīriešu un 29 sieviešu kapos (Vijups A.1990. - 44.lpp.), bet Drabešu Uplantu 13.-14.gs. kapsētā- 5 vīriešu un 3 sieviešu kapos (Apala Z.1987. - 95.-103.lpp.). Lietuvas viduslaiku kapsētu materiālā, kā atzīmē lietuviešu arheologi, pakavsaktas līdzdotas tikai sieviešu un bērnu kapos, kur tās sieviešu apbedījumos, pēc V.Urbanaviča atzinuma, izmantotas galvas auta saspraušanai (Urbanavičius V.1969. - 117 p.; Urbanavičius V.1970. - 18 p.; Varnas A.,Ivanauskas E.1987. - 29 p.). Tomēr vairāku 14.-17.gs.apbedījumu vietu pētījumi rāda, ka dažkārt, spriežot pēc saktu novietojuma kapā, tās varēja tikt izmantotas arī virsēja apgērba saspraušanai un rotāšanai paraleli ar riņķsaktām (Česnys G., Urbanavičius V.1978. - 195 p.; Merkevičius A.1984. - 129 p.; Vaškevičiute I.1986. - 105 p.; Zabiela G.1986. - 108 p.). Jāatzīmē, ka Obeļu kapulaukā pakavsaktas atrastas arī trīs vīriešu 15.gs.apbedījumos (Urbanavičius V.,Urbanavičiene S.1988. - 54 p.). Vīriešu apbedījumos tās konstatētas arī citās pēdējā desmitgadē pētītajās kapsētās (Vaskevičiute I.1995a. - 310 p.; Vaskevičiute I.1995b. - 372 p.), tādējādi arī Lietuvā tās nebūtu uzlūkojamas vienīgi par sieviešu rotu. Tomēr kopumā Lietuvā plaši pētītajos viduslaiku apbedījumu pieminekļos pakavsaktas

vīriešu kapos zināmas tikai atsevišķos gadījumos, atstājot spēkā atzinumu par viduslaiku pakavsaktām Lietuvā kā sieviešu rotu.

Ja Lietuvas materiālā pakavsaktu novietojums pie galvas ļauj secināt, ka tās visplašāk izmantotas galvas auta saspraušanai, tad Latvijas un Igaunijas materiālā pakavsaktas apbedījumos konstatētas pārsvarā zem zoda, uz krūtīm, atslēgas kaulu vai plecu - visbiežāk labā pleca - rajonā. Tikai retos gadījumos pakavsaktu novietojums pie galvas ļauj uzskatīt, ka tās izmantotas sieviešu galvssegu saspraušanai. Šo atsevišķo gadījumu ilustrācijai var minēt Stukmaņu Vīnakaļna kapsētas 37.kapu (Urtāns V.1962. - 30.lpp) un Dobeles 678. un 952.kapus. Piecos gadījumos (212.,538.,911.,1021 un 1055.kapā) pakavsaktu drošs novietojums pie galvas konstatētas arī Mārtiņsalas kapsētā. Ņemot vērā kopējo kapu skaitu ar pakavsaktām (174), šāds saktu novietojums uzlūkojams par retu un neraksturīgu, kā arī, iespējams, radušos kapu postījumu rezultātā.

Visā Austrumbaltijā13.-17.gs., salīdzinājumā ar vēlo dzelzs laikmetu, vērojama tendence samazināties līdzdoto pakavsaktu skaitam vienā kapā. Šajā laikā apbedījumos līdzdota pārsvarā tikai viena pakavsakta gan Lietuvas (Urbanavičius V.1969. - 112 p.), gan Igaunijas (Kustin A.1958. - Lk.49) un Latvijas teritorijās. Mārtiņsalas kapsētā Ē.Mugurēviča un A.Zariņas izrakumos viena pakavsakta līdzdota 165 apbedījumos no 174 ar pakavsaktām kapu inventārā, bet Dobelē - 67 kapos no 80. Vairākas pakavsaktas apbedīto greznojušas ļoti reti un šādi gadījumi konstatējami vienīgi atsevišķu bagātu sieviešu apbedījumos. Dobeles kapsētā trīs pakavsaktas konstatētas tikai četros kapos (700.,1065.,1245. un 1325.kapā), bet četras - viena (1040.kapā). Četras pakavsaktas zināmas arī Ikšķiles 480.kapa inventārā. Kā izņēmums jāmin Dobeles kapsētas 735.kaps, kurā līdzdotas septiņas pakavsaktas (Daiga J.1982. - 72.lpp.; Vijups A.1990. - 44.lpp.). Citās Austrumbaltijas viduslaiku apbedījumu vietās pakavsaktu skaits parasti nepārsniedz divas. Pakavsaktu skaita samazināšanās skaidrojama gan ar vispārējo tendenci kapu inventāram skaitliski samazināties, gan arī ar riņķsaktu izmantošanas pakāpenisku pieaugumu.

13.gs., pārejot no vēlā dzelzs laikmeta un viduslaiku posmu, krasas pakavsaktu formu izmaiņas nav iespējams konstatēt. V.Urbanavičius atzīmē, ka Lietuvas 14.-16.gs. rotu klāstā turpina saglabāties galvenās pakavsaktu apakšgrupas, izzūdot tikai pakavsaktām ar rēdžu galiem (Urbanavičius V.1969. - 111-112 p.). Lietuviešu arheologs sniedz arī šo viduslaiku pakavsaktu apakšgrupu uzskaitījumu: 1) pakavsaktas ar cilindrveida jeb atrotītiem galiem; 2) pakavsaktas ar daudzskaldņu galiem; 3) pakavsaktas ar magoņgalvu galiem; 4) pakavsaktas ar paplašinātiem galiem; 5) pakavsaktas ar zvērgalvu galiem; 6) pakavsaktas ar vāļveida un sēņveida galiem⁷ (Urbanavičius V.1969. - 11-117 p.). Vēlajā dzelzs laikmetā izveidojušos pakavsaktu galveno apakšgrupu saglabāšanās vērojama arī Igaunijas (Kirme K.1986. - Lk.26-28) un Latvijas (skat., piemēram, Dobeles kapsētas pakavsaktas.:Vijups A.1990. - 43.-67.lpp.) viduslaiku rotās. Daudzos gadījumos 13.gs.pakavsaktas, ja tās izrautas no kopēja materiāla konteksta un konkrētiem arheoloģiskajiem kompleksiem (savrupatradumi) ir grūti nodalāmas no 12.gs. saktām. Taja pašā laikā pakavsaktu formās 13.-17.gs. gaitā vērojamas pakapeniskas izmaiņas - jaunu tipu un pat kopu parādīšanās. Visi Austrumbaltijas arheologi, kas ir analizējuši šī laikposma pakavsaktas, norāda uz apdares vienkāršošanos, formu transformāciju un izmaiņām atsevišķās pakavsaktu daļās salīdzinājumā ar vēlo dzelzs laikmetu (Urbanavičius V.1969. - 111 p.; Kirme K.1986. - Lk.26-28; Šnore E.,Zariņa A.1980. - 208.-209.lpp.; Vijups A.1990. - 56.-57.lpp.). Salīdzinājumā ar Latvijas un Igaunijas pakavsaktu klāstu, Lietuvā vērojama atsevišķu vēlā dzelzs laikmeta plaši izplatītu apakšgrupu formu ilgstošāka saglabāšanās. Visbiežāk konstatētas pakavsaktas ar zvērgalvu galiem, kuru starpā ir gan samērā realistiski veidotas dzīvnieku galvas, gan arī stilizētākas formas (Урбанавичюс В.1967. - С.20-21; Urbanavičius V.1969. - 111-115 p., 1 pav.1,4,13). Šīs apakšgrupas greznākie eksemplāri, kas darināti sudrabā un nereti rotāti ar lazurītu, sastopami 13.-15.gs.depozītos (Daugudis V.1968. - 18-19 p., pav.13-14). Salīdzinot ar Latvijas viduslaiku pakavsaktu zvērgalvu stilizētajām formām, Lietuvas šīs apakšgrupas saktas saglaba visumā realistiskāku veidojumu. Biežāk kā citur Austrumbaltijā Lietuvā līdz pat 16.gs sākumam valkātas pakavsaktas ar magoņgalvu un pogu

galiem (Urbanavičius V.1969. - 115 p.; skat. arī: Rickevičiūte K.1978. - 209 p.; Bešeniene D.1980. - 118 p.; Rickevičiūte K.1986. - 97 p.; Zabiela G.1986. - 108 p.; Urbanavičius V.,Urbanavičiene S.1988. - 29 p.; Žulkus V.1992. - 92 p.), kā arī pakavsaktas ar vāju (paplašinātiem un paresninātiem) galiem, kuras līdzdotas pat atsevišķos 16.-17.gs apbedījumos (Urbanavičius V.1969. - 117 p., skat. arī: Urbanavičius V.1970. - 18 p.; Česnys G.,Urbanavičius V.1978. - 195 p.; Rickevičiūte K.1978. - 209 p.; Tautavičiene B.1980. - 110 p., Urbanavičius V.,Urbanavičiene S.1988. - 29 p. u.c.). daudz retāk rotu klāstā vērojamas pakavsaktas ar noplacinātiem uzliektiem (naglu) galiem (Urbanavičius V.1969. - 116 p.). Šīs pakavsaktas bagatīgi sastopamas Latvijas 13.-17.gs. apbedījumu materiālā⁸, bet plašāko popularitāti bija iemantojušas igauņu viduslaiku rotu komplektā⁹. Kopējas iezīmes Latvijas un Igaunijas pakavsaktu materiālā vērojamas arī citu pakavsaktu formu izplatībā. Tikai Igaunijas un Latvijas teritorijās zināmas pakavsaktas ar ripu galiem, kas valkātas 15.gs.beigās-17.gs. (Vijups A.1993.; Kirme K.1986. - Lk.27,ill.50,53). Latvijā šo saktu intensīvas izplatības rajons ir Vidzeme, ārpus tās pakavsaktas ar ripu galiem sastopamas ievērojami retāk (Vijups A.1993. - 19.,30., 60.lpp.) Pakavsaktas ar ripu galiem ir pakavsaktu ar noplacinātiem (naglu) galiem attīstības beigu rezultāts un šī attīstība, acīmredzot, noritējusi tikai Latvijas un Igaunijas teritorijā- viduslaiku Livonijā. Lietuvas šī laika materiālam šāda forma nav raksturīga. Neskatoties uz līdzīgām iezīmēm Latvijas un Igaunijas viduslaiku pakavsaktu klāstā, kuras noteica kopīgā materiālās un garīgās kultūras attīstība līdzīgos sociālpolitiskos apstākļos 13.-17.gs., šeit vērojamas arī būtiskas atšķirības. Tā, piemēram, Igaunijas teritorijai raksturīgas lielas, nereti sudrabā veidotas pakavsaktas ar noplacinātiem četrstūru galiem (skat.: Tamla Ü., Valk H.1987. - S.371-375, Taf.1), ka arī pakavsaktas ar atrotītiem, par loku ievērojami platākiem un ornamentētiem galiem (skat.:Katalog 1896. - Taf.30:2; Kirme K.1986. - Ill.14, Ik.11; Ланг В.,Лиги П.1990. - Табл.ХХIII:10), kuras Latvijas arheoloģiskajam materiālam nav raksturīgas un atsevišķos gadījumos konstatējamas vienīgi Vidzemē un Latgalē. Savukārt Igaunijas teritorijā pakavsaktas ar zvērgalvu galiem sprautas tikai līdz 13.gs. ieskaitot. Šeit nav konstatējama to tālāka izmantošana, kuras gaita Latvijas rotu klāstā šīs saktas

transformējās par pakavsaktām ar liliju galiem, nereti iegūstot visai savdabīgas vēdekļveida formas (Vijups A.1986. - 22.-26.lpp.). Latvijas pakavsaktu ar zvērgalvu un liliju galiem attīstības savdabība nodala tās arī no Lietuvas 14.-17.gs. šīs apakšgrupas saktām, kurām, kā jau minēts, raksturīgas realistiskākas, tuvākas vēlā dzelzs laikmeta izejas formām, zvērgalvas (skat.:Urbanavičius V.1969. - 112 p., 1 pav.:1,3; Daugudis G.1968. - Pav.13-18).

Visā Austrumbaltijā13.-17.gs. ka viena no plašāk izplatītākajām apakšgrupām saglabājās pakavsaktas ar atrotītiem galiem. Dažādas to formas lietotas apģērba saspraušanai gan Latvijas, gan Lietuvas, Igaunijas un bij.Austrumprūsijas teritorijās (LPSR arheoloģija 1974. - 306. lpp.; Urbanavičius V.1969. - 116-117 p.; Kirme K.1986. - Lk.26; Odoj R.1958. - Str.150). Tās samērā plaši sastopamas 13.-15.gs. arheoloģiskajā materiālā, bet īpaši populāras kļūst 16.-17.gs., kad, pamazām samazinoties pakavsaktu izmantošanai, rotu klāstā parasta parādība ir nelielas (loka diametrs 20-35 mm), gracilas pakavsaktas ar atrotītiem galiem un tordetu loku. Tās darinātas no griezumā četrstūrainas bronzas stieples un uz šo pakavsaktu relatīvi vēlo datējumu norāda arī raksturīgās taisnās zoslas bez pēdas paplašinājuma. Šādas saktas, spriežot pēc to izmēriem un novietojuma kapā, acīmredzot izmantotas kreklu saspraušanai, līdz 17.gs.beigās-18.gs. tās no šīs funkcionālās sfēras izspiež nelielās riņķsaktas un sirdsveida saktas, kuras saglabājās arī etnogrāfiskajā materiālā. Pakavsaktu lietošanas beigas labi atspoguļojas šā laika kapu inventārā.

Pakavsaktu ilgstošo saglabāšanos Austrumbaltijā var saistīt ar šīs rotas lielo popularitāti vēlajā dzelzs laikmetā un to valkātajū simpatijām tradicionālajam rotu formām, kuras saistījās ar vietējiem estētiskajiem un arī reliģiskajiem priekšstatiem (zvērgalvu saistību ar Latvijas vietējo iedzīvotāju pirmskristietiskajiem ticējumiem skat.: Vijups A.1994. - 126-127.lpp.). 13.-17.gs.pakavsaktas vismaz daļēji kļūst par sabiedrības sociāli zemāko slāņu rotaslietu. Latvijas un Igaunijas teritorijas to saglabāšanos sekmēja sabiedrības sociālā sašķeltība pēc etniskā principa, kurā tradicionālais rotu materiāls ilgstoši saglabājās zemākajā slānī. Savādāks izskaidrojums meklējams pakavsaktu ilgstošajai popularitātei Lietuvā, kurā materiālā un garīgā kultūra

attīstījās savādākos sociālpolitiskajos apstākļos. 13.-17.gs., pamatā saglabājoties galvenajām vēlā dzelzs laikmeta pakavsaktu apakšgrupām, vērojama to tālāka attīstība un izmaiņas, kas kopumā raksturojamas kā saktu masivitātes samazināšanās, formu un apdares vienkāršošanās. Tajā pašā laikā parādās un izplatās jaunas pakavsaktu formas - pakavsaktas ar liliju galiem, pakavsaktas ar noplacinātiem un uzliektiem (naglu) galiem, pakavsaktas ar ripu galiem. Neskatoties uz pakavsaktu kā rotas seno vietējo izcelsmi, dažkārt tajās var vērot arī Rietumeiropas mākslas stilu ietekmju realizēšanos (skat.:Kirme K.1986. - Lk.27; Vijups A. 1993. - 32.-33. lpp.).

Pakavsaktām kā senai rotu formai Eiropa ir vismaz divus gadu tūkstošus ilga vēsture. Tās parādās vēl pirmsromiešu dzelzs laikmeta un savu pirmo plašas popularitātes uzplaukumu piedzīvo mūsu ēras pirmajā gadu tūkstoši ķeltu un anglosakšu rotu materiālā Britu salās. Otrs pakavsaktu plašas izplatības un popularitātes posms saistās ar teritorijām ap Baltijas jūru pirmajā gadu tūkstoša beigās un otra gadu tūkstoša sākumā. Daudzveidīgas pakavsaktu formas šajā laikā valkātas gan Skandināvijā (īpaši Gotlandē) un Somijā, gan arī plašās somugru un baltu etnosu apdzīvotajās teritorijās. Austrumbaltijā pakavsaktu nepārtraukta attīstība sākās 7./8.gs., vislielāko formu daudzveidības un izmantošanas popularitātes uzplaukumu piedzīvojot 10.-12.gs. Šī savdabīgā saktu grupa Latvijas, Igaunijas, Lietuvas un daļēji arī bij. Austrumprūsijas teritorijās turpina saglabāties arī 13.-17.gs. Tādējādi Eiropā tieši baltu un Baltijas somu apdzīvotajās zemēs šī rota apgērba saturēšanai un rotāšanai izmantota visilgāk.

Parindes

¹ A. Tautavičius pakavsaktu plašas izplatības sākumu attiecina uz laiku, sākot tikai ar 10.gs. un plašajā vidējā dzelzs laikmeta Lietuvas teritorijas rotu, tajā skaitā arī saktu apskatā šīs grupas saktām ierāda samērā nenozīmīgu vietu (Tautavičius A. 1996.- P.222).

- ² Kā piemērs pakavsaktu ar rēdžu galiem popularitātei kuršu materiālā mināms Lībagu Sāraju kapulauks, kurā mirušie apbedīti 11.gs. beigās-13.gs. vidū (Asaris J.1996. - 39.lpp.,3.att.).
- ³ Līdzdoto pakavsaktu skaits vienā apbedījumā var sasniegt 8-10 vienības (skat., piem., Gintališkes kapulauka apbedījumus:LLM 1958. - Nr.422,354 p.,Nr.454, 355 p.). Kā kuriozitāte jāatzīmē kāds Gintališkes kapulauka apbedījums, kurā mirušā apgērbu rotājušas 12 dažādu apakšgrupu saktas. Bieži konstatējama parādība ir 3-4 līdzdotas pakavsaktas (skat.:Šnore E.1978. - 68.lpp.; Graudonis J.1977. - 39.lpp.; Graudonis J.1973. - 38.lpp.; Briede I.1979. - 18.lpp.; Urtāns J.1990. - 163.-164.lpp.; Apala Z.1992. - 10.lpp.). Atzīmējama tendence pakavsaktu skaitam palielināties vēlā dzelzs laikmeta beigu apbedījumos.
- ⁴ Šādu pieņēmumu apstiprinā kāds sapostīts meitenes kapa inventārs no Lībagu pagasta Kalniekiem, kur kopā ar citām neliela izmēra rotaslietām (aprocēm, gredzeniem u.c.) konstatēta arī šāda no stieples darināta pakavsakta ar atliekiem galiem (Latvijas Valsts Vēstures muzejs, A 7401:5). Turpat J.Asara vadītājos izrakumos Lībagu Sāraju kapulaukā konstatēts līdzīgs bērna kaps (11.kaps), kurā līdzdota šāda veida sakta (A 12816:144). Arī lietuviešu arheoloģe L.Nakaite šīs saktas uzlūko par apbedīšanas inventāru (Nakaitē L.1964. - 73 psl.)
- ⁵ Kā piemērus 13.-14.gs.sudraba saktām apbedījumu inventārā varētu minēt Mārtiņsalas 1567. un 1726. kapus, sudraba pakavsaktas savrupatradumu Cirgaļu Jaunbemberu kapsētā (AI 3768) Latvijā, kā arī Obeļu kapsētā Lietuvā (Urbanavičius V., Urbanavičiene S.1988. - 29 psl.)
- ⁶ Plašāku pakavsaktu izmantošanu līdz 16.gs. ilustrē Barines kapsētas apbedījumu inventārs, kur 13.-15.gs. apbedījumos konstatētas pāri par 10 saktām (Petruļiņe A.1995. - 51, 71 p.), kā arī Kuršai kapsētas tā paša laikposma kapi ar pakavsaktām 14 apbedījumos (Valatkiene L.1995. - 226 p.). Vēlākajos apbedījumos līdzdoto saktu skaits strauji samazinās. Tā, piemēram, Mažeikū kapsētā (16.-17.gs.) no atsegtajiem 204 kapiem tikai četros sieviešu un vienā vīriešu kapā līdzdotas pakavsaktas (Vaiskevičiute I.1995a. - 310-313 p.). Līdzīga aina vērojama arī citās kapsētās - Bečos (no 93 16.-18.gs.apbedījumiem pakavsaktas līdzdotas tikai divos; Zabiela G.1995. - 343 p.), Tulpjakemis (no 148 15.-17.gs.kapiem - tikai vienā;Varnas A.1995. - 284-286 p.),Gudos (no 38 16.-17.gs.kapiem - tikai divos; Vaskevičiute I.1995b. - 326-327 p.).
- ⁷ V.Urbanavičius pakavsaktu apakšgrupu nosaukumi šobrīd lietotajā tipoloģiskajā pakavsaktu terminoloģijā ir papildus skaidrojami. Īpaši tas attiecas uz pakavsaktām ar paplašinātiem galiem, kuras latviski pieņemts apzīmēt kā pakavsaktas ar vāju galiem

(Graudonis J.1994. - 116.lpp.) un pakavsaktām ar vāļveida (*buoželīnis*) galiem , ar kurām domātas pakavsaktas ar noplacinātiem uzliektiem galiem (naglu (strupgalvu) galiem - Graudonis J.1994. - 116.lpp.) jeb rozetveida (naglu, stūrainiem, pogu, ripu) galiem (Šnore E.,Zariņa A.1980. - 208.lpp.). Autors šīs apakšgrupas pakavsaktas pēc to galu darināšanas tehnoloģiskajiem principiem piedāvā dēvēt par pakavsaktām ar noplacinātiem uzliektiem (naglu) galiem (skat. arī: Vijups A.1990. - 47.lpp.).

⁸ Pakavsaktas ar noplacinātiem uzliektiem (naglu) galiem Latvijā sastopamas daudzu viduslaiku apbedījumu vietu kapu inventāros. Tā, piemēram,J.Graudoņa izrakumos Iksšķiles kapsētā pakavsaktu materiālā tās sastāda 62% (31 sakta no 50), Dobelē - 17,8% (60 saktas no 336, skat.3.diagr.). Šīs apakšgrupas pakavsaktas ir vienas no daudzskaitlīgākajām arī Mārtiņsalas kapsētas kolekcijā.

⁹ Pakavsaktas ar noplacinātiem uzliektiem galiem konstatējamas gandrīz katra pētītajā igauņu viduslaiku kapsēta (skat.: Kustin A.1958. - Lk.49, Tab.II:3, 5; Valk H.1985. - Taf.XXVIII:1-3, Taf.XXIX:5-6; Valk H.1986. - Taf.XXX:8, 10; Лайн С.1981. - С.405, Табл.Х:7,8; Аун М.1981. - Табл.ХХI:9- 10; Лиги П. 1985. - Табл.ХIХ:3,4,6,8; Лиги П. 1986. - Табл.ХI:2,7 и.с.).

III. Pakavsaktas kā saktu grupa Latvijas 13. -17.gs. rotu materiālā.

13.-17.gs.pakavsaktu materiāla uzkrāšanās un tā analīze Latvijas arheoloģiskajā literatūrā. Lai gan Latvijas arheoloģijas attīstības sākumposma viduslaiku arheoloģiskajiem pieminekļiem un tajā iegūtajam materiālam tika veltīta samērā neliela uzmanība, pirmās publikācijas ar 13.-17.gs. pakavsaktu attēliem vai aprakstiem parādas jau 19.gs. pirmajā pusē. Šajā laikā viduslaiku pakavsaktu materiāls sāk uzkrāties Baltijas gubernu muzejos Rīgā, Tērbatā un Jelgavā, sākotnēji nonākot tajos savrupatradumu formā un tikai ievērojami vēlāk kā zinātnisku arheoloģisku izrakumu senlietu kolekciju sastāvdaļas.

Pirmais šo saktu attēlus publicē F.Krūze darbā "*Necrolivonica oder Alterümer Liv-, Est- und Kurlands bis zur Einführung der Christlichen Religion*" 1842.gadā, sniedzot tikai īsu anotāciju par atrašanas vietu un neiedziļinoties to detalizētā analīzē. Ņemot vērā F.Krūzes "*Necrolivonica...*" vietu Latvijas arheoloģijas historiogrāfijā, pretenzijas pret izteikti avotpublicistisko raksturu un it ka virspusīgo analīzi nav arī izvirzāmas, un Tērbatas profesora sniegtais īsais senlietu materiāla apskats, kurā daudz uzmanības veltīts vārda sakta etimoloģijai, uzskatāms par pašsaprotamu pirmajai nopietnākajai un plašākajai publikācijai par Baltijas arheoloģiju. Rūpīgi sastādītajās senlietu tabulās paralēli izteiktām vēla dzelzs laikmeta formām konstatējamas arī ar viduslaiku posmu datējamas pakavsaktas. Spriežot pēc galu formām, uz 14.-16.gs.droši attiecināmas divas Bīriņu muižas (*Koltzen*) zemēs atrastās saktas, no kurām viena ir ar noplacinātiem uzliektiem (naglu) galiem (Kruse F.1842. - Tab.21:8), bet otra ir ar izteiktiem ripu galiem (Kruse F.1842. - Tab.21:9). Nedaudz shematiskais zīmējuma veids un nenorādītie loka un adatas

šķērsriezumi neļauj precīzi datēt kādu liela izmēra pakavsaktu no Užavas apkārtnes (*Hasau*) (Kruse F.1842. - Tab.39:o), tomēr kopēja tās forma un atsevišķu daļu veidojums, ka arī tiešu paralēlu trūkums vēlā dzelzs laikmeta rotās, ļauj to uzskatīt par piederīgu Kurzemes viduslaiku materiāla viduslaiku lielajām pakavsaktām ar degenerētiem rēdžu galiem. Samērā droši ar 13.-14.gs.datējama ir kāda Dundagas pakavsakta ar zvērgalvu galiem (Kruse F.1842. - Tab.47:2), kuras vēlo datējumu netieši apliecina arī turpat publicēta riņķsakta ar stūriem no šīs pašas vietas (Kruse F.1842. - Tab.47:5). Daudz sarežģītāk ir sniegt hronoloģisko atribūciju kādai Aizkrauklē plūdos izskalotai un macītāja K.Neienkirha Senatnes un vēstures pētnieku biedrībai dāvētai pakavsaktai, kuru F.Krūze publicē sava darba Aizkraukles kapulaukam veltītajās tabulās (Kruse F.1842. - Tab.17:11). Spriežot pēc galu formas, arī šī sakta varētu tikt datēta ar 14.gs. un, iespējams, drīzāk attiecināma uz Aizkraukles viduslaiku kapsētu.

19.gs.otrā pusē ir laiks, kad veidojas šīs saktu grupas arheoloģiskais nosaukums. F.Krūze runā par saktām visparīgi, nepiedāvājot konkrētus terminus to apzīmēšanai. Vēl J.K.Bērs, aprakstot lībiešu pakavsaktas, dēvē tās vienkārši par "spradzēm" (*Schnellen*) (Bähr J.K.1850. - S.7), bet jau pagājušā gadsimta septiņdesmitajos gados, detalizētāk aplūkojot izrakumu rezultātus, īpaši apbedījumu vietās iegūto inventāru, pakavsaktas sāk apzīmēt gan kā "apaļas vai pakavveida saktas" (Sb.GEG1874. - S.113), gan vienkārši kā "pakavsaktas" (*Hufeisen-Fibeln, Hufeisen-Fibula, Hufeisenfibeln*) (Grewingk C.1877. - S.100; Sb.Kurl.1895. - S.27; Boy C.1896. - S.93), ar laiku nostiprinoties pēdējam apzīmējumam. Tomēr līdz pat gadsimta beigām pakavsaktas nereti, īpaši biedrību kolekcijām dāvināto senlietu aprakstos, netiek nodalītas no citu grupu saktām un tiek apzīmētas vienkārši kā saktas.

Lai gan muzeju kolekcijās 19.gs. otrajā pusē vēlā dzelzs laikmeta un viduslaiku rotu daudzums, tajā skaitā arī pakavsaktu, dāvinājumu un izrakumu rezultātā strauji pieaug, publikācijās pēc F.Krūzes "Necrolovonica..." līdz pat gadsimta nogalei tām ierādīta nenožīmīga vieta. Pakavsaktu uzkrāšanās gaitu

var izsekot, piemēram, Kurzemes provinces muzejā, kurā šajā laikā ik gadus dāvinājuma veidā nonāca zināms daudzums pakavsaktu (Sb.Kurl.1883.- S.53; Sb.Kurl.1884. - S.93; Sb.Kurl.1887. - S.53; Sb.Kurl.1889. - S.101 u.c.). Atsevišķos gadījumos, kad sniegts dāvinājuma apraksts, norādot, ka sakta ir neliela izmēra, tordētu loku, ar atrotītiem galiem un taisnu zoslu (Sb.Kurl.1887. - S.53), var uzskatīt, ka muzejs ieguvis 16.-17.gs.tipisku saktu. Pakavsaktu klāstu muzeja kolekcijās papildināja arī arheoloģisko izrakumu rezultātā iegūtās senlietas, galvenokārt no pētītajām viduslaiku apbedījumu vietām, kā arī viduslaiku pēcapbedījumiem agrāko posmu kapulaukos. Tomēr jāatzīmē, ka publikācijās gan vēlā dzelzs laikmeta, gan viduslaiku pakavsaktas pieminētas tikai garāmejojot, nereti aprobežojoties tikai ar īsu konstatāciju un attēlu (Bähr J.K.1850. - S. 7, Taf.VIII:3;Сизов В.И.1896. - С.11-13, Табл.И:24-25,27; GEG 1874. - S.113; Grewingk C.1874. - S.3-4; Grewingk C.1875. - S.24). Uz viduslaiku posmu attiecināmas pakavsaktas šajā laikā publicētas arī J.R.Aspelīna darbā "Ziemeļu somugru senlietas" V sējumā. Spriežot pēc gala un loka formas, ar 15.-16.gs. datējama kāda Tartu muzeja pakavsakta ar deģenerētiem zvērgalvu galiem no Dzērbenes (Aspelin J.R.1884. - S.392,Nr.2150), savukārt vairākas saktas, kas publicētas šajā darbā, attiecināmas uz 12.-13.gs. (Aspelin J.R.1884. - Nr.1905, 1926, 1946, 1973, 1978, 2166, 2168). Tā kā darba mērķis ir tikai ieskicēt Baltijas somu un arī baltu vispārēju materiālās un garīgās kultūras ainu aizvēsturē, autors sniedz vienīgi norādi par saktu atrašanas vietu un kolekciju, kurā materiāls glabājās. Nedaudz plašāk pakavsaktas aplūkotas K.Boja 1896.gada publikācijā par Jaunsvirlaukas Ciemaldes kapulauka pētījumu rezultātiem, kurā sniegts pagājušā gadsimta beigu līmenim teicams ilustratīvais materiāls un īss inventāra apskats ar norādēm uz analogijām citos arheoloģiskajos pieminekļos (Boy C.1896. - S.93-118). Ciemaldes izrakumos K.Boijs konstatē ne tikai vēlā dzelzs laikmeta kapus, bet arī 13.-14.gs. apbedījumus ar pakavsaktām to inventārā. Tās galvenokārt ir pakavsaktas ar daudzskaldņu un vēlīniem magoņgalvu un pogu galiem (Boy C. 1896. - 108-11;Taf.VI:1,2; Taf.VII:3;Taf.VIII:1,n;Taf.IX:3,f). Kapu inventārā līdzdoto senlietu analīzē autors aprobežojas tikai ar kopējā skaita

minēšanu un konstatāciju, ka pakavsaktas šajā apbedīšanas vietā ir visizplatītākā saktu grupa (Boy C. 1896. - S.115). Kā neapšaubāmi pozitīvs fakts jāatzīmē gan pakavsaktu novietojuma kapā apraksts, gan arī samērā detalizēts tipoloģisko pazīmju uzskaitījums, norādot loka veidu, galu formas un izmērus.

Vācbaltu arheologu pētījumos 19.gs. otrajā pusē nereti tiek konstatēti arī atsevišķi droši datējami 16.-17.gs. apbedījumi, kuros līdzdotas pakavsaktas. Tā, piemēram, kopā ar 1663. un 1665.gada Rīgas šiliņiem pakavsakta konstatēta kādā Stukmaņu Kalnapeļņu kapsētas (*Stukmannshof, bei Kapellenberge*) apbedījumā (Sb.Kurl.1895. - S.28). Neskatoties uz to, ka izrakumi tiek veikti arī citās vēlo viduslaiku un agro jauno laiku apbedījumu vietās, iegūtās vēlinās pakavsaktas publikācijās parasti netiek pieminētas (Jaksch R.1902. - S.101-103; Werner G.1908. - S.73-77; Buchholtz A.1896. - S.87-94). Arī A. Buholcs, sniedzot visumā plašu pārskatu par Māriņsalas pils izrakumiem, atrastās pakavsaktas piemin ļoti vispārīgi (Buchholtz A.1905. - S.217,221).

Vēlo pakavsaktu atradumi pakāpeniski nostiprina atziņu par šo saktu ilgstošu saglabāšanos latviešu rotu klāstā. Viskrievijas X arheoloģiskajam kongresam veltītās izstādes kataloga ievaddaļā R.Hausmanis sadaļā par viduslaiku arheoloģiju pieskarās arī šai rotu grupai un to atradumiem viduslaiku apbedījumu vietās, kā piemēru minot Riņņukalna viduslaiku apbedījumus un lkšķili (Hausmann R.1896. - S.LXXXII-LXXXIII). Tomēr vācbaltu arheologs šeit nepakavējās pie to sīkāka apraksta, lielāku uzmanību pievēršot šim posmam daudz raksturīgākajām riņņsaktām. Daudz plašāka pakavsaktu analīze veikta sadaļā, kas veltīta vēlā dzelzs laikmeta atradumiem. Šeit mēģināts ieskicēt šo saktu formu daudzveidību, kā arī parādīt iespējamus aizguvumus un importēto materiālu (Hausmann R.1896. - S.LXXV-LXXVI). R.Hausmaņa nevēlēšanās plašāk aplūkot viduslaiku pakavsaktas izskaidrojama ar vācbaltu arheologu pieeju kopējai pakavsaktu attīstībai un materiālam, nenodalot viduslaiku saktas no vēlā dzelzs laikmeta saktām kā kvalitatīvi jaunu attīstības pakāpi ar būtiskām tipoloģiskām izmaiņām. Pakavsaktas tiek uzlūktas kā vēlam dzelzs laikmetam un viduslaikiem kopīgi raksturīga rotu forma, kura savu eksistenci beidz 16.-

17.gs. (Hausmann R.1896. - S.LXXXIII; Wiedemann G.1911a. - S.92). Izpaliekot dziļākai interesei par viduslaiku posmu vispār un arī detalizētākiem tipoloģiska rakstura pētījumiem, šajā laikā pakavsaktu attīstība, gan atzīstot to formu daudzveidību, tiek uzlūkota kā vienota un nepārtraukta, kurā nav nepieciešams īpaši akcentēt viduslaiku posmu. Šī pieeja un arī nespēja precīzi nodalīt viduslaiku formas nosaka arī to, ka izteikti viduslaiku posmam piederīgu pakavsaktu attēli tiek nereti publicēti tabulās, kas veltītas vēlā dzelzs laikmeta senlietām (skat.,piem.:Katalog 1896. - Taf.19:15,19,27; Taf.26:19). Jāatzīmē, ka arī pati viduslaiku pieminekļu un posma arheoloģiskā pētniecība šajā laikā atradās tikai savā sākumā.

Neskatoties uz visumā minimālo interesi, kas vācbaltu arheologu darbos veltīta pakavsaktām kopumā, jau šajā laikā iezīmējās pirmie šī daudzveidīgā saktu materiāla klasifikācijas mēģinājumi. Lai gan tendence apzīmēt un līdz ar to grupēt šīs saktas pēc galu veidojuma vērojama jau 19.gs. K.Grēvinga un V.Sizova publikācijās, pirmais to striktu sagrupēšanu veidos (apakšgrupās) veic R.Hausmanis (Hausmann R.1896. - S.LXXXV-LXXXVI; Hausmann R.1914. - S.37), izdalot pakavsaktas ar magoņgalvu, rēdžu, zivju astu galu (*Fischschwanzenden*), zvērgalvu, atrotītiem, paplašinātiem(vāļu) un fasetētiem (daudzskaldņu) galiem. Šis pakavsaktu iedalījums nostiprinās 20.gs. sākumā un tiek attiecināts kā uz vēlā dzelzs laikmeta, tā arī viduslaiku saktām. Tā, piemēram, G.Vīdemanis, aplūkojot Durbes un Dundagas novadu arheoloģisko materiālu, grupē pakavsaktas pēc galu formas un norāda, ka tās ilgstoši saglabājās līdz pat jaunākiem laikiem, kad tās nomaina etnogrāfiskās riņķsaktas (*Breeze*) (Wiedemann G.1911a. - S.92; Wiedemann G. 1911b. - S.100-101,105-106). Vācbaltu arheologu izveidotā pakavsaktu sākotnējā klasifikācija (apakšgrupu sadalījums) pēc galu veidojuma saglabājās 20.-30.gados un ar nelieliem papildinājumiem tiek izmantots arī mūsdienās.

20.-30.gadi iezīmējās ar vēlā dzelzs laikmeta un viduslaiku pakavsaktu materiāla pastiprinātu tālāku uzkrāšanos arheoloģiskajās kolekcijās, kā arī lielāku uzmanību, kas šīm rotām veltīta publikācijās. Pretēji 19.-20.gs. sākumam, kad

pakavsaktas tika izrakumos iegūtas gandrīz tikai apbedījumu vietu pētniecības rezultātā kā kapu inventāra sastāvdaļa, šajā laikā zināms daudzums šo saktu konstatēts arī dzīvesvietu izpētes gaitā. Uz viduslaiku sākumposmu - 13.-14.gs. - attiecināmas izrakumos pilskalnu augšējos slāņos konstatētās pakavsaktas (Balodis F.1928. - PI.III:21.;PI.IV:25.-26.,PI.X:11.; Balodis F.1940. - VII,XVI tab.;Ģinters V.1939. - 43.lpp.,30.att.), kā arī pilsētu viduslaiku kultūrslāņos iegūtie šo saktu atradumi (Šnore E.1938. - 12.att.:2,14, 88.,92.lpp.). Lielāka uzmanība tiek pievērsta vēlā dzelzs laikmeta pakavsaktām, atzīmējot un terminoloģiski nostiprinot to formu daudzveidību, precizējot hronoloģiju un ģenēzes jautājumus.Tā, piemēram, samērā plaša vieta pakavsaktu aprakstam atvēlēta 1926.gadā publicētajā "Latvijas arhaioloģijā". F.Balodis nodaļā par vēlo dzelzs laikmetu aplūko pakavsaktas kā šim laika posmam raksturīgu saktu grupu un, visumā sekojot R.Hausmaņa 1896.gadā arheoloģijas kongresa izstādes kataloga ievadā izteiktajām atziņām, atzīmē to daudzveidīgumu pēc loka un galu formām, ieskicē šo saktu hronoloģiju, kā arī atzīmē atsevišķus ar ģenēzi saistītus jautājumus - aizguvumus no Skandināvijas (LA 1926. - 103.lpp.). Tomēr, trūkstot plašākam viduslaiku materiālam, vēlā dzelzs laikmeta un viduslaiku pakavsaktas šajā darbā vēl netiek strikti nodalītas. Attēlu kopojumos viduslaiku pakavsaktas tādējādi vēl arvien figurē iepriekšējā posma senlietu klāstā (LA 1926. - 62.att.).

Plašāko viduslaiku rotaslietu un tajā skaitā arī pakavsaktu materiālu šajā laikā turpina sniegt pētījumi apbedījumu vietās. 20.-30.gados izrakumi tiek veikti ap 50 viduslaiku kapsētās vai kapulaukos ar viduslaiku pēcapbedījumiem. Šīs arheoloģisko pieminekļu grupas izpēte sevišķi intensīvi noris 30.gados, it īpaši to otrajā pusē, apzinoties nepieciešamību pētīt latviešu materiālo un garīgo kultūru ar arheoloģiskajām metodēm arī viduslaiku posmā. Pētījumu apjoms pārsvarā ir neliels un atsegto kapu skaits parasti nepārsniedz desmit apbedījumus. Kā plašākos un nozīmīgākos jāmin izrakumus Dundagas Laukumuižā (E.Šturms, E.Šnore), Valgales Veģos (A.Auzāne), Jūrkalnes Darvdedžos (E.Šnore), Zaubes Bērmuižā (H.Riekstiņš), Dzelzavas Strūgukalnā (E.Šturms), Ādažu Krustiņos (V.Ģinters), kā arī Talsu Vilikumuižas ezera izpētē

(E.Šturms, H.Riekstiņš) iegūto materiālu. 13.-17.gs. pakavsaktas kapu inventāru sastāvā iegūtas arī tādos apjoma ziņā nelielos izrakumos kā Baltinavas Aizelkšņi (H.Riekstiņš), Makašānu Greivuļi (E.Šnore), Zlēku Jaunbērzkalni (E.Šturms), Mēdzes Strautiņi (E.Šturms), Kastrānes Skubiņi (P.Stepiņš), Višķu Ubodišķi (E.Šturms, K.Ošs), Viesienas Kučuri (K.Ošs) un Tirzas Zvanulejas (K.Ošs). Kopumā 20.-30.gadu pētījumu rezultātā viduslaiku apbedījumu vietās konstatētas pāri par 100 13.-17.gs. pakavsaktām, ievērojams to skaits iegūts arī kā savrupatradumi.

Tā kā 20.-30.gadu Latvijas arheoloģiskajā pētniecībā tiek sperti tikai pirmie soļi konkrētu senlietu grupu detalizētai tipoloģiskai analīzei (Karnups A.1930.; Šnore R.1930.; Šturms E.1936.), plašāks tipoloģisks apskats, kas skartu pakavsaktas, netika veikts. Viduslaiku pakavsaktas detalizētāk aplūkotas tikai apbedījumu vietu izpētei veltītos rakstos. Tā Jūrkalnes Darvdedžu 14.-15.gs. pakavsaktas analizētas E.Šnores rakstā, kas veltīts 1936.gada izrakumu rezultātiem šajā arheoloģiskajā pieminekļī. Tajā sniegts atrasto pakavsaktu ar zvērgalvu un daudzskaldņu galiem īss tipoloģisks raksturojums un šo pakavsaktu attīstības gaita, atzīmējot, ka Darvdedžu kapulaukā sastopamās formas pārstāv pakavsaktu attīstības beigu stadiju ar neveikli veidotiem galiem (Šnore E.1937. - 61.lpp.). Atzīmēta arī pirmoreiz konstatētā tradīcija, kad uz pakavsaktu loka uzvērta dzelzs miniatūrcirvji (Šnore E.1937. - 62.lpp.). Līdzīgi aplūkotas arī Valgales Veģu 14.gs. apbedījumu pakavsaktas, kurām tāpat sniegts tikai īss tipoloģisks raksturojums, kas pamatā balstīts uz galu formu, nepievēršot sīkāku uzmanību pārējām saktu sastāvdaļām (Šturms E.1937.-359.lpp.). Jāatzīmē, ka E.Šturms, aplūkojot Veģu kapu inventāru, salīdzinājumam plaši un veiksmīgi izmanto 20.gadu beigās - 30. gadu sākumā pētītos 14.gs. apbedījumus Dundagas Laukumuižā un Kazdangas Roņos. Šāds salīdzinājums veikts arī pakavsaktām, tomēr tā vispārīgais raksturs - salīdzinot tikai pēc galu formām - neļauj sniegt dziļāku tipoloģisku analīzi.

Vēlo pakavsaktu formu daudzveidībai un to vispārējam tipoloģiskam aprakstam E.Šturms plašāk pievēršas, analizējot Talsu Vilikumuižas ezera

atradumus. Šajā rakstā pirmoreiz iezīmējās mēģinājums detalizētāk tipoloģizēt pakavsaktas "variantos" pēc loku ornamenta un galu veidojuma (Šturms E.1936.-81-82.lpp.). Vilkumuižas ezera apbedījumu vietas raksturs un kuršiem raksturīgais rotaslietu formu konservatīvisms apgrūtināja precīzu hronoloģisko atribūciju, tomēr salīdzinot tās ar citu kuršu vēlo apbedījumu inventāru, autors secina, ka atsevišķas senlietas noteikti datējamas ar 13.-14.gs.. Šo senlietu vidū minētas arī pakavsaktas (Šturms E.1936.-84.lpp.), lai gan tām veltītajā aprakstā autors nemēģina tuvāk aplūkot dažādo pakavaktu apakšgrupu hronoloģiju.

Viduslaiku pakavsaktām uzmanība pievērsta arī 30.gadu otrās puses pētījumos un publikācijās, kas veltītas latviešu rotu un tautas tērpu attīstībai. Acīmredzot to noteica gan viduslaiku arheoloģisko pieminekļu izpētes intensifikācija, gan izrakumos iegūto saktu daudzuma pieaugums šajā laikā, gan arī vispārējās uzmanības apjoms, kas publikācijās veltīta viduslaiku apbedījumiem vispār un rotu analīzei konkrēti. Šo publikāciju klāstā var minēt V.Ģintera rakstu "Latviešu rotas", kurā sniegtas vispārējas atziņas par pakavsaktām kā valdošo saktu formu vēlajā dzelzs laikmetā un to ilgstošu saglabāšanos viduslaikos un jauno laiku sākumos (Ģinters V.1937b. - XXXI-XXXIII). Detalizētāk pakavsaktu vietai rotu klāstā viņš pievēršas pētījumā, kas veltīts tautas tērpa aizvēsturei (Ģinters V.1936. - 26.-29.lpp.). Šajā darbā sniegts arī īss, bet faktoloģiski labi argumentēts apskats par 13.-16.gs. tautas tērpu, nedaudz pieskaroties tā laika rotām. Apskatā minēti arī piemēri, kas atspoguļo pakavsaktu valkāšanas tradīcijas (Dzelzavas Strūgukalns, Piltenes Landze, Greivuļu Makašāni, Dundagas Laukumuiža) (Ģinters V.1936. - 83.-84.,86.-87.,89.lpp.), publicēts Piltenes Landzes 14.gs. pakavsaktas ar villaines(?) malu cilpām uz adatas attēls (Ģinters V.1936. - 85.att.).

Noteikta vieta pakavsaktām ierādīta attēlu krājumā "Latviešu kultūra senatnē", kurā publicēti trīspadsmit 13.-17.gs. pakavsaktu attēli (LKS 1937. - LVI tab.:1.,5.,LVII tab.: 2.-5.,10-15, LXIII tab.:1.). Šis trīsdesmito gadu beigu darbs labi ilustrē priekšstatu izmaiņu un jaunu atziņu uzkrāšanos par viduslaiku rotām, tajā skaitā arī par pakavsaktām, kas noris 30.gadu gaitā. Viduslaiku formas

tabulās ir strikti nodalītas no vēlā dzelzs laikmeta rotām un, pretēji "Latvijas arhaioloģijai", viduslaiku un vēlā dzelzs laikmeta pakavsaktas publicētas atsevišķi ar tuvināti precīzu to hronoloģisko atribūciju.

Neskatoties uz kopējās pakavsaktu masas pieaugumu, priekšstatu par viduslaiku pakavsaktu hronoloģiju attīstību un salīdzinoši lielo publikāciju skaitu, kurā tām veltīta lielāka vai mazāka uzmanība, jāsecina, ka viduslaiku pakavsaktām tomēr pievērsta ļoti neliela uzmanība. To analīzei publikācijās parasti atvēlēta neliela vieta kopējā rotu klastā, tipoloģiskais raksturojums gandrīz vienmēr ir ļoti īss un neizvērst, dažkārt aprobežojoties tikai ar norādi "vēla veida pakavsakta" (Ģinters V.1936. - 89.lpp.). Salīdzinoši daudz lielāka uzmanība ir veltīta vēlo riņķsaktu formu izpētei, īpaši greznajām 17.-18.gs. riņķsaktu un burbuļsaktu eksemplāriem, kuri aplūkoti vairākos atsevišķos pētījumos (Ģinters V.1937a. - 91.-96.lpp.; Ģinters V.1938. - 139.-152.lpp.; Straubergs J.1939. - 102.-110.lpp.), uzsverot šīs rotas kā ilustrāciju "spējam latviešu tautas mākslas uzplaukumam 17.gadsimtenī" (Ģinters V.1937b. - XXXII lpp.). Šādu pastiprinātu interesi tieši par greznākajām 13.-17.gs. rotu formām daļēji ilustrē arī tas, ka daudzveidīgajām viduslaiku pakavsaktām "Latviešu konversācijas vārdnīcas" plašajā šķirklī "Sakts" veltīts tikai viens teikums (LKV 1939. - 37296.sl.).

Jāatzīmē, ka dziļāks priekšstats par vēlajām pakavsaktām veidojas, analizējot galvenokārt 13.-14./15.gs. Rietumlatvijas apbedījumus no Valgales Veģiem, Dundagas Laukumuižas, Jūrkalnes Darvdedžiem un Kazdangas Roņiem. Priekšstats par 16.-17.gs. pakavsaktām šajā laikā ir visai vispārīgs - šādu stāvokli noteica 20.-30.gadu nelielais pētījumu apjoms 15.-17.gs. apbedījumu vietās. Atsevišķajos nelielajos izrakumos iegūtais materiāls, kas varēja sekmēt vēlo rotaslietu formu analīzi, netika publicēts, lai gan nereti sniedza interesantus 16.-17.gs. rotu piemērus. Kā vienus no šādiem izrakumiem varētu minēt P.Steipiņa 1937.gadā veiktos pētījumus Kastrānes Skubiņos. To gaitā tika atsegti četri 16.gs. beigu - 17.gs. sākuma apbedījumi ar vidēji bagātu kapu inventāru, kurā bija līdzdotas arī vairākas grezni rotātas pakavsaktas ar ripu

galiem. Trūkstot plašākiem pētījumiem 15.-17.gs apbedījumu vietās, lielāka uzmanība tika pievērsta muzeja etnogrāfisko kolekciju un depozītos konstatēto sudraba rotu izpētei (Ģinters V.1937a. - 91.-96.lpp.; Ģinters V.1938. - 139.-152.lpp.; Straubergs J.1938. - 133.-137.lpp.; Straubergs J.1939. - 102.-110.lpp.). Daļēji to ietekmēja jau pieminētā tendence izcelt un argumentēt latviešu kultūras un mākslas uzplaukumu 17.gs., jo "16.-17.gs. kapu izrakumi dod mums maz un samērā niecīgas rotas lietas, pēc kurām spriežot par latviešu kultūru būtu jānāk pie bēdīga atzinuma par kultūras pagrimšanu" (Straubergs J.1938. - 134.lpp.). Izpratni par pakavsaktu vēlinajām formām labi ilustrē attēlu publikācijas "Latviešu kultūra senatnē", kurā, visumā precīzi nodalot atsevišķās tabulās viduslaiku rotaslietas, latgaļu 13.-15.gs. rotu klāstā iekļautas arī atsevišķas 16.-17.gs. pakavsaktas (LKS 1937. - LVII tab.:5.,13.). Vienīgā publicētā 17.gs. pakavsakta nāk no pēc 1638.gada noguldītā Līgatnes Ķempju depozīta (LKS 1937. - LXIII tab.:1.).

Zināmai lomai dziļākas viduslaiku pakavsaktu analīzes trūkumam 20.-30.gados varēja būt arī visumā negatīvajam viduslaiku rotu kultūras nozīmes vērtējumam, kas šajā laikā sāk nostiprināties arheoloģiskajā literatūrā. Atkārtoti tiek uzsvērts, ka 13.-16.gs. rotas atspoguļo "gaumes un tehnikas" regresu (LKS 1937. - XXVIII lpp.), "kulturālo pagrimumu un sastingumu" (Ģinters V.1937. - XXXII lpp.). F.Balodis norāda, ka latviešu amatniecība, tajā skaitā arī rotu darināšana, jaunu uzplaukumu sasniedz tikai 17.gs., zviedru valdīšanas laikā (LKS 1937. - XXVIII lpp.). Šāda nostāja nevarēja stimulēt pievērsties 13.-17.gs. arheoloģisko rotu nopietnākai izpētei.

Apkopojot 20.-30.gadu arheoloģijas ieguldījumu viduslaiku pakavsaktu izpētē paralēli materiāla uzkrāšanās procesam viduslaiku dzīvesvietu un apbedījumu vietu arheoloģiskās izpētes gaitā, pozitīvi jāvērtē pieaugušais publikāciju skaits, kurās tās minētas vai arī publicēti to attēli, kā arī šo saktu striktā nodalīšana no vēlā dzelzs laikmeta rotām. Izdalot 13.-17.gs. kā kvalitatīvi jaunu posmu šo rotu attīstībā, tika radīti pamati to tālākajai iespējamai tipoloģiskajai analīzei. Tomēr, ņemot vērā to plašo lietiskā materiāla klāstu, kas

uzkrājās divdesmito un trīsdesmito gadu pētījumu gaitā, viduslaiku rotaslietu un tajā skaitā arī pakavsaktu kā avotu potenciāls tika izmantots tikai ļoti ierobežotā apmērā. Tās tipoloģiskās iestrādes, kas tika veiktas trīsdesmitajos gados, skāra tikai dažas senlietu grupas, kas attiecās uz senākiem par viduslaikiem arheoloģiskajiem periodiem.

Plašāks klasifikācijas darbs bija Latvijas arheoloģijas nākotnes uzdevums, tādēļ nepārsteidz, ka atsevišķi tipoloģizējošu pētījumu elementi diezgan izteikti iezīmējās jau četrdesmito gadu Latvijas Universitātes vēstures studentu darbos E. Šturma vadībā (Vijups A.1995. - 6.-7.lpp.). Kā piemēru var atzīmēt divus šāda rakstura studiju darbus - Elvīras Tabakas "Divi pakavveidīgās sakts tipi Latvijā" un Rasmus Vītiņas "Četrstūrains galu pakavsaktas", kuros analizētas tieši pakavsaktas, mēģinot apzināt jau tolaik plašo dažu apakšgrupu materiālu un veikt to sākotnēju klasifikāciju¹. E. Tabakas darbā, kurā aplūkota pakavsaktu ar atrofītiem galiem apakšgrupa, klasifikācijā iestrādātas arī "vēsturisko laiku" (viduslaiku) saktas. Abos darbos pakavsaktu klasifikācija veikta tikai sākotnējā pakāpē, nemēģinot sniegt izvērstu tipoloģisku analīzi un galveno uzmanību pievēršot vēlā dzelzs laikmeta materiālam.

Padomju okupācija un otrais pasaules karš ar tam sekojošo sociālpolitisko situāciju skāra arī Latvijas arheoloģijas kā zinātnes tālāku organisku attīstību. Daudzi pētījumu virzieni, tajā skaitā arī arheoloģiskā tipoloģija, ilgstoši neguva plašāku attīstību.

Viduslaiku pakavsaktu uzkrāšanos un tā zinātnisko analīzi pēckara periodā iespējams nosacīti iedalīt trijos posmos. Pirmais posms aptver laiku līdz 60.gadu sākumam, kad, pakāpeniski pieaugot arheoloģiskās pētniecības intensitātei, viduslaiku rotu un tajā skaitā arī pakavsaktu klāsts Latvijas arheoloģiskā materiāla krātuvēs papildinās galvenokārt 13.-17.gs. apbedījumu vietu pētniecības gaitā. 40.gadu nogalē un 50.gados izrakumi tiek veikti ap 20 šīs grupas pieminekļos, daudzos no tiem kapu inventāra sastāvā iegūtas arī pakavsaktas. Atsevišķas saktas konstatētas arī viduslaiku dzīvesvietu izrakumos

(skat., piem.: Daiga J.1959.-43.lpp.; Шноре Э.Д.1962. - Табл.III: 3., 19., 21., 24., 29., 30.) vai arī iegūtas kā savrupatradumi. Publikācijās iegūtais materiāls šajā laikā pieminēts visai konspektīvi, neizvirzot kā mērķi tā detalizētu aprakstu vai tipoloģisku analīzi (skat.:Daiga J.1959b. - 45.-46.lpp.;Daiga J.1959a. - 43.lpp.;Urtāns V.1960. - 6.-7.lpp. u.c.). T.Pāveles pārskatā par arheoloģiskajiem izrakumiem Rīgā 1957.gadā publicētie 13.-14.gs. apbedījumu pie Sv.Pētera baznīcas kapu inventāra pakavsaktu attēli un to apraksts (Pāvele T.1959. - 9.,13.att.,22.,30.lpp.) uzlūkojams par plašāko publikāciju, kurā aplūkotas viduslaiku pakavsaktas. Jāatzīmē, ka autore, analizējot kapu inventāra rotas un datēšanai izmantojot analogijas no 20.-30.gados pētītajām viduslaiku kapsētām, pakavsaktas tuvāk neapskata (Pāvele T.1959. - 36.-37.lpp.). Plašāks viduslaiku pakavsaktu analīzes trūkums skaidrojams gan ar publikāciju arheoloģijā ierobežoto skaitu, gan arī ar kopumā nelielo jauniegūto saktu daudzumu, kas būtiski nemainīja 20.-30.gados izveidojušos priekšstatu par šīm rotām. Atsevišķu šī posma viduslaiku pieminekļu izpētes rezultāti, kuros minētas arī pakavsaktas, tiek publicēti jau 60.gados (Urtāns V.1962b.; Шноре Э.Д.1962.).

Nākamais posms viduslaiku pakavsaktu uzkrāšanās procesā un to tālākajā zinātniskajā analīzē iezīmējās ar viduslaiku dzīvesvietu un apbedījumu pieminekļu pētniecības intensifikāciju 60.gados un 70.gadu sākumā, kas lielā mērā saistīta ar plašajiem izrakumiem Pļaviņu HES (1959-1966) un Rīgas HES (1966-1975) appludinājamās zonās. Bagātīgs viduslaiku rotu klāsts šajā laikā iegūts tādos plaši pētītos viduslaiku arheoloģiskajos pieminekļos kā Mārtiņsalas kapsēta (A.Zariņas un Ē.Mugurēviča izrakumi, kopumā atsegts 1801 apbedījums), Ikšķiles kapsēta (J.Graudoņa izrakumi, atsegti pāri par 700 apbedījumu) un viduslaiku ciems, Sēlpils kapsēta (A.Zariņas izrakumi, 234 kapi). Šie pētījumi būtiski papildināja arī viduslaiku pakavsaktu klāstu. Tā, piemēram, Mārtiņsalas kapsētā kopumā gan kapu inventārā, gan kā savrupatradumi iegūtas 288 pakavsaktas, Ikšķiles kapsētā - 55, bet Sēlpils kapsētā - 22 pakavsaktas. Nozīmīgu viduslaiku pakavsaktu materiālu sniedz arī tādas 60.- 70.gadu sākumā

pētītas apbedījumu vietas kā Aizkraukles kapsēta, kurā izrakumi turpinās arī 70.gadu vidū, Leimaņu Augsto kalnu kapsēta, Salaspils Vējstūri, Annas Bundzēni, Vaidu kapi, Jēkabpils Zvanītāji u.c.

Pieaugot izrakumos iegūto saktu daudzumam, lielāka uzmanība šīm rotām tiek veltīta arī publikācijās. Tas vispirms vērojams arheologu zinātnisko atskaišu sesiju referātu tēzēs, kurās šajā laikā atzīmēti viduslaiku pakavsaktu atradumi un dažkārt sniegts arī kapu inventāra ar pakavsaktām apskats (Zariņa A.1967. - 45.lpp.; Cimermane I.1968. - 57.lpp.; Vilsone M.1970. - 33.-34.lpp.; Apala Z.1970.-46.lpp.; Graudonis J.1970.-48.lpp.; Apala Z.1972. - 40.lpp.; Klepere D.1972. - 83 lpp.u.c.). Nereti minēts detalizētāks to apraksts, norādot galu, zoslas un loka formu, kā arī, sākot ar 70.gadu pirmo pusi, publicēti atrasto saktu attēli (Caune A.1974. - 2.att.:5.; Daiga J.1974. - 3.att.:22., Graudonis J.1974. - 6.att.:9.,10.,16. u.c.). Tomēr arī šajā laikā viduslaiku pakavsaktu analīzei publikācijās veltīta salīdzinoši neliela uzmanība. Kā piemēru 60.gadu publikācijām var atzīmēt Stukmaņu Vīnakaļna kapsētas (V.Urtāna izrakumi 1959.gadā) izpētes rezultātiem veltīto rakstu 1962.gadā, kurā šī pieminekļa 12 pakavsaktas aplūkotas tikai vienā rindkopā, norādot uz saktu veidojuma dažādību un plašo pakavsaktu ar atrotītiem galiem klāstu (Urtāns V.1962b. - 24.lpp.). Neskatoties uz to, ka autors publicējis visu atrasto pakavsaktu attēlus (Urtāns V.1962b. - 6.att.:1-12.), mēģinājums tuvāk analizēt to formas vai hronoloģiju nav veikts. Šādu pieeju izskaidro gan raksta uzdevumi un apjoms, gan arī tā laika oficiālās zinātnes atturīgā nostāja pret tipoloģiskiem pētījumiem.

Tipoloģiskās metodes kā būtiska līdzekļa un starppakāpes nepieciešamība ceļā uz zinātniskiem atzinumiem oficiāli plašāk tiek atzīta tikai 60.gadu otrajā pusē (skat: Шеп Я.А.1966. - С.253-254; Strods H.1968. - 7.lpp.), kad šajā laikā Latvijā tiek publicēti arī pirmie pēckara periodā plašākie tipoloģiskiem pētījumiem veltīti darbi, konsekventi lietots metodes nosaukums un jēdziens "tips" (skat.,piem.:Stubavs A.1968. - 7.-12.lpp.). Jāpiezīmē, ka tieši Latvijas arheoloģijā nepieciešamība izmantot tipoloģisko metodi senlietu, īpaši

keramikas izpētē, vēl neizvērstā formā ieskanas jau sešdesmito gadu sākumā (Граудонис Я.Я.1961. - С.34).

Detalizētākai pakavsaktu analīzei veltīti darbi, kas publicēti 1974.gadā, nosacīti ievada pēdējo posmu pēckara perioda viduslaiku pakavsaktu zinātniskajā izpētē. Kā būtiskāko publikāciju, kas stimulēja ne tikai pievēršanos vēlā dzelzs laikmeta un viduslaiku pakavsaktu analīzei, bet arī arī sekmēja senlietu tipoloģiskās klasifikācijas metodes attīstību Latvijā vispār, vispirms jāatzīmē rakstu krājuma "Arheoloģija un etnogrāfija" 11. laidiena. Nozīmīgu vietu šajā krājumā ieņem E.Brīvkalnes pētījums, kurā kopā ar citām Tērvetes arheoloģiskajos pieminekļos atrastajām saktu grupām aplūkotas 166 pakavsaktas, tajā skaitā arī 12 Tērvetes viduslaiku kapsētas šie saktu grupas eksemplāri (Brīvkalne E.1974. - 123.-132.lpp.). E.Brīvkalnes izveidotā pakavsaktu tipoloģija uzlūkojama par par analītiskās tipoloģijas stratēģijas piemēru, kuras mērķis ir parādīt viena pieminekļa vai kompleksa noteiktu saktu grupu dažādību, ieskicējot hronoloģiskās izmaiņas tipu attīstības līnijas formā. Autore analizē noteiktas pakavsaktu tipoloģiskās pazīmes (galu veidojumu, loka un zoslas formas), mēģinot veidot striktu tipu sistēmu. Šajā darbā pirmo reizi pakavsaktu analīzes historiogrāfijā izstrādāta un ievērota noteikta tipoloģijas taksonu sistēma (grupa-apakšgrupa-tips-variants), kurā pakavsaktas kopumā uzlūktas kā pastāvīga tipoloģiski analizējama saktu grupa. Gadījumos, kad pilnīga analīze šo taksonu ietvaros materiāla vienveidības vai nelielā skaita dēļ nav iespējama, E.Brīvkalne atturas no konkrētu apakšgrupu saktu sadalīšanas strikti noteiktos tipos (skat., piem., pakavsaktas ar paplašinātiem un paresninātiem galiem, Brīvkalne E.1974. - 129.-132.lpp.). Kā zināmu trūkumu, ko daļēji attaisno materiāla ierobežotība (viena senvietu kompleksa saktas), jāatzīmē tipu un variantu noteiktu apzīmējumu trūkums (numerācija vai burtveida šifrs), kas apgrūtina tipoloģijas uztveri un plašāku izmantošanu. Lai gan viduslaiku pakavsaktu materiāls darbā pieminēts tikai fragmentāri (Brīvkalne E.1974. - 125.,129.lpp.), autores izstrādātie pamatprincipi pilnībā izmantojami arī tā analīzei. Jāatzīmē, ka vēlā dzelzs laikmeta un viduslaiku saktu materiāla kopēja

analīze šajā gadījumā labi parāda senāko formu pārmantošanu un ilgstošu saglabāšanos viduslaikos. Zināmas iebildes tomēr var izraisīt, piemēram, 11.-13.gs. pakavsaktu ar zvērgalvām apvienojums vienā tipā ar kādu 16.gs. pakavsaktu no Tērvetes kapsētas (Brīvkalne E.1974. - 125.lpp.). Vērtējot kopumā, E.Brīvkalnes raksts uzskatāms par nozīmīgu pētījumu, kas pirmoreiz pēckara periodā dziļāk skar pakavsaktu tipoloģijas jautājumus. To apliecina arī biežās atsauces uz šo darbu citos, vēlākos pētījumos, kuros aplūkotas ne tikai Latvijas (skat., piem.:Mugurēvičs Ē.1977. - 37.,84.lpp.; Apala Z.1987. - 105., 107.lpp.), bet arī citu teritoriju pakavsaktas (Ģinters V.1989. - S.24, 26, 30).

Viduslaiku pakavsaktu tipoloģijas jautājumi skarti arī minētajā krājumā publicētajā A.Zariņas rakstā, kas veltīts Mārtiņsalas kapsētas kapu ar stilizētu dzīvnieku figūru piekariņiem analīzei un kurā aplūkotas šo kapu inventāra pakavsaktas. Rakstā detalizētāk skatītas tieši 14.-17.gs. pakavsaktas, pievēršot uzmanību atsevišķu saktu elementu - loka, zoslas adatas un pēdas - hronoloģiskajām izmaiņām un sniedzot šo saktu attēlus (Zariņa A.1974. - 244.-247.lpp., 1.,3.att.).

Intereses par viduslaiku rotu materiālu pieaugumu un mēģinājumu sniegt tā tipoloģisku klasifikāciju šajā krājumā apliecina arī Z.Apalas pētījums par sirdsveida saktām, kurā, tāpat kā E.Brīvkalnes rakstā, saktu tipoloģija veikta konsekventi definētu taksonu (tips-variants) ietvaros (Apala Z.1974. -257.-266.lpp.).

Viduslaiku pakavsaktu attīstības vispārinātu ainu sniedz Ē.Mugurēviča pārskats par saktām 13.-17.gs. arheoloģiskajā materiālā, kas publicēts "Latvijas PSR arheoloģijā". Tā kā nelielā apskata, kas sniegta kā apakšnodala plašākas nodaļas par viduslaiku rotām ietvaros, uzdevums nav dot saktu dziļāku tipoloģisku analīzi, tajā galvenokārt sniegta apkopojoša informācija par dažādu apakšgrupu saktu formu izmaiņām 13.-17.gs. gaitā. Autors ieskicē izmaiņas, kas, salīdzinot ar 10.-12.gs. saktām, vērojamas viduslaiku pakavsaktās ar atrotītiem, rēdžu, daudzskaldņu, magoņgalvu, naglu galu un zvērgalvu un liliņu galu galiem (LPSR arheoloģija 1974. - 306.lpp.). Parādīts gan viduslaiku

pakavsaktu dalījums apakšgrupās (Ē.Mugurēviča lietotais taksona nosaukums - grupa), gan arī to ģenētiskā saistība ar vēlo dzelzs laikmetu. Autors izdala arī pakavsaktu apakšgrupu ar sēņu, naglu vai pogu galiem, kas pārstāv tipisku 14.-17.gs. formu un nav tieši saistīta ar iepriekšējā laikmeta saktām. Pārskatā par pakavsaktām norādīta arī to izmantošanas hronoloģiskie ietvari, atzīmējot, ka paralēli riņķsaktām tās sprautas līdz pat 18.gs. Pozitīvi atzīmējams mēģinājums meklēt tos cēloņus, kas ietekmēja viduslaiku rotu formu attīstību un izmaiņas, norādot, ka paralēli dzīves apstākļu pasliktināšanās gaitai zināmu lomu šajā procesā spēlēja arī no rietumiem nākošās modes ietekmes (LPSR arheoloģija 1974. - 306.lpp.).

Šajā posmā turpinās arī 13.-17.gs. pakavsaktu tālāka skaitliska uzkrāšanās. No 70.gadu vidus vērojama viduslaiku arheoloģisko pieminekļu izpētes tālāka attīstība un intensifikācija. Līdz 1994.gadam izrakumi veikti ap 100 pieminekļos, kas saistīti ar 13.-17.gs., tajā skaitā 44 viduslaiku kapsētās vai senākās apbedījumu vietās ar 13.-17.gs. pēcapbedījumiem, gandrīz divdesmit viduslaiku pilis vai pilsdrupās, vairākās ciemu un muižu vietās, pilsētu viduslaiku kultūrslāņos, baznīcās. Šīs izpētes gaitā būtiski palielinājās ne tikai viduslaiku pakavsaktu skaits, bet arī informācija par to hronoloģiju un valkāšanas tradīcijām. Salīdzinoši visbagātākais materiāls iegūts J.Daigas vadītajos izrakumos Dobeles kapsētā 1979.-1982.gadā (1340 apbedījumi, 336 pakavsaktas, skat.:Vijups A.1990.-44.lpp.), mazāku, bet informatīvi nozīmīgu pakavsaktu klāstu snieguši arī izrakumi Aizkraukles, Cēsaines, Tērvetes sanatorijas dārza, Augustinišķu, Slutišķu, Daudziešu u.c. kapsētās. Tā, piemēram, Tērvetes sanatorijas dārza kapsētā 1975.gada izrakumos (vad.M.Atgāzis) un 1982.gada pētījumos (vad.G.Zemītis) iegūtas 17 pakavsaktas (Atgāzis M.1976P.; Zemītis G.1984. - 125.lpp.), Pāvulkalna kapsētā (vad.J.Urtāns, J.Siatkovskis,1982.-1986.g.) - 16, Jēkabpils Zvanītājos (vad.E.Šnore) - 11, Vilmaņu kapsētas 1983.-184.g. izrakumos (vad. F.un I.Zagorski) - 5, bet Daudziešu kapsētā (1979.g.,vad.I.Zagorska) atsegtajos 178 16.-17.gs. apbedījumos - tikai 4 pakavsaktas.

Pēdējos divdesmit gados samērā daudzskaitlīgs pakavsaktu klāsts iegūts arī viduslaiku dzīvesvietās. Īpaši bagātīgi tās pārstāvētas Rīgas senlietu materiālā (Caune A.1983. - 17.att.:14.,15., 35.att.:13.-22.,39.att.:3; Caune A.1975. - 3.att.:5-6,13.lpp.; Caune A.1982. - 4.att.:4.,56.lpp.; Caune A.1986.-9.att.:2.,74.lpp.; Svarāne D.1990.-26.att.:5.) un Cēsu pils izrakumos (Apala Z.1979. - 2.att.:9.lpp.; Apala Z.1978. - 2.att.1.,11.lpp.; Apala Z.1982. - 1.att.:3.,12.lpp.u.c.). Atsevišķi šo saktu eksemplāri iegūti arī Alūksnes (Atgāzis M.1979. - 3.att.:1.,2.), Altenes (Graudonis J. 1983. - 32.att.:33.,78.lpp.), Valmieras (Berga T.1990. - 11.att.:21.) un Āraišu (Apals J.1992. - 4.att.:1.) pilīs u.c.

Septiņdesmito gadu otrajai pusei un astoņdesmitajiem gadiem raksturīgas publikācijas, kurās, detalizētāk neanalizējot viduslaiku saktu daudzveidību un attīstību, tās aplūkotas citu 13.-17.gs. rotu sastāvā Šajā laikā viduslaiku apbedījumu un dzīvesvietās iegūtās pakavsaktas visbiežāk minētas zinātnisko atskaišu sesiju materiālos. Pakavsaktu atradumiem veltīti vismaz pāris vārdu, publicēti to attēli. Plašākos darbos, kas veltīti noteiktu arheoloģisko pieminekļu izpētes rezultātu atspoguļojumam, rotaslietu, tajā skaitā arī pakavsaktu analīzes mērķis ir dot izrakumos iegūtā materiāla pilnīgāku pārskatu (Graudonis J.1983. - 78.lpp., 33.att.:3.; Caune A.1983. - 17.att.:14.,15., 35.att.:13.-22.,39.att.:3.; Apala Z.1987. - 105.lpp.; Mugarvičs Ē.1977. - 84.-85.lpp.). Viduslaiku pakavsaktu aprakstā galvenā uzmanība pievērsta to hronoloģiskajai atribūcijai, plaši izmantojot citos arheoloģiskajos pieminekļos atrastās analogijas salīdzināšanai.

Atsevišķos gadījumos pakavsaktas kopā ar citām rotām kā datējošas (Layne A.1984. - C.30) vai pieminekļa iedzīvotāju etnisko sastāvu atributējošas senlietas (Caune A., Gammeršmidte A.1983. - 8.-9.lpp.) izmantotas arī izvērstāku secinājumu veikšanai. Īpaši atzīmējams E.Šnores un A.Zariņas darbs "Senā Sēlpils", kurā, izmantojot 22 Sēlpils kapsētas pakavsaktas un plašu analogiju materiālu, sniegts koncentrēts viduslaiku pakavsaktu attīstības pārskats, parādot to formu izmaiņas un evolūciju (Šnore E., Zariņa A.1980. - 208.-209.lpp.).

Viduslaiku pakavsaktas aplūkotas arī E.Šnores monogāfijā, kas veltīta agrā dzelzs laikmeta uzkalniņiem Latvijas austrumdaļā. Īsajā viduslaiku pēcapbedījumu un to inventāra apskatā dota atsevišķos pieminekļos konstatēto pakavsaktu hronoloģiskā analīze un mēģinājums ieskicēt to tipoloģiju, balstoties uz relatīvi šaura materiāla (Šnore E.1993. - 72.-73.lpp.). Šajā un citos darbos, kuros autori pieskarās viduslaiku pakavsaktām, var vērot, kā, palielinoties saktu kopējam skaitam, pieaug iespējas tipoloģiskiem un hronoloģiskiem salīdzinājumiem, izmantojot aizvien plašāku publicētu un nepublicētu pieminekļu materiālu.

Pakavsaktu detalizētāku analīzi veicināja tālākas intereses par viduslaiku rotu materiālu attīstība astoņdesmito gadu vidū un deviņdesmito gadu pirmajā pusē, kad parādās virkne darbu, kas skar viduslaiku rotaslietu klasifikācijas un ornamentācijas jautājumus (Gora Z.1987.; Zemītis G.1987.;Vijups A.1987.; Vaska B.1989.) Arheoloģiskās pētniecības gaitā iegūtais šī perioda materiāls un literatūrā izteiktie secinājumi ieskanas arī citu nozaru zinātnieku darbos - piemēram, mākslas vēsturnieku publikācijās (Lancmanis I.1989. - 78.-90.lpp.). Viens no pirmajiem šāda rakstura darbiem, kas plašāk aplūko tieši viduslaiku rotaslietas, ir veltīts Rīgas 12.-14.gs. rotām (Caune A.,Gammeršmidte A.1983.). Tā ietvaros aplūkotas arī 19 pakavsaktas kā lielākā šī laikposma Rīgas rotu grupa. Pakavsaktas pēc galu veidojuma pamatformām (magoņpogaļu, zvērgalvu, pogu, vāļu un naglu galiem) sadalītas piecos tipos, bet detalizētāka to tipoloģiskā klasifikācija nav veikta, jo raksta pamatmērķis ir skaidrot apdzīvotības procesa hronoloģiju un iedzīvotāju etnisko sastāvu (Caune A.,Gammeršmidte A.1983. - 8.lpp.).

Tālāka viduslaiku pakavsaktu pētniecība iezīmējās ar Dobeles kapsētas bagātīgā pakavsaktu klāsta tipoloģisko analīzi (Vijups A.1990.) , kā arī ar Latvijas viduslaiku pakavsaktu ar ripu galiem tipoloģijas mēģinājumu (Vijupa A.1993.). Atsevišķa uzmanība pievērsta arī savdabīgam zvērgalvu galu pakavsaktu tipam ar masīvām un garenām zvērgalvām (Vijups A.1994.). Spriežot pēc šī tipa izplatības, Latvijā tās 14.-15.gs. aizgūtas no Lietuvas teritorijas, tomēr veidnes to

galu atliešanai atradums Ikšķilē apliecina šo saktu vietēju izgatavošanu (Vijups A.1994. - 126.-127.lpp.).

Kopumā 13.-17.gs. pakavsaktu izpētes attīstība pēckara posmā vispirms iezīmējas ar šo rotu materiāla strauju uzkrāšanos viduslaiku arheoloģisko pieminekļu pētniecības pakāpeniskas intensifikācijas gaitā, kā arī ar pieaugošu uzmanību, kas tām veltīta zinātniskajā literatūrā. Ja līdz setiņdesmito gadu vidum viduslaiku pakavsaktas publikācijās aplūkotas tikai epizodiski un to apskats veikts virspusēji, tad, sākot ar 1974.gadu, šo saktu analīze arheoloģiskajā literatūrā ir pastāvīga parādība. Vairāki pētījumi, kas veltīti šo saktu tipoloģiskai klasifikācijai, parādās 80.gadu beigās un deviņdesmito gadu pirmajā pusē, kad vērojams vispārējs interese par viduslaiku rotaslietām pieaugums. Tomēr apkopojošs apskats, kas aptvertu visu šo rotu bagāto klāstu Latvijas arheoloģiskajā materiālā un ļautu pilnībā atsegt tās potences, ko var sniegt šīs avotu grupas detalizēta analīze, līdz šim nav veikts.

Latvijas viduslaiku pakavsaktu hronoloģiskās robežas. 13.-17.gs.pakavsaktas turpmākajā tipoloģiskajā analīzē tiek izdalītas kā vienots tipoloģiski analizējams kopums. Līdz ar to nepieciešams definēt šo saktu materiālu kā veselumu tālākajai tipoloģiskai apstrādei, tās hronoloģiski nošķiramas no vēlā dzelzs laikmeta saktu formām, vienlaicīgi parādot to eksistences (valkāšanas) augšējo, galējo robežu.

Apzīmējums "viduslaiku" vai "vēsturisko laiku" pakavsaktas parādās jau pagājušā gadsimta beigās (Hausmann R.1896b. - S.LXXXII). Sākot ar šo brīdi, pakavsaktu kopums, kas datējams sākot ar 13.gs., literatūrā tās sāk pakāpeniski nošķirt kā patstāvīgu, vairāk vai mazāk atšķirīgu šīs grupas saktu veselumu, kas būtiski nodalās no vēlā dzelzs laikmeta formām. Arī pēdējo gadu desmitu plašākās publikācijās 13.-17.gs.pakavsaktas tradicionāli analizētas kopā, norādot uz vispārēju apdares pasliktināšanos un formu deģenerēšanos (LPSR arheoloģija.1974. - 306.lpp., Šnore E.,Zariņa A.1980. - 208.lpp. u.c.).

Tomēr, mēģinot skaidri nošķirt viduslaiku pakavsaktas no vēlā dzelzs laikmeta šo saktu kopuma, jāstāpās ar zināmām metodoloģiskām grūtībām, definējot to apakšējo hronoloģisko robežu. Savu uzplaukumu kā rota un funkcionāls apģērba "saturētājs" pakavsaktas, kā tas atzīmēts jau iepriekš, pārdzīvo vēlā dzelzs laikmeta beigās, kad visā Austrumbaltijā un tajā skaitā arī Latvijas teritorijā plaši izplatītas dažādas to apakšgrupas un tipi. Salīdzinot šī perioda beigu posma (12.gs.) pakavsaktas ar 13.gs. saktām, konstatējams, ka vērojama formu kontinuitāte, kas traucē strikti nodalīt uz 13.gs. attiecināmas saktas.

Vispirms konstatējams, ka 13.gs. turpina saglabāties un attīstīties gandrīz visas vēlā dzelzs laikmeta beigu posma pakavsaktu apakšgrupas un būtiskas izmaiņas, kas maina saktu galu kopējo veidolu, loka vai zoslas formu, neparādās. Tā, piemēram, vismaz līdz 12./13.gs. mijai turpinās pakavsaktu ar rēdžu galiem izmantošana kuršu rotu komplektā (LPSR arheoloģija.1974. - 307.lpp., Asaris J.1996. - 3.att., 39.lpp.). Acīmredzot uz 12./13.gs. miju vai pat 13.gs. sākumu attiecināma vismaz daļa Vilkumuižas ezerā atrastās šīs apakšgrupas pakavsaktas (LVM A 8571:58, A 8571:57, TNMM 1194 u.c.) un tikai vēlākajām vērojama zināma rēdžu transformācija, kura izpaužas šķautņu noapaļojumā (LVM A 8571:2). Ja pieņem literatūrā izteikto apgalvojumu par Durbes Dīriem kā iespējamo 1260.g. Durbes kaujā kritušo karavīru apbedījumu vietu (Stepiņš P.1967. - 13.lpp.), jāsecina, ka pakavsaktu ar rēdžu galiem izplatības laiks var iesniegties arī 13.gs. otrajā pusē². Nodalīt šo saktu 12. un 13.gs. formas, balstoties vienīgi uz tipoloģiskām pazīmēm ir praktiski neiespējami. Pakavsaktas ar rēdžu galiem 13.gs. tomēr sastopamas samērā reti, hipotētiski vērojama šo saktu izžušana jau 13.gs. sākumā (Lībagu Sāraju senkapos ar bagātu šo saktu materiālu hronoloģiski vēlāko apbedījumu datē 1192-1216.g. monētpiekariņš, skat.: Asaris J.1996. - 39.lpp.), to izplatības areāls aptver tikai kuršu apdzīvotās teritorijas un kopumā tās raksturojamas kā vēlā dzelzs laikmeta beigu izteikta kuršu rota, kas negūst tālāku attīstību viduslaiku periodā.

Praktiski nemainīgs 13. gs. saglabājās nelielo (loka diametrs - 20-30 mm) pakavsaktu ar atrotītiem galiem un gludu, griezumā apaļu loku veids. Salīdzinot

Kārļu Ainavu 1. kapa šī tipa saktu (LVM, CVVM 8322), ko kapa inventārs ļauj datēt ar 12. gs. vidu - otro pusi ar Aizkraukles kapsētas 19.kapa pakavsaktu ar atrotītiem galiem (LVM, A 11773:32, kapa inventārā 13.gs. Tallinas brakteāts), redzams, ka abas saktas ir gandrīz analogas kā izmēros (29,5×2,5 un 23×3 mm), tā arī vispārējā veidojumā - nelieli, ar loku gandrīz viena platuma atrotīti gali, griezumā apaļa zoslas adata ar neizteiktu pēdas paplašinājumu. Aizkraukles kapulaukā zināmas vairākas šī tipa saktas (LVM A 11581:9, A 12169:305, A 12224:50, A12224:41, A 11773:84), tās konstatētas arī Mārtiņsalas kapulaukā (1423. ,1706.un 1776.kapos, VI 138:769,1418, 1500), Mārtiņsalā (LVM, RDM I 2284), Ikšķiles kapsētā (VI 130:20, 657), Dundagas Laukumuižā (LVM, CVVM 7331:1, 22.kaps), Talsu Vilikumuižas ezera materiālā (LVM, A 10099:17, A 10994:376, A 19994:374), kā arī atrastas Asotes pilskalna 12.-13.gs. slāņos (Шноре Э.Д.1961. - С.38,41; Табл.III:1,2). To nozīmīgākās tipoloģizējošās pamatpazīmes - galu atrotījums un pacēlums virs loka, izmēri, loka un zoslas formas - neatšķiras no hronoloģiski agrākajām 12.gs. saktām (skat., piemēram, Mežotnes kapulauka saktas LVM CVVM 9606:1, CVVM 9606:14; Balvu Salmiņu saktu LVM A 10478 u.c.). Šādas saktas parādās 11.-12.gs. kā kreklu saspraušanai un virsējā apģērba dekorēšanai izmantota rota⁹ un maz mainītā veidā saglabājās visu 13.gs. Tikai 13.gs. beigās iezīmējās pāreja uz griezumā četrstūrveida zoslas adatas darināšanu (Brīvkalne E.1974. - 2. att.:14.) un, spriežot pēc Aizkraukles un Ikšķiles kapsētu šīm rotām, viduslaiku pakavsaktām nedaudz izteiktāk iezīmējas zoslas pēda.

13.gs turpina spraut arī pakavsaktas ar atrotītiem galiem un tordētu loku, kuru formas vismaz gadsimta sākumā pēc tipoloģizējošām pamatpazīmēm saglabājās gandrīz analogas 12.gs. saktām (skat., piemēram, Tērvetes pilskalna saktu (Brīvkalne E. 1974. - 2.att.10, 123.lpp.) un Jaunsaules Siliņu sudraba saktas no ziedojuņa kapulaukā , Caune A.1977. - 5.att.:5,6, 24.-25.lpp.; Caune A. 1987. - 52.lpp.,8.att.4,5). Jāatzīmē, ka Jaunsaules Siliņu kapulauka 13.gs. sākuma sudraba saktas analogas Tērvetes pilsakalnā 12.gs. slānī atrastajai saktai (Brīvkalne E. 1974. - 2.att.:11). Šī tipa saktas nav hronoloģiski nošķiramas arī Talsu Vilikumuižas ezera

materiālā (skat. LVM A 8170:49-51, A 10994:366). Kā atšķirīga pazīme, kas var ļaut atpazīt šo saktu vēlinākos eksemplārus, atzīmējams, salīdzinājumā ar 12.gs., visumā rupjākais, ne tik vienmērīgais un blīvais loka tordējums, kas īpaši vērojams 13.-14.gs. saktās.

Līdzīgi 13.gs. turpinās arī nelielo, zemgaļu rotām raksturīgo pakavsaktu (loka diametrs -20-30 mm) ar pogu galiem izmantošana. Tās samērā plaši spraušas līdz pat 14.gs. un sastopamas arī ārpus zemgaļu pamatizplatības areāla (Brīvkalne E.1974. - 129.lpp., 5.att.14.-21.;Apala Z.1987. - 105.lpp.,13.att.:15.-16.; Caune A.,Gammeršmidte A.1983. - 15.,16.lpp.,2.att.:5.-8.). E.Brīvkalne Tērvetes pilskalna materiālā šīs saktas vispārināti datē ar 12. -13.gs., pamatoti uzskatot tās par pakavsaktu ar magoņgalvu attīstības rezultātu un nemēģinot nodalīt atsevišķi vēlā dzelzs laikmeta un 13.gs. eksemplārus (Brīvkalne E.1974. - 129.lpp.). Tipoloģiski ļoti tuvas saktas konstatējamas arī Drabešu Uplantu 13.-14.gs. kapulauka (Apala Z. 1987. - 13.att.:15.-16.) un Rīgas viduslaiku arheoloģiskajā materiālā (Caune A.,Gammeršmidte A.1983. - 15.,16.lpp.,2.att.:5.-8.). Formu kontinuitāte labi vērojama, salīdzinot Daugmales pilskalnā atrasto 12.gs. saktu (Radiņš A., Zemītis G.1988. - 20.att.:4.), kuras pogas rotā pret centrālo izcilni izliektas un ap to trijstūrī sakārtotas līnijas, ar 13. -14.gs. saktām no Dobeles kapsētas (1188.kaps, VI 123:3021) un Mārtiņsalas kapsētas (1463.kaps, VI 138:856). Tuvākas paralēles šai saktai vērojamas kādā Tērvetes priekšpilī atrastajā 12.-13.gs. eksemplārā (VI 20:244;Brīvkalne E.1974. - 5.att.:16). Lai gan vēlākajām šī tipa saktām ir nedaudz mazākas pogas, tās bagātīgāk ornamentētas, variē arī loka forma (gluds, griezumā apaļš loks,tordējums vai tā imitācija) (skat. Drabešu Uplanti VI 134:160; Rīga VI 193:1639, Tērvetes pilskalns VI 24:811,807; Ikšķiles kapsēta VI 130:557 u.c.), tomēr vispārējā šo saktu līdzība un kontinuitāte 12.-13.gs. ir nepārprotami izteikta. Arī citu pogu galu saktu tipi (pēc galu veidojuma un ornamentācijas) grūti nošķirami 12.-13.gs. eksemplāros. Tā, piemēram, tuvas paralēls vērojamas, salīdzinot 12.gs. beigū-13.gs. sākuma Ciemaldes kapulauka saktu, kuras pogas klāj ap centrālo izcilni aplī sakārtotas dubultsaulītes (Graudonis J.1977. - 8.att.:5,39.lpp.) ar

Aizkraukles šādu pašu saktu no 79.kapa (13.-14.gs., LVM A 12169:288). Līdzīga fragmentāra sakta, tikai ar griezumā noapaļotu rombveida loku, atrasta arī Mārtiņsalas pilī (VI 122:2649). Tādējādi, neskatoties uz nelielu galu formas un rotājuma transformāciju, kopumā šīs saktas ir grūti nošķiramas vēlā dzelzs laikmeta -viduslaika eksemplāros un veido vienotu 12. -14.gs. attīstības līniju.

12.gs. veidojas arī zvērgalvu pakavsaktu I un II tipu forma, kas samērā plaši izplatīta 13.-14.gs. arheoloģiskajos pieminekļos (Vijups A.1987.-23.-24.lpp.). Uz 12.gs. beigām -13.gs. sākumu attiecināmas I tipa Mežotnes pakavsaktas (JVMM 667a, 667b) ar nelielām, stilizētām zvērgalvām, kurām tuvu līdzīgas formas konstatējams gan Drabešu Uplantu 13.-14.gs. apbedījumos (Apala Z.1987.-13.att.:19), gan Rīgas 12.-14.gs. arheoloģiskajā materiālā (Caune A., Gammeršmidte A.1983. - 2.att.11,12; Caune A.1983. - 35.att.:13), gan arī Tērvetes materiālā (Brīvkalne E.1974.3.att.:14-22, 125.lpp., E.Brīvkalnes izdalītais 2.tips). E.Brīvkalne šo tipu iekļauj samērā plašās hronoloģiskajās robežās -11.-13.gs. (Brīvkalne E. 1974. - 125.lpp.), kas apliecina šo formu kontinuitīvo attīstību 12.-13.gs. un grūtības strikti nodalīt 13.gs. formas. Līdzīga attīstība vērojama arī II tipa pakavsaktām ar garenākām, izteiktāk ģeometrizētām zvērgalvām, kuras 12.-13.gs. plaši izplatītas kuršu apdzīvotajās teritorijās. Vilkumuižas ezera materiālā II tipa saktas pārstāvētas ar pāri par 40 eksemplāriem (skat.V tabulu).

12.-13.gs. saktas ar paplašinātiem (vāju) galiem pēc galu un loka ornamentācijas veida iespējams iedalīt divos pamattipos - saktās ar ģeometrizētu ornamentu, kas sastāv no vairākām slīpām un taisnām paralēlu līniju grupām pamīšus ar dubultsaulīšu rotājumu un saktās ar ģeometrizētu augu rotājumu, kura pamatā ir izliektas vijīgas (spirālveida: Brīvkalne E.1974. - 125.lpp.) līniju grupas. Līdzīgi kā citu šī laika apakšgrupu pakavsaktām, arī 12.-13.gs. pakavsaktām ar paplašinātiem (vāju) galiem literatūrā parasti sniegta visai plaša hronoloģiskā atribūcija (Brīvkalne E.1974. - 131.-132.lpp.; Caune A., Gammeršmidte A.1983. - 10.lpp.). Šķiet, ka 13.gs. dominē pirmā pamattipa (tipoloģisko analīzi skat. X nodaļā) saktas, to galiem, salīdzinājumā ar 12. gs., vērojama tendence kļūt plānākiem. Šīs saktas plašāk nekā

eksemplāri ar ģeometrizētu augu motīvu ir pārstāvēti Talsu Vilikumuižas ezera materiālā (LVM, A 10994 : 496, 497, 499; A 1099:9; A 8571:54,56). Atsevišķo eksemplāru zoslas platās pēdas , ko klāj vairāku paralēlu līniju rotājums abās pēdas malās, ļauj šīs saktas ar zināmu noteiktību attiecināt uz 12.gs. b. - 13.gs.. Saktas ar šādu rotājumu 13.-14.gs. arheoloģiskajā materiālā pārstāvētas arī citos arheoloģiskajos pieminekļos, to vēlākie eksemplāri zināmi no Sēlpils (Šnore E., Zariņa A.1982. - 171.att.:4) un Mārtiņsalas (VI 122:1686) kapsētām. Ja šīs 13.gs. beigū -14.gs. saktas var datēt pēc tipoloģiskajām izmaiņām adatas formā (četrstūrveida griezums), tad 12.un13.gs. eksemplāri ar griezumā apaļu loku ir grūti savstarpēji nodalāmi. Analizējot Sēlpils kapsētas 14.gs. saktu ar paplašinātiem galiem, A. Zariņa norāda, ka pēc formas tā tuva līdzīgam Tērvetes 13.gs. eksemplāram (Šnore E.,Zariņa A.1980.-208.lpp.,177.att.:19.).

Striktam hronoloģiskam nodalījumam grūti pakāļaut 12.-13.gs. pakavsaktas ar daudzskaldņu galiem, kuru daudzveidīgie tipi plaši izplatīti gan vēlā dzelzs laikmeta beigās, gan arī viduslaiku posma sākumā.Šīs apakšgrupas saktas apģērba saspraušanai un rotāšanai izmantotas vēl 13./14.gs. mijā - 14.gs. ne tikai Rietumlatvijā, kur tās kuršu un lībiešu kultūru areālā bija īpaši iecienīta saktu forma (Talsu Vilikumuižas ezerā konstatēti 50, bet Dundagas Laukumuižas kapsētā - 12 eksemplāri, skat. IV tab.), bet arī Vidzemē (Drabešu Uplantu kapulauks, skat.:Apala Z.1987. - 10.att.:10, 13.att.:14,17,18). Drabešu Uplantu 72.kapa inventāra pakavsaktai ar daudzskaldņu galiem tuvas formas konstatējamas Tērvetes materiālā (Brīvkalne E.1974. - 4.att.:18,20) un Ciemaldes kapulaukā (Graudonis J.1977. - 8.att.6,8). Ja pirmā sakta visdrīzāk attiecināma uz 13.gs. vai, vēlākais,13./14.gs. miju, tad Tērvetes pilskalna un senpilsētas eksemplāriem sniegtais stratigrāfiskais datējums variē 11.-13.gs. robežās (Brīvkalne E.1974. - 127.lpp.). Ņemot vērā Ciemaldes kapulauka izmantošanas augšējo hronoloģisko robežu (Graudonis J.1977. - 39.lpp.), minētās Ciemaldes saktas savukārt attiecināmas uz 12.gs. beigām -13.gs. sākumu. Ilgstošu formu kontinuitāti var vērot Dundagas Laukumuižas materiālā. Šeit kapu inventāru un savrupatrastajās saktās ar daudzskaldņu galiem redzama to pakāpeniska lēna attīstība, kas galvenokārt

izpaužas zoslu formu izmaiņās, pārejot no zoslām ar bagātīgi ornamentētu pēdu un griezumā apaļu adatu (LVM CVVM 73181:1; CVVM 7322:20; CVVM 9436:19) uz vienkāršākām, ne tik rūpīgi rotātām (gluda, nerotāta pēda, izciļņu līnijas vai trīsinātas līnijas rotājums) zoslu pēdām un griezumā četrstūrveida adatu (LVM CVVM 7316:28; CVVM 7314:17; CVVM 7334:3). Ja pēdējās saktas pēc šim pazīmēm tuvu līdzīgas Dobeles kapsētas pakavsaktām (Vijups A. 1990. - 1.att.:8, 2.att.:2,5,6) un acīmredzot pārstāv 13.gs. beigu - 14.gs. šīs rotas, tad saktas ar bagātāk rotātu pēdu un griezumā apaļu adatu attiecināmas uz 12.-13.gs. Hronoloģiski vēlākajiem eksemplāriem vērojama arī masivitātes un izmēru samazināšanās, kā arī ne tik bagāts galu rotājums, nereti tie nav rotāti nemaz, bet senākās, uz 12.-13.gs. attiecināmās saktas savstarpēji grūti nošķiramas. Šīm saktām tuvas paralēles redzamas arī Rīgas "Zaļās kapsētas" 57. kapa pakavsakā ar daudzskaldņu galiem, kas tiek datēta ar 12.gs. otro pusi (Caune A.1988. - 109.lpp.).

Jāatzīmē, ka 13.gs.turpina saglabāties arī pakavsaktas ar daudzskaldņu galiem un vidusdaļā pāresninātu loku. Spriežot pēc hronoloģiski vēlinākajiem eksemplāriem, kuriem raksturīga griezumā četrstūrveida zoslas adata un plata, rotāta pēda, tās tiek turpinātas valkāt līdz pat 13./14.gs. mijai un, iespējams, arī 14.gs. sākumā⁴. Šo saktu agrīnākos eksemplārus (skat., piem., Priekuļu Podiņu saktu LVM CVVM 7439) pēc tipoloģizējošajām pamatzīmēm (zoslas forma, galu veidojums, loks) iespējams vispārināti datēt ar 12.gs. otro pusi -13.gs.

Nozīmīgākas pakavsaktu tipoloģiskās izmaiņas konstatējam tikai 13.gs. beigās - 14.gs. sākumā, kad jaunas iezīmes vērojamas gan galu formās, gan arī zoslu un loku veidojumā. Neskatoties uz šīm izmaiņām, formu kontinuitāte, lai arī ne tik izteikta kā 12.-13.gs. izsekojama līdz pat 16.gs. sākumam (Vijups A. 1990. - 56.lpp.). Hronoloģiski agrākais materiāls katrā apakšgrupā veido samērā viendabīgu pakavsaktu klāstu, kas kopumā datējams ar 12.gs. otro pusi - 13.gs. Tā, piemēram, izpaliekot hronoloģiski precizējošam kontekstam, šāds vispārināts datējums sniedzams vairākām savrupatrastām miniatūrām (loka diametrs 18-21 mm) pakavsaktām ar daudzskaldņu (divas saktas, LVM CVVM 9751:3,5) un paplašinātiem (vāļu) galiem (LVM CVVM 9751:4) galiem no Ceraukstes Rušīņiem.

Jāsecina, ka 13.gs. pakavsaktu materiālā nav vērojamas radikālas tipoloģiskas izmaiņas, kas būtiski nošķirtu šī gadsimta kā viduslaiku sākumposma apskatāmās rotas no vēlā dzelzs laikmeta beigu pakavsaktām. Saktu kopējās formās vērojama pārmantojamība kā galu, tā nereti arī pārējo sastāvdaļu veidojumā. Nespēja strikti nošķirt vēlā dzelzs laikmeta beigu un viduslaiku perioda sākumposma formas nosaka nepieciešamību sekojošajā tipoloģiskajā analizē iekļaut arī precīzi nedatējamas, uz 12.-13.gs. kopumā attiecināmas saktas. Līdz ar to apskatāmā materiāla apakšējā hronoloģiskā robeža attiecināma uz 12.gs. otro pusi - 13.gs. pirmo pusi. No tipoloģiskās analīzes izslēgtas vienīgi pakavsaktas ar rēdžu galiem - to 12.-13.gs. pirmās puses eksemplāri, kas relatīvi ierobežotā skaitā sastopami vienīgi kuršu kultūras areālā, viduslaiku periodā negūst tālāku attīstību un kopumā būtiski neietekmē šā perioda saktu formas.

Acīmredzot pakavsaktu kā vienas no rotu sastāvdaļām kontinuitīvā un lēnā attīstība 13.gs. uzlūkojama kā viens atsevišķs fakts, kas parāda, ka šī gadsimta politiskie notikumi, kas radikāli mainīja Latvijas teritorijas iedzīvotāju politisko un sociālo dzīvi, daudz mazākā mērā ietekmēja garīgo sfēru. Šajā laikā turpina saglabāties gan senākie estētiskie, gan arī reliģiskie priekšstati, kas ietekmēja rotu formu, gan arī vietējie amatnieki, kuri darināja šīs rotas. Kā atzīmē mākslas vēsturnieks I. Lancmanis, 13.-15.gs. lielo pamatiedzīvotāju slāni ienestās lietišķās mākslas formas skāra tikai daļēji un tas notika ilgā laika posmā (Lancmanis I.1989. - 81.lpp.). Iespējams, ka tradicionālo rotu, tajā skaitā arī pakavsaktu formu saglabāšanos sekmēja to (vai arī to rotājuma) maģiskās funkcijas, kas, saglabājoties senajiem ticējumiem un kristietībai izplatoties tikai ārēji, turpināja ieņemt savu vietu vietējo iedzīvotāju garīgajā dzīvē. Šādā kontekstā izprotams arī literatūrā atzīmētais kuršu rotu konservatīvais raksturs (skat., piem.: Caune A.1992. - 26.-27.lpp.), kas attiecināms arī uz pakavsaktām. Tā kā kuršu un zemgaļu sabiedrības vācu agresijai tika pakļautas vēlāk nekā lībieši, latgaļi un sēļi, tradicionālās estētiskās un reliģiskās vērtības, kuras atspoguļojās rotās, šeit saglabājās ilgāk un, iespējams, ietekmēja arī pārējo Latvijas teritoriju.

Rotu formu lēno attīstību noteica arī jau pieminētā vietējo amatnieku slāņa saglabāšanās un amatniecisko tradīciju pārmantošana apstākļos, kad nelielā skaitā ieceļojušie vācu amatnieki apmetās vienīgi atsevišķos centros, apkalpojot ierobežotu sabiedrības slāni un sākotnēji neatstājot jūtamu ietekmi uz vietējo iedzīvotāju gaumi un modes prasībām. Ārpus šiem centriem saglabājās vietējo amatnieku darbības plašais vēriens un diapazons (Lancmanis I.1989. - 79.lpp.), kuri turpināja ierasto un sabiedrības lielākās daļas pieprasīto rotu darināšanu.

Salīdzinoši vieglāk ir definēt pakavsaktu izmantošanas un līdz ar to arī analizējamā pakavsaktu materiāla **augšējo hronoloģisko robežu**. Latviešu etnogrāfiskajā materiālā, neskatoties uz savu vairāku gadsimtu stabilu eksistenci viduslaiku rotu klāstā un sekmīgu līdzāspastāvēšanu un pat konkurēšanu ar citu formu saktām, pakavsaktas nav sastopamas. To vietā, sākot ar 18. gs. , apģērba saturēšanai un rotāšanai plaši izmantotas vienīgi dažāda veida riņķsaktas, sirdsveida saktas un kniepķeni. Rodas jautājums, cik tuvināti precīzi var noteikt laiku, kad senās tradicionālās saktas nomaina etnogrāfiskajā materiālā konstatējamās formas un pakavsaktas izzūd no rotu klāsta? Līdz šim literatūrā pakavsaktu izmantošanas augšējā hronoloģiskā robeža iezīmēta visai aptuveni, norādot, ka pakavsaktas sastopamas 13. - 17. gs. rotu materiālā (Brīvkalne E.1974. - 129.lpp.; Šnore E., Zariņa A.1980. - 208.lpp.u.c.). Dažkārt, norādot uz izmantošanu visā 17. gs. gaitā, atzīmēts, ka tās paralēli riņķsaktām spraušas līdz pat 18. gs.(LPSR arheoloģija.1974. - 306.lpp.).

Intensīvā viduslaiku apbedījumu vietu pētniecība pēckara posmā, īpaši pēdējos 35-30 gados, sniegusi pietiekami plašu 17. -18. gs. apbedījumu klāstu, kas ļauj mēģināt detalizēt pakavsaktu izzušanas hronoloģisko robežu. Būtiska nozīme šī jautājuma risināšanā ir monētu kā kapu piedevas līdzdošanas tradīcijas nostiprināšanās . Salīdzinājumā ar 13. -15. gs. apbedījumu inventāru, 16. -18. gs. kapos monētas ir plaši izplatīta piedeva. Līdzīga situācija vērojama arī Igaunijas dienviddaļas viduslaiku apbedījumos, kuros no 13. gs. vidus līdz 15. gs. vidum monēta konstatētas tikai 3, 6% kapu, bet laika posmā no 17. gs.

līdz 18. gs. sākumam - 52, 8% apbedījumu (Valk H.1995. - P.144) .Latvijā šīs monētas visbiežāk ir vietējā sīknauda, kas intensīvi apgrozījās tieši latviešu zemnieku vidū un, kā aktuāls maksāšanas līdzeklis, tikai domāts lietošanai aizsaulē, līdzdots arī mirušajiem. Tādējādi var pieņemt, ka hronoloģiskā šķirtnē starp monētas kalšanas gadu un tās līdzdošanu kopā vairums gadījumos ir neliela⁵. Pieļaujot to, ka atsevišķos gadījumos ilgstoši apgrozībā esošās monētas varēja nonākt kopā arī vēlāk, autors uzskata, ka monētas 17. gs. samērā droši izmantojamas apbedījumu datēšanai noteiktā laika intervālā. Arī tad, ja no kalšanas momenta līdz līdzdošanai mirušajam varēja būt pagājuši vairāki desmiti gadu, līdzīgs laika intervāls hipotētiski varēja būt pagājis arī no cita kopā līdzdotā priekšmeta darināšanas brīža. Šādas pieejas pamatotību apstiprina arī literatūrā minētie piemēri, kurā atzīmētas tipoloģiski tuvu vai pat analogisku rotu atradumi pat attālās apbedījumu vietās kopā ar hronoloģiski vienlaicīgām monētām (Graudonis J.1960. - 20.lpp.). Līdz ar to monētas tuvināti droši izmantojamas apbedījumu un tajā līdzdoto rotu datēšanai. Dotajā analīzē, pamatā skatot 17. gs. materiālu, pakavsaktu un pārējā kapu inventāra ar monētām datējums sadalīts pa gadsimta ceturkšņiem. Šāds sadalījums, ņemot vērā mēģinājumu raksturot ilgstošus, dažādās vietās ar atšķirīgu ātrumu notiekošus procesus, uzlūkojams par piemērotāko vēlo viduslaiku (jauno laiku vēstures sākumposma) arheoloģiskā materiāla objektīvai analīzei.

17. gs. vēlās pakavsaktas kapos vēl samērā plaši sastopamas kopā ar gadsimta pirmajā un otrajā ceturksnī kaltajām monētām. Nelielās pakavsaktas ar atrofītiem galiem un tordētu loku, kuras tradicionāli datē ar 16. - 17. gs. (Brīvkalne E.1974. - 125.lpp.; Šnore E., Zariņa A. -1980. - 194.lpp.; Vijups A.1990. - 45.lpp.), visbiežāk sastopamas kopā ar 16. gs. otrās puses un 16. /17. gs. mijas monētām. Kā atsevišķus piemērus varētu minēt Mārtiņsalas kapsētas (Ē.Mugurēviča izrakumi) 470.kapu, kurā šāda pakavsakta (VI 122:477) līdzdota kopā ar 1597., 1599. un 1600.gada kaluma Rīgas trīspelheriem, Dobeles kapsētas (J.Daigas izrakumi) 551.kapa pakavsaktu (VI 234:1948), kuru datē 157(?)gada Rīgas brīvpilsētas šiliņš, Tērvetes kapulauka (E.Brīvkalnes izrakumi)

7. un 26.kapa saktas (VI21:170,240) kapu inventārā ar 16.gs. Rīgas brīvpilsētas šiliņiem.

Tādējādi tās pamatā raksturīgas 16. gs. , bet sastopamas, kā tas būs redzams no turpmākās analīzes, arī vēl 17. otrajā un trešajā ceturksnī. 17. gs. sākumā, spriežot pēc kopā ar tām sastopamajām monētām, sprautas arī pakavsaktas ar ripu galiem. Tā, piemēram, Kastrānes Skubiņu kapulauka 2. kapā tās konstatētas kopā ar Sigismunda III Augusta 1623. gadā kalto Rīgas šiliņu, bet 3. kapā - kopā ar 1600. gadā kalto monētu(Vijups A. 1993. - 48.-49.lpp.).

Pakavsaktas ar atrotītiem galiem ir vienkārši veidotas rotas, kurām galvenā bija tīri funkcionāla nozīme - apģērba saturēšana. Tāpat arī to izgatavošanas tehnoloģija nesagādāja īpašas grūtības (aukstais tordējums) un, papildus ņemot vērā šo saktu ievērojamo daudzumu un variācijas Latvijas arheoloģiskajā materiālā, izvirzīts pieņēmums par to darināšanu mājamatniecības apstākļos (Vijups A.1990. - 57.lpp.) . Dobeles kapsētas vēlās pakavsaktas ar atrotītiem galiem un tordētu loku sastāda gandrīz 42% no kopējā pakavsaktu skaita. Kopā ar savrupatradumiem to daudzums sasniedz 140 eksemplāru (Vijups A.1990. - 45.lpp.). Acīmredzot arī citu, vēlīnajam posmam netipisku vai ne tik raksturīgu apakšgrupu saktu eksemplāri atsevišķos gadījumos varēja tik sprauti vēl 17. gs. otrajā ceturksnī. Viens no šādiem piemēriem ir Māriņsalas kapsētas 551. kapa sakta ar noplacinātiem uzliektiem (naglu) un rotātiem galiem (VI 122:596), kura līdzdota kapā kopā ar 1636. g. Kristīnes Rīgas šiliņu (VI 122:594). Šīs saktas forma kopumā raksturīga daudz agrākam laikam, bet, kā redzams, izņēmuma kārtā sastopama arī šajā laikā. Netipiska sudraba sakta ar grezniem ažūriem ripu (zvaigžņveida ripu) galiem konstatējama arī Līgatnes Ķempju pēc 1638. g. noguldītajā depoziā (skat.:LKS 1937. - LXIII tab.:1.) . Salīdzinot ar vienkāršajām vēlajām pakavsaktām ar atrotītajiem galiem, saktas ar ripu galiem vērtējamas kā visgreznākās vēlo pakavsaktu kopumā. Tajā pašā laikā jāatzīmē, ka tām raksturīga ierobežota reģionāla izplatība - tās sastopamas galvenokārt Vidzemē, daudz mazākā

skaitā Kurzemē un Zemgalē un tikai atsevišķos retos gadījumos - arī Latgalē (Vijups A.1993. - 32.-33., 60.lpp.) . Redzams, ka vēl 17. gs. otrajā ceturksnī pakavsaktas konstatējamas kā aktīvi izmantota rota.

Līdz šim nav zināmas ar monētām droši datējamas 18. gs. sākuma pakavsaktas, kas ļautu spriest par to saglabāšanos arī šajā gadsimtā. Izmaiņas rotaslietu modē šajā brīdī atspoguļo Vecpiebalgas Purgaiļu kapsētas (J. Apala izrakumi) piemērs, kurā tika atsegti 140 ar 18. - 19. gs. sākumu datējami apbedījumi. Kapu inventāra sastāvos, kuros dominē galvenokārt monētas, Purgaiļos konstatētas tikai atsevišķas sudraba un bilona riņķsaktas, bet pakavsaktas nav sastopamas (Apals J.1071. - 24.lpp.) . Kādas Smaudžu kapulauka pakavsaktas datējums ar 17-18. gs. (Loze I.1975. - 53.lpp., 9.att.:2.) uzlūkojams par visai hipotētisku, balstītu grūti datējamā citu piedevu materiālā. Gan apbedījums, gan pakavsakta drīzāk attiecināmi uz 17. gs. kopumā vai uz tā otro pusi.

Var pieņemt, ka jau 18. gs. sākumā pakavsaktas ir izzudušas no vietējo rotu klāsta. Arī 17. gs. beigās - 18. gs. sākuma rakstītie avoti, kuros minētas "zemnieku saktas" (*Baur Broß, Baur Bretz, Bauerbretßen, Bauer Breschen*), spriežot pēc norādēm uz materiālu (sudrabs un alva) un rotājumu (sarkani "akmeņi", neīstie "akmeņi") (Jansons A. 1971. - 94.-101.lpp.), liek domāt, ka šajos avotos nav apskatītas pakavsaktas. Samērā droši var uzskatīt, ka rakstītajos avotos sastopamais apzīmējums "brece" tika attiecināts vienīgi uz riņķsaktām. Tas plaši pārstāvēts latviešu apgērba un rotu aprakstos 18. gs. , kad tā sasaiste ar etnogrāfiskajām riņķsaktu formām nerada nekādas šaubas, bet pirmoreiz lietots J. Branda 1673. gadā izdotajā ceļojuma aprakstā (Karnups A.1936. - 111.-114.lpp.). Burbujsaktas, kas attīstās no vienkāršajiem riņķsaktu veidiem, minētas arī G. Manceļa sprediķu grāmatā "Lettische Postill" 1654. gadā. Diemžēl senākie latviešu saktu apraksti (A. Gvaņīnī 1578. g., L. Millers 1595. g., A. Oleārijs 1635. -1636. g.), kuros minētas saktas vai metāla "riņķi" villaiņu vai kreklu rotāšanai, neļauj tuvāk noteikt šo rotu raksturu (Karnups A. 1936. - 100., 109.lpp.) . Kādā ar 1722. gadu datētā Rīgas fogtejas tiesas inventārā sniegtais

saktu uzskaitījums, kurā minēta viena liela sakta (*Wagen Brötchen*) ar sarkaniem akmeņiem, četras lielas un četras mazas sudraba apaļās saktas, kā arī trīs sirdsveida saktas (Jansons A. 1971. - 101.lpp.), varētu atspoguļot 18. gs. sākumam raksturīgo latviešu saktu klāstu. Tāpat arī citi Rīgas latviešu rotu inventāri, kuros minētas sudraba, apzeltītas un pat zelta saktas (Straubergs J.1939. - 102.-110.lpp.), liek domāt, ka arī šajos gadījumos, pat ja nav minēts apzīmējums "brece", runāts tikai par riņķsaktām un sirdsveida saktām. Līdz ar to jāsecina, ka pakavsaktu kā rotu izzušanas beigu posms jāmeklē laikā no 17. gs. vidus līdz 18. gs. sākumam.

Pakavsaktu izzušanas procesu un to pilnīgu nomaiņu ar riņķsaktām un sirdsveida saktām iespējams izsekot, aplūkojot līdz šim pētīto samērā bagāto šī laikposma apbedījumu inventāru. Jauno saktu formu popularitātes uzplaukuma laiku labi atspoguļo kapos līdzdotās monētas. Kā redzams no Z. Apalas pētījumā par Latvijas sirdsveida saktām publicētās tabulas (Apala Z.1974. - 262.-264.lpp.), tad apbedījumos ar sirdsveida saktām senākās monētas, izņemot vienu gadījumu (Grobiņas Priedulāju pēcapbedījums), ir 17. gs. otrā ceturkšņa Kārļa X Gustava, Kārļa XI, Kristīnes un Jana Kazimira šiliņi. Līdztekus šīm saktām 17. gs. otrajā pusē sāk plaši izmantot nelielas (20-30 mm) riņķsaktas ar gludu vai griezumā nedaudz profilētu segmentveida, dažkārt apaļu loku, kas nereti darinātas sudrabā (Zagorska I., Ruša M.1988. - 26.att.:1.-4.,6.; Rītums R.1994. - 18.lpp.; Graudonis J.1960. - III tab.:1.-3., 20.lpp. u.c.). Šīs arheoloģiskās saktas ir tuvu līdzīgas vai pat analogas etnogrāfiskā materiāla rotām (Атлас 1986. - С.88-89, Рис.58). Aizvien plašāk ieviešoties jaunajām saktu formām, no kapu inventāriem šajā laikā pazūd pakavsaktas. Pakavsaktu izzušana labi vērojama kapsētas pie Lielvārdes baznīcas (A. Zariņas izrakumi) apbedījumu materiālā, kurā kopā ar 17. gs. otrās puses - 18. gs. monētām sastopamas tikai riņķsaktas (Zariņa A. 1976P.) . Cesvaines Grēmu Zviedru kapos (A. Vaska izrakumi), kuros apbedījumus datē 17. gs. 60. gados kaltie Kārļa XI Livonijas un Rīgas šiliņi, Jana Kazimira Polijas un Lietuvas vara šiliņi un 1731. gada djenga, tāpat nav

konstatējamas pakavsaktas, bet samērā plaši pārstāvētas jau aprakstītās riņķsaktas un sirdsveida saktas (Vasks A.1990. - 175.lpp., 31.att.) . Līdzīga aina vērojama arī ar 17. gs. beigām - 18. gs. datētajā Šķērkānu kapsētā. Tās kapu inventāros saktas pārstāv piecas nelielas bronzas un baltmetāla riņķsaktas un viena alvas sirdsveida sakta (Zagorska I.,Ruša M.1988. - 158.-159.lpp.). Pakavsaktas nav konstatētas arī Rencēnu Zeltu(Cimermane I.1975. - 23.-24.lpp.), Ikšķīles Ankeršmitu (Daiga J.1972. - 65.-67.lpp.) , Vadakstes Priedīšu (Asaris J.1986. - 28.-29.lpp.) , Kerkūzu Franču (Vasks A.1986. - 129.lpp.; Vasks A. 1988. - 150.-151.lpp.), Krapes Rogu (Bernāte I.1994. - 35.-37.lpp.) , Krimuldas Annas kalna (Klepere D.1970P.) , Auru Agrāriešu (Graudonis J.1960. -23.lpp.) , Ogres Puigu (Cimermane I.1954P.) un Kalvenes Sermuļu (Stepiņš J.1962P.) kapsētās, kā arī Ķuncu kapulauka pēcapbedījumos. Ķuncos tikai vienā apbedījumā, kas acīmredzot attiecināms uz 16.gs.otro pusi - 17.gs. pirmo pusi (35.kaps) konstatēta pakavsakta ar atrotītiem galiem (Šnore E.1981P.- 19.-20.lpp.). Šo apbedījumu vietu kapus datē 17. gs. vidus - 18. gs. monētas. Visās minētajās kapsētas kā hronoloģiski senākās monētas, kas kaltas un intensīvi apgrozījušās Latvijas teritorijā, konstatējamas vienīgi (vai arī izteikti dominē) Kārļa X Gustava(1654. -1660.), Kārļa XI (1660. -1697.) un Jana Kazimira (1648. -1668.) valdīšanas laikā kaltie šiliņi.

Ja sirdsveida saktas un nelielās riņķsaktas parasti kapos dotas līdz ar šīm un 18. gs. monētām, tad pakavsaktu atradumi, kurus datē 17. gs. 60.-70. gadu monētas, zināmi tikai atsevišķos gadījumos. Tā, piemēram, ar Kārļa XI un Jana Kazimira šiliņiem datētas pakavsaktas zināmas Jēkabpils Zvanītāju (E. Šnores izrakumi) pēcapbedījumos(Šnore E.1993. - 72.lpp.), Leimaņu Augsto kapu (Z. Apalas izrakumi) kapsētā 21. un 176.kapos (VI 136:42;VI136:331), kā arī kādā Stukmaņu Kalnapeļņu kapulauka apbedījumā (Boy C.1896. - S.28). Tipoloģiski šīs saktas galvenokārt pieder pie viduslaiku pakavsaktu ar atrotītiem galiem un tordētu loku vēlinajiem tipiem , kuri raksturoti jau iepriekš. Kopā ar 17.gs. 50.-60.gadu šiliņiem tās konstatētas Leimaņu Augsto kapu kapsētas 21.kapā un Jēkabpils Zvanītāju 23.kapā (Šnore E.1993. -

72.lpp., XIV tab.:6.) un, spriežot pēc apraksta, arī Stukmaņu Kalnapeļņu kapulaukā (Boy C.1896. - S.28). Šķiet, ka šīs saktas atspoguļo pakavsaktu eksistences beigu posmu, kad nelielās pakavsaktas kreklu saspraušanai aizvien vairāk nomaina riņķsaktas un sirdsveida saktas. Netieši to apliecina arī tas, ka divas pārējās zināmās pakavsaktas no 17. gs. trešā ceturkšņa apbedījumiem nepārstāv striktas viduslaiku posma tipoloģiskas formas, bet ir uzlūkojamas par senāku saktu pārveidojumiem, pavirši pielāgotiem izmantošanai ilgi pēc to darināšanas. Tāda ir Saukas Ratulānu (E. Šnores izrakumi) 35. kapa sakta ar magoņgalvām (VI 229:158), kuras loka un galu forma ļauj to datēt pat ar 12. -13. gs., bet plakanā, biezā adata acīmredzot ir vēlāks, 17. gs. veidojums. Šī sakta līdzdota kopā ar Jana Kazimira 166(?)g. Lietuvas šiliņu (Šnore E.1979P.) Līdzīgi vērtējama arī Leimaņu Augsto kapu 176. kapa sakta (VI 136:331) ar atrotītiem galiem, kuru datē analogs 17.gs. 60.gadu vara šiliņš (VI 136:332). Saktas loka rūpīgais tordējums vairāk raksturīgs vēlajam dzelzs laikmetam, bet taisnā, vienmērīgi platā zosla atbilst kapa kopējam vēlajam datējumam. Iespējams, ka šīs senākas izcelsmes saktas pielāgotas apstākļos, kad vietējie amatnieki pakavsaktas vairāk nedarināja, atspoguļojot konkrēto lietotāju zināmu konservatīvismu rotu pamatformu izvēlē vai arī materiālu nespēju iegādāties "modernākās" saktas.

Droši datējamās 17. gs. pēdējā ceturkšņa apbedījumos pakavsaktas līdz šim nav atrastas. Balstoties uz līdz šim samērā lielo pētīto apbedījumu vietu ar 17. gs. otrās puses monētām skaitu, iespējams secināt, ka vēlākās pakavsaktas, ko datē kapu inventāru monētas, nelielā daudzumā sastopamas tikai vēl 17. gs. trešā ceturkšņa apbedījumos. Pieņemot, ka līdzdotās monētas gadsimta ceturkšņa ietvaros precīzi atspoguļo apbedīšanas laiku un aplūkotas saktas aktīvi valkātas arī dzīvē, jāuzskata, ka pakavsaktu izmantošana 17. gs. otrajā pusē pakāpeniski samazinās un no rotu klāsta tās izzūd gadsimta pēdējā ceturksnī. Šajā laikā apģērba saspraušanai un rotāšanai sāk lietot vienīgi riņķsaktas un sirdsveida saktas, bet senā, no vēlā dzelzs laikmeta pārmantotā un ilgstoši ekspluatētā pakavsakta kā saktu forma tiek

pilnīgi aizmirsta. Acīmredzot šis fakts nav uzlūkojams kā momentāls notikums, bet drīzāk gan kā ilgstošs process, kura hronoloģiskie ietvari dažādās vietās varēja variēt.

Pakavsaktu izzušanas no rotu klāsta tieši 17. gs. pēdējā ceturksnī cēloņi acīmredzot saistāmi ar tā laika latviešu materiālās un garīgās dzīves norisēm. Iespējams, ka vienkāršo un samērā primitīvi darināto vēlīno pakavsaktu nomaiņa ar greznākajām, nereti sudrabā veidotajām riņķsaktām un sirdsveida saktām saistāma ar latviešu zemnieku un pilsētnieku materiālā stāvokļa uzlabošanos relatīvi mierīgajā, plašu un postošu karadarbību neskartajā 17. gs. vidū - otrajā pusē, īpaši zviedru Vidzemē un Kurzemes un Zemgales hercogistē (Dunsdorfs E.1961. - 3.-32.lpp.; Dunsdorfs E .1962. - 363.lpp.) . Materiālās labklājības līmeņa celšanos labi apliecina kā atsevišķas rakstītas liecības⁶, tā arī lietiskie vēstures avoti⁷. Šādā situācijā, pieaugot materiālajām iespējām, pamatota bija vēlēšanās izmantot dārgākas, profesionālu amatnieku veidotas un līdz ar to "modernākas" rotaslietas.

Ja iegādātās greznās sudraba rotas vismaz daļēji varētu skaidrot ar centieniem ieguldīt iekrātos līdzekļus viegli pārvietojamos un tikai svētku reizēs izmantojamos objektos (Dunsdorfs E.1962. - 470.lpp.) , tad vairāk ikdienas lietošanai paredzētās rotas centās tām pieskaņot. Var konstatēt, ka 17. gs. beigās un 18. gs. sākumā daļai latviešu, īpaši pilsētniekiem, vērojama tendence aizvien vairāk lietot apģērbu, kas darināts pēc vācu parauga vai arī ar tā ietekmes elementiem (Straubergs J.1939. - 105.lpp.). To, ka šī tendence nav konstatējama tikai Vidzemē un Rīgā, apliecina arī Jelgavas rātes 1670.gada protokols, kurā rāte vērsās pret nevācu pārmērīgo greznību apģērbā, norādot, ka viņi staigā gērbušies gandrīz kā vācieši (Dunsdorfs E.1961. - 26.lpp.). Līdz ar to atbilstošu bija jāmainās arī apģērba funkcionālajam un dekoratīvajam rotājumam, konkrēti analizējamā aspektā - saktām. Acīmredzot šī tendence gūst plašāku izplatību arī lauku apvidos zemniecības vidū. Plašāka pieprasījuma kritums pēc tradicionālajām un vienkārši veidotajām rotām, kurās, iespējams, ietilpa arī pakavsaktu atsevišķas formas, varētu tikt saistīts arī ar

Rīgas nevācu jostinieku un saktu kalēju amata darbības izbeigšanos 17. gs. , kad latviešiem domāto rotu darināšanu pilnībā pārņēma vācu zeltkaļu amats (Straubergs J.1939. -104.lpp.). Noteiktu lomu pakavsaktu izzušanas procesā spēlēja arī estētisko priekšstatu attīstība laikā no 13. līdz 17.gs., kā arī reliģisko ticējumu izmaiņas. Senās rotaslietas pastāvēja no Rietumeiropas nākošo modes un stilu mākslas ietekmē atdeva savu vietu modernākām formām. Nostiprinoties un izplatoties kristietībai, pakāpeniski zuda arī seno rotu valkātāju aizsargājošās funkcijas.

Parindes

¹ Studiju darbi glabājas LU Vēstures un filozofijas fakultātes Arheoloģijas un vēstures palīgdisciplīnu katedrā.

² Durbes Dīru materiālā kopā ar savrupatradumiem konstatētas 13 pakavsaktas ar rēdžu galiem (LVMM 13029;13002; 13061; 13007; 13153; 13173; 13035; 12993; 13028;13034; 13014; 13013; 13210).

³ Par šo nelielo saktu iespējamām tīri dekoratīvajām funkcijām ļauj spriest kāda Vecgulbenes pagastā savrupatrasta sakta (LVM, RDM I 2110), kura saglabājusies kopā ar tumšu vilnas auduma fragmentu. Tā kā sakta nesatur kopā divas auduma malas, bet ir tajā brīvi iesprausta, rota pēcimredzot izmantota tikai apgērba rotāšanai.

⁴ Pakavsaktu ar daudzskaldņu galiem un vidusdaļā pāresninātu loku atsevišķi eksemplāri konstatējami Aizkraukles (LVM A 12224:48; A 12129:1) un Mārtiņsalas (LVI VI 122:1031) kapsētās. Spriežot pēc zoslas adatu un pēdu formām, tās attiecināmas uz 13.gs.

⁵ Pret šādu 17.gs. apbedījumu datēšanas iespēju samērā skeptiski ir izturējies D. Klepere. Analizējot Krimuldas Annas kalna apbedījumus, viņa norāda, ka 1663.gadā kalto šiliņu kapā varēja ielikt arī 1690.gadā, kad tā vēl bija derīga nauda (Klepere D. 1970P.). Tomēr 20 apbedījumos konstatēto monētu samērā šaurais hronoloģiskais diapozons (senākā monēta - Kristīnes 1636.g. Rīgas šiliņš , jaunākā - Jana Kazimira 1666.g. vara šiliņš) ir pretrunā ar pagalvoto un rāda, ka monētas kapā līdzdotas samērā drīz pēc to kalšanas. Līdzīga piesardzība

rotu datēšanā pēc kapa inventāra monētām konstatējama arī Z. Apalas nozīmīgajā pētījumā par sirdsveida saktām (Apala Z. 1974. - 260.lpp.).

⁶ Vairākus faktus, kas liecina par zemnieku materiālo turību, atzīmē E.Dunsdorfs. Kā piemēru var minēt Ziemeļu kara laiku, kad, zviedru valdībai nonākot smagā finasiālā stāvoklī, daudzi latviešu zemnieki aizdod kronim ievērojamas naudas summas (Dunsdorfs E.1962. - 316., 361.lpp.; Dunsdorfs E. 1961. - 19.lpp.).

⁷ Zemnieku turības pieaugumu apliecina arī Vidzemes, Kurzemes un Zemgales depoziņu sastāvs 17.gs., kurā konstatējami gan zemniekiem ievērojami naudas uzkrājumi (skat. depoziņu aprakstu: Cepļīte R.1968. - 152.-169.lpp.), gan arī materiālā izteiksmē vērtīgas rotas (Ģinters V.1937a. - 91.-96.lpp.; Ģinters V. 1938. - 139.-152.lpp.; Straubergs J.1938. - 133.-137.lpp.)

IV. Pakavsaktu ar atrotītiem galiem (ATG) apakšgrupas tipoloģiskā analīze.

Pakavsaktas ar atrotītiem galiem ir viena no skaitliski lielākajām viduslaiku pakavsaktu apakšgrupām, kas īpaši plaši pārstāvētas 14./15. - 17.gs. šo rotu materiālā. Tērvetes kapsētā tās sastāda 78% no kopējā pakavsaktu skaita (XVIII tab.,10.diagr.), Dobeles kapsētā - 60% (3.diagr.), Saldus kapsētā - 50% (7.diagr.). Nedaudz mazāka to proporcionalitāte konstatēta Riņņukalna viduslaiku apbedījumos (24%, XV tab.,6.diagr.), Pāvulkalna (31%, XIV tab.,5.diagr.), Aizkraukles (32%, X tab., 1.diagr.) un Cesvaines (26%, XI tab.,2.diagr.) kapsētās, kā arī plašajā Vilķumuižas ezera saktu klāstā (15%, XIX tab.,10.diagr.). Šo rotu popularitāte īpaši palielinās 16.-17.gs., kad krekla un, iespējams, arī virsējā apģērba saturēšanai ļoti plaši izmantotas III tipa pakavsaktas. Analizētajā materiālā tās pārstāvētas ar vairāk kā 250 eksemplāriem (I.tab.). To popularitāti labi raksturo Dobeles kapsētas materiāls (121 no 336 saktām, Vijups A.1990. - 44.-45.lpp.). Viduslaiku pakavsaktu ar atrotītiem galiem tipoloģijas izstrādei kopumā izmantotas gandrīz 700 saktas (I tab.)

Pakavsaktas ar ATG ietver sevī kā pakavsaktas ar atrotītiem (spirālveida) galiem, kuros noplacinātie loka gali ierotīti uz iekšpusi, tā arī saktas ar atliektiem galiem (gali, nereti noplacināti, apļveidā atliekti pret loku). Šī saktu apakšgrupa uzlūkojama par visvienkāršākajām 13.-17.gs. pakavsaktām, kurām galvenokārt bijusi funkcionāla nozīme - apģērba saturēšana. Šīs saktas un to galu formu grūti saistīt ar kādu noteiktu ticējumu vai reliģisko priekšstatu atspoguļojumu ikdienā lietotā rotā - to formu diktētēja izteikti estētiski apsvērumi, kas lika šādā formā nobeigt pakavveida loku. Līdz ar to pakavsaktu ar ATG

tipoloģiskā klasifikācija neļauj tipu izdalīšanai izvēlēties galu formu kā vienīgo pamatpazīmi. Tā kā šīm saktām nozīmīgu, ja ne galveno dekoratīvo slodzi izpildīja loks (tā forma un rotājums), turpmākais tipoloģiskais dalījums veikts, vadoties galvenokārt no šīs pazīmes un galu veidojumam piešķirot pakārtotu lomu. Tikai atsevišķu tipu izdalīšanā galu formai piešķirta primāra loma. Pakavsaktas ar atrotītiem galiem analizētajā materiālā iedalītas vienpadsmit tipos, kas sīkāk tipoloģizēti variantos:

- I tips** - pakavsaktas ar blīvi tordētu masīvu loku;
- II tips** - pakavsaktas ar vidēji intensīvi tordētu masīvu loku;
- III tips** - pakavsaktas ar vidēji un vāji intensīvi tordētu gracilu loku;
- IV tips** - pakavsaktas ar griezumā apaļu vai ovālu neornamentētu loku;
- V tips** - pakavsaktas ar no neliela diametra gludas bronzas stieples saliektu loku;
- VI tips** - pakavsaktas ar griezumā apaļu vai ovālu ornamentētu loku;
- VII tips** - pakavsaktas ar griezumā taisnstūrveida neornamentētu loku;
- VIII tips** - pakavsaktas ar griezumā taisnstūrveida ornamentētu loku;
- IX tips** - pakavsaktas ar no vairākām bronzas stieplēm vītu loku;
- X tips** - pakavsaktas ar atliektiem un atrotītiem galiem;
- XI tips** - pakavsaktas ar griezumā rombveida un trīsstūrveida loku.

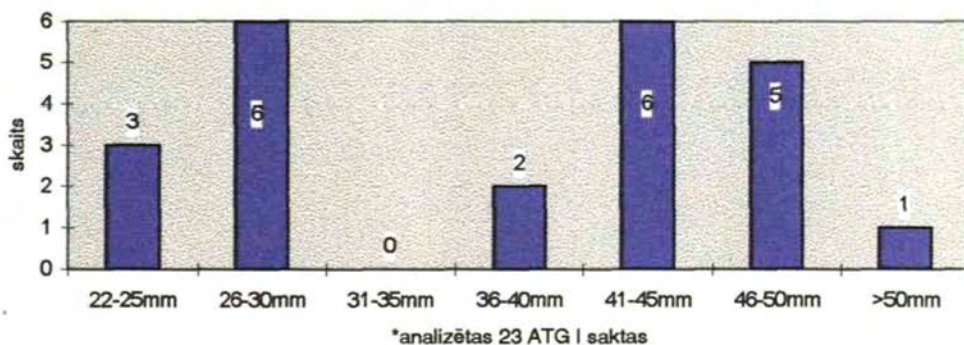
Pakavsaktu ar ATG I tipā (ATG I) iekļaujamās saktas pamatā veidojušās un raksturīgas 11.-12.gs., tās turpina saglabāt ar vēlo dzelzs laikmetu saistītu tipa pamatpazīmi - rūpīgu, atsevišķos gadījumos blīvu (intensīvu) tordējumu.

Šī tipa **pirmajā variantā (ATG I-1)** jāizdala vidēji lielas un lielas saktas (35 - 72 mm, tabula) ar blīvu loka tordējumu, kas vienmērīgi klāj visu masīvu loka griezuma diametrs vidēji 4,5 - 6 mm). Senākajiem eksemplāriem (**1.zīm.1**)

raksturīga griezumā apaļa, izliekta zoslas adata ar neizteiktu zoslas pēdas paplašinājumu. Šādas saktas konstatējamas Vilkumuižas ezera materiālā (XIX tab.), kur tās attiecināmas uz 12. un, iespējams, arī 13.gs. Annas Bundzēnu kapulaukā šādu saktu 10.kapā datē 13.gs. raksturīgs kapa inventārs (vairogaprocis, alvas gredzens u.c.).

1.tabula

Pakavsaktu ar atrofītiem galiem (ATG) I tipas saktu izmēru (loka diametrs mm) proporcionalitāte*

Ar 13./14.gs. miju - 15.gs. datējamas Sēlpils kapsētas 118. kapa pakavsakta (Šnore E., Zariņa A.1982. - 170.att.:4,177.att.:2, 193.lpp.), 193.kapa sakta (Šnore E., Zariņa A.1982. - 177.att.:13, 198.lpp.), Mārtiņsalas kapsētas 520.kapa sakta, Dzelzavas Strūgukalna I kapa sakta un kāda Bērzpils pagastā atrastā pakavsakta (**1.zīm.2**) ar atrofītiem galiem. Šos varianta vēlinākos eksemplārus atšķir griezumā taisnstūrveida zoslas adata un vidēji plata zoslas pēda, kas nereti rotāta (Bērzpils un Sēlpils kapsētas 193.kapa saktas). Variants atspoguļo tipiskas vēlā dzelzs laikmeta tradīcijas saglabāšanos, tas pamatā datējams ar 12. - 13.gs. sākumu, vēlākās saktas nodalās pēc zoslu formas un sasopamas arī 14.-15.gs. (Mārtiņsalas kapsētas 520.kapa saktu datē Johana Bertkova (1473-1485) Tērbatas feniņš). Hipotētiski var pieņemt, ka vēlākie saktu eksemplāri atspoguļo populāras formas saglabāšanos, kad tiek saglabātas rūpīgi veidotās saktas, tās pārveidojot jeb "modernizējot", t.i. nomainot saktu zoslas. Šādu secinājumu par hronoloģiski ievērojami senāk darinātu saktu

izmantošanu vedina izdarīt kāda Mārtiņsalas kapsētas sakta (VI 138:1200) ar blīvi tordētu loku un griezumā taisnstūrveida zoslas adatu ar paplašinātu pēdu. Sakta saglabājies tikai viens gals, otrs senatnē nolūzis un bojātā vieta rūpīgi pielocīta veselajam galam. Šķiet, ka agrāk darināta sakta pielāgota valkāšanai un ievērojami vēlākā posmā. Neapšaubāmi pārveidota un pielāgota ir arī Leimaņu Augsto kapu 176.kapa sakta (VI 136:331), kuru datē 17.gs. vidus vara solīds. Kā izejas forma šeit izmantota ATG I-1 sakta ar rūpīgi tordētu loku ar nodilušiem, fragmentāriem galiem, kuri pielocīti tuvu viens pie otra, sakta iegūstot nedaudz ovālu formu. 17.gs. atbilst arī taisnā, vienmērīgi platā zosla.

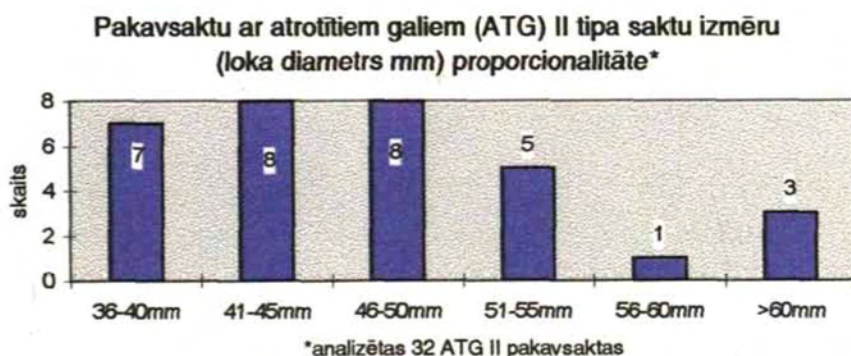
Rezumējot jāsecina, ka ATG I-1 nedaudzie eksemplāri atspoguļo 12. gs. sakta tradīciju ietiekšanos 13. un vēlākajos gadsimtos. Šī varianta pamatizplatības laiks, kā jau minēts, attiecināms uz 12.-13.gs. sākumu. Rūpīgi veidoto sakta loki, kuru darināšanai izmantots tordēšanas ar atkvēlināšanu paņēmieni, kas ļāva iegūt vienmērīgu un blīvu tordējumu (Kalniņš D.1995. - 43.lpp.), atkārtoti izmantotas arī vēlākajos gadsimtos, kad šis tehniskais paņēmieni vairāk netiek pielietots.

I tipa **otrajā variantā (ATG I-2)** izdalāmas nelielas (loka diametrs - 25-30 mm) saktas ar rūpīgi un vienmērīgi tordētu masīvu loku. Salīdzinot ar ATG I-1, loka tordējums nav tik blīvs. Iespējams, ka to noteica sakta nelielais izmērs, kas tehnoloģiski neļāva loku tordēt intensīvāk. Šim variantam raksturīgi gan ar loku vienāda platuma vai tikai nedaudz platāki gali, gan arī par loku ievērojami platāki gali. Varianta saktām raksturīga izliekta zosla ar griezumā apaļu adatu un paplašinātu pēdu. Sudraba eksemplāriem no Tērvetes un Jaunsaules Siliņiem pēdu klāj dubultsauļīšu, punktu un līniju rotājums (Brīvkalne E.1974. - 2.att.:11; Caune A. 1977. - 5.att.:5,6). E.Brīvkalne šī varianta Tērvetes saktām sniedz samērā plašu startigrāfiski pamatotu datējumu - 11.-13.gs. (Brīvkalne E.1974. - 123.-125.lpp.). Kā varianta vēlināko eksemplāru var atzīmēt Mārtiņsalas kapsētas 1773.kapa nelielo sakta (VI 138:1487). Sakta neizteiksmīgs tordējums un atrotīti, ar loku vienāda platuma gali, zoslai neizteikta pēda un griezumā taisnstūrveida adata. Kapa inventārs ļauj datēt sakta ar 13.-14.gs.. Līdzīgi kā pirmais variants,

arī ATG I-2 iezīmē vēlā dzelzs laikmeta tradīciju ilgstošu saglabāšanos. Šī varianta saktas datējamas ar 12.-13.gs. un vairāk izplatītas zemgaļu kultūras areālā.

Pakavsaktu ar atroģtiem galiem II tips (ATG II). Pakavsaktas ar mēreni tordētu loku un atroģtiem galiem pārstāv saktu ar tordētu loku tālākas attīstības fāzi. Salīdzinājumā ar ATG I, loka tordējums nav tik intensīvs un blīvs, lai gan loks, tāpat kā pirmajā tipā, saglabā savu masivitāti. Iespējams, tas saistāms ar apstrādes tehnoloģijas izmaiņām un tordēšanas paņēmienu ar atkvēlināšanu izmaiņām. Šī tipa saktām raksturīgas zoslas ar taisnstūrveida (retāk - apaļa) šķērsriezuma adatām un vidēji platu, nereti rotātu zoslas pēdu. Tikai atsevišķiem hronoloģiski vēlākajiem eksemplāriem parādās taisna neizliekta zosla bez pēdas paplatinājuma. Pēc galu veidojuma tipa ietvaros var izdalīt divus variantus.

2.tabula

Pirmajā variantā (ATG II-1) izdalāmas saktas ar atroģtiem ar loku vienāda platuma vai nedaudz platākiem galiem (1.zīm.3,4). Galu veidojums variē no nenoplacinātiem atliekiem (Dobeles kapsētas 1002.kapa, Cesvaines kapsētas 24.kapa, Galgauskas Božu kapsētas u.c. saktas) līdz noplacinātiem un nereti ar līniju rakstu rotātiem galiem (Mārtiņsalas kapsētas sakta VI 122:2172

u.c.)¹. ATG II-1 variantam raksturīgas rotātas zoslu pēdas , kuras klāj trīsinātu līniju (Cesvaines vecā parka, Baložu kroga u.c. saktas), izcilņu rindu (Mārtiņsalas kapsētas 52. un 495.kapa saktas) vai zobrata līniju ornamenti (Mārtiņsalas kapsētas 384.kapa, Dobeles kapsētas 1002.kapa u.c. saktas). Atsevišķām saktām rotāta arī zoslas adata (Mārtiņsalas kapsēta VI 122:2172, Dobeles kapsētas 1002.kapa saktas).

Varianta saktas pēc zoslu kopējās formas un pēdu rotājuma datējamas , sākot ar 14./15.gs. miju. Kā agrīnākās izdalāmas saktas ar trīsinātu līniju rotātu pēdu (**1. zīm.3**). ATG II-1 eksistences beigās iezīmē saktas ar taisnām zoslām un vāji iezīmētu pēdu, kas attiecināmas uz 15.gs. beigām - 16.gs. pirmo pusi (**1. zīm.4**). Mārtiņsalas kapsētā šī varianta saktu, kuras zoslu rotā neizteiksmīgs triju zobrata līniju ornamenti, 384.kapā datē 1513.- 1514.gada Tērbatas bīskapijas bīskapa Johana Duisburga feniņš (VI 122:399). Tādējādi kopumā varianta hronoloģiskās robežas attiecināmas uz 15.gs. -16.gs. pirmo pusi.

ATG II-2 varianta saktām raksturīgi izteikti par loku platāki atrotīti gali (**1. zīm.5,6**). Parasti atrotīto galu augstums pārsniedz loka griezumā diametru 2,5-3 reizes, līdz ar to gali iegūst cauruļveida formu, tie nereti klāti ar ar horizontālu vai slīpu līniju rotājumu (sk. Veclaicenes, Bērzpils, Mazstraupes Baukalnu savrupatrastās pakavsaktas).Analizētajā materiālā variantā iekļaujas vidējas un lielas saktas (loku diametrs svārstās no 39 līdz 85 mm, dominējot 40-55 mm diametra saktām).Varianta saktām raksturīga izliekta zosla ar vidēji platu pēdas paplašinājumu. Hronoloģiski agrākajiem eksemplāriem sastopamas griezumā apaļas zoslas adatas (sk. Mazstraupes Baukalnu saktu A 11664:1 (**1. zīm.5**),Ikšķiles lībiešu ciema vietā atrastā sakta VI 131:798 u.c.), tie attiecināmi uz 13.gs. vidu/otro pusi - 14.gs. sākumu. Līdzīgi datējama arī Asotes pilskalna šī varianta sudraba sakta, kas konstatēta pilskalna 15.kārtā (13.gs.) (ШHope Э. 1961. - Та6.III:19). Šī varianta Sēlpils kapsētas 173. kapa saktu ar taisnstūrveida griezumā zoslas adatu A.Zariņa datē ar 14.-15.gs. (Šnore E., Zariņa A.1980. - 196.lpp.), šādam datējumam aplūkotajā materiālā atbilst arī varianta lielākā saktu daļa.

Varianta pastāvēšanas beigu robežas iespējams attiecināt uz 16.gs. pirmo pusi. Kā vēlīns piemērs atzīmējama kāda Madonas apkārtnē atrasta sakta (MNM 916), kuras loks tordēts no griezumā neliela diametra stieples (3,5 mm) un kura pēc galu un loka veidojuma tuvojas III tipa 1. variantam (ATG III-1). Atšķirībā no ATG III-1 saktas zoslai vērojama vidēji paplašināta pēda ar slīpu zobratu līniju skuļveida ornamentu. Ņemot vērā zoslas formu, sakta datējama ar 15.gs. beigām - 16.gs. pirmo pusi.

Jāatzīmē, ka ATG II -2 varinātam raksturīgas lokālas tipoloģiskas grupas pazīmes - ar retiem izņēmumiem šīs saktas konstatētas Vidzemē un Latgales ziemeļaustrumu daļā. Variantu definējošā pazīme - "cauruļveida" atrotītie gali - ļoti plaši pārstāvēta Igaunijas arheoloģiskajā materiālā, kur šādi veidotas saktas izplatītas, sākot ar 13.gs. (Kirme K.1986. - III.14, lk.11). Tās bieži darināts sudrabā, ornamentējot kā "cauruļveida" galus, tā arī zoslas pēdu un adatu (skat. Igaunijas Vēstures institūta materiālus AI 2635:2974(a), 2974(b), 2974(c), 2974(d), A 2950 u.c.). Platu ornamentētu "cauruļveida" galu darināšanas tradīcija šeit saglabājas arī vēl 15.-16.gs. saktās (Ланг В., Лиги П.1990. - Табл. XXIII:10, с.435). Daudzas Igaunijas teritorijā zināmās ATG II-2 saktas ir tuvu līdzīgas Latvijas materiālā konstatējamajām (Valk H.1991.- Taf.XII:8; Valk H.1988. - Taf.XXXI:1, Taf.XXX:6; Соколовский В.1990. - Табл. IX:7; Лаул С.1981.- Табл. XI:7).

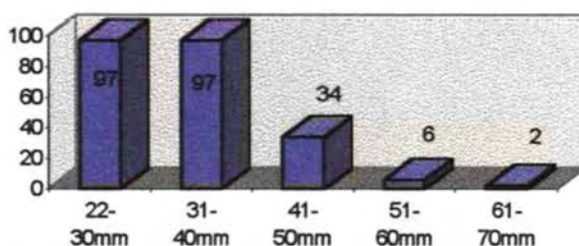
Pakavsaktu ar atrotītiem galiem trešajā variantā (**ATG III**) izdalāmas saktas ar atrotītiem galiem un vāji vai vidēji intensīvi tordētu loku. Spriežot pēc tordējuma intensitātes, izmantota tordēšana bez atkvēlināšanas. Saktu loks, salīdzinājumā ar iepriekšējo tipi saktām ir gracilāks - tas veidots no griezumā neliela diametra(visbiežāk 2,5-3,5 mm) bronzas stieples. Saktas diametra un loka griezuma diametra attiecības parasti ir apmēram 1:10. Ar ļoti retiem izņēmumiem visām šī tipa saktām raksturīgas vienmērīgi platas (vidēji 2-3 mm) neizliektas zoslas ar griezumā taisnstūrveida adatu un bez paplatinājuma pēdas daļā. Saktu loks nereti neveido regulāru pakavu, tordējums nevienmērīgs un bieži klāj tikai 2/3 no loka. Loka un zoslas veidojuma ziņā saktām raksturīga

augsta homogenitātes pakāpe un tās veido vienotu, viegli atpazīstamu tipoloģisku grupu. Tipa homogenitāti lielā mērā nosaka saktu vienkāršais veidojums - kā rotaslietā tajā ir maz dekoratīvu elementu un galveno rotājošo funkciju acīmredzot pildīja loka tordējums. Augsta līdzības pakāpe vērojama arī atrotīto galu veidojumā, lai gan šeit vienotā tipa ietvaros vērojamas atšķirības, kas ļauj izdalīt divus variantus.

Trešā tipa pirmajā variantā (**ATG III-1**) izdalāma tipa saktu pamatmasa kuru veido saktas ar atrotītiem (ar loka griezuma diametru vienāda platuma vai 1,5-3 reizes platākiem) galiem un tordētu loku (**2. zīm.1,2**) . Pārējās tipoloģiskās pazīmes atbilst sniegtajam tipa kopējam raksturojumam. Atrotīto galu platuma (augstuma) attiecības pret loka griezuma diametra saistāmas ar saktas darināšanā izmantotās bronzas stieples izmēriem un galu noplacinājuma intensitāti. Apzināti veidotas atšķirības , ka šajā gadījumā ļautu pēc galu platuma izdalīt atsevišķu variantu, plašajā ATG III materiālā nav konstatējamās².

Variantam raksturīgas neliela un vidēja izmēra (22-40 mm diametrā) saktas. Lielākas saktas, kuru funkcionālā izmantošana varētu atšķirties, sastopamas ļoti reti. No 121 šī varianta Dobeles saktām (I tipa 1.un 2.variants Dobeles kapsētas pakavsaktu tipoloģijā, skat. Vijups A.1990. - 45.lpp.) 107 saktas iekļaujas 22-40 mm diametra robežās. Veicot šī varianta saktu izmēru salīdzinošu analīzi, veidojas līdzīga aina (skat. 3. tab.). Ņemot vērā šī varianta ārkārtīgi plašo popularitāti viduslaiku pakavsaktu ar atrotītiem galiem klāstā (analizējamā materiālā aplūkotas 236 ATG III-1 saktas), tā eksistences hronoloģiskie ietvari nosakāmi samērā precīzi. Datēšanu atvieglo arī tas, ka šīs saktas samērā bieži atrastas kapu inventāros, kurus datē monētas. Arheoloģiskajā literatūrā tradicionāli šīs saktas pieņemts datēt ar 16.-17.gs. (Brīvkalne E.1974. - 125.lpp.; Šnore E., Zariņa A.1980. - 194.lpp., Vijups A. 1990. - 45.lpp.). Senākās monētas, kas kapu inventāros datē ATG III-1, ir Tallinas un Rīgas 16.gs. pirmā puses sākuma- vidus sīknauda (Dobeles 863.kaps, pēc 1515.g. kalts Tallinas feniņš;Stukmaņu Vīnakaļna 32.kaps, nenosakāms 16.gs.

Pakavsaktu ar atrotiem galiem tipa (ATG) saktu izmēru (loka diametra) savstarpējā proporcionalitāte*

* analizētas 236 ATG III-1 saktas

Tallinas artigs; Jurkovas Broču 2.kaps, 1540 g. Hermaņa fon Brigeneja Rīgas šiliņš). Samērā bieži tās sastopamas kapu inventāros kopā ar 16.gs. otrās puses - 17.gs. sākuma monētām (Tērvetes sanatorijas dārza kapsētas 7.kaps, Rīgas brīvpilsētas 1553.-1577.g. šiliņi; Saldus 23.kaps, vēlākā monētas - Rīgas 1564.g. šiliņš, Ērika XIV Tallinas 1565.g. šiliņš; Dobeles 551.kaps, 16.gs. 70-to gadu šiliņš u.c.).

Hronoloģiski vēlākās monētas kapu inventāros ar ATG III-1 saktām attiecināmas uz 17.gs. vidu - otrās puses sākumu (Leimaņu Augsto kapu 21.kaps, Kārļa XI 17.gs. 60-to gadu šiliņš; Zilākalna kapsētas 14.apbedījums, 17.gs. 60-to gadu šiliņš; postīts Vecmīlgrāvja kapsētas apbedījums, Jana Kazimira 17.gs. 40-to gadu vara šiliņš). Ņemot vērā, ka kopā ar šīm saktām nav konstatēti droši 16.gs. sākuma vai 17.gs. beigu monētu atradumi un precizējot tradicionālo datējumu, ATGIII-1 saktu hronoloģiskie ietvari attiecināmi uz laiku no 16.gs. pirmās puses līdz 17.gs. trešajam ceturksnim, kad pakavsaktas kopumā izzūd no latviešu rotu klāsta. Kā hronoloģiski senākās saktas izdalāmas Dobeles kapsētas 13.laukumā savrupatrastā sakta (VI234:1336) un Liepkalnes Jakaiņu sakta (A 9815:4). Abas saktas no kopējā raksturojuma atšķir lielāki izmēri un nedaudz atšķirīgi veidotas zoslas ar nelielu pēdas paplašinājumu. Iespējams, ka

tās pārstāv ATG III-1 attīstības sākumposmu un attiecināms uz 16.gs. sākumu, tādējādi iezīmējot tipoloģisku pāreju no ATG II uz ATG III.

ATG III-1 varianta saktas plaši izplatītas arī Igaunijas 16.-17.gs. rotu klāstā, kur tām visumā Latvijas materiālam analogiskas formas (skat.:Valk H.1986. - Taf.XXX:3,4; Lavi A.1988. - Taf.XIV:1; Балк X.1988. - Табл.XVI:3 u.c.) un datējums (Vedū kapsētas VI kapā šada sakta konstatēta kopā ar Tallinas 1561-1566.g. monētām, skat.:Lavi A.1988. - Lk.362). Minētajam variantam tuvas saktas 16.-17.gs. apgērba saspraušanai lietotas arī Lietuvā, tomēr, spriežot pēc to daudzuma apbedījumu inventāros (Urbanavičius V.1967. - 9.pav.:3,5, 60 pl.; Varnas A., Ivanauskas E.1987. - 4.pav.:2,29 pl. u.c.), tās izplatītas salīdzinoši mazāk nekā Latvijas un Igaunijas teritorijās.

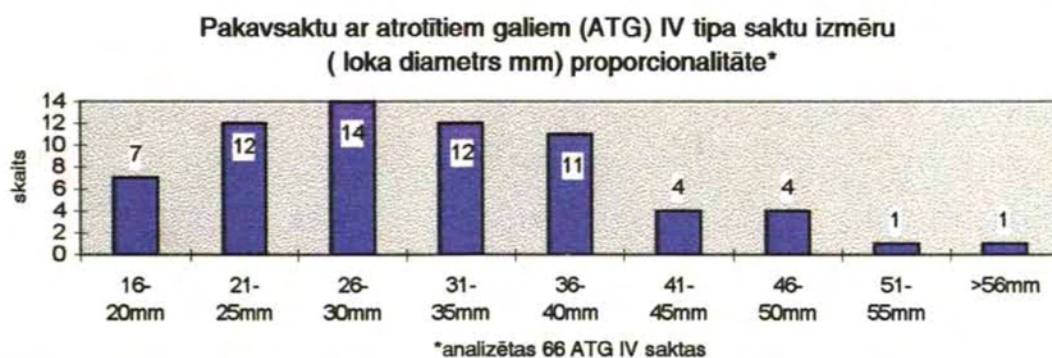
Pakavsaktu ar atrotītiem galiem **III tipa 2.varianta (ATG III-2)** saktu pamatpazīmes iekļaujas jau sniegtajā tipa kopējā raksturojumā. Variantu definējošā pazīme ir atrotīto galu forma - tos gredzenveidīgi savieno tievas (ap1 mm) bronzas stieples vijas, tādējādi veidojot noslēgtu saktas loku (**2.zīm.3**) . Bronzas stieple izvērtā cauri katra gala centram 2 - 5 vijumos. Ņemot vērā stieples nelielo diametru, tā nereti saglabājusies visai fragmentāri. Līdzīgi kā pirmajā variantā, arī otrajā dominē nelielas un vidējas saktas. Analizētajā materiālā tikai dažu saktu loka diametrs pārsniedz 40 mm (Dobeles kapsētas 404., 1148.kapa un Zlēku Jaunbērzkalnu kapsētas saktas). Vismasveidīgāk variants pārstāvēts Dobeles kapsētas materiālā (12 saktas) (Vijups A.1990. - 46.lpp.), ārpus šīs kapsētas materiāla tās vēl konstatētas tikai atsevišķās vietās (1.karte). Līdzīgi veidoti gali sastopami arī citos ATG apakšgrupas saktu tipos (ATG VI-2). Jāatzīmē, ka šādam galu veidojumam konstatējamās lokālas pazīmes iezīmes - gan ATG III-2 saktas, gan arī pārējās saktas ar atrotītiem galiem, kurus savieno stieplīšu vijums, analizētajā materiālā konstatētas tikai Kurzemes un Zemgales arheoloģiskajos pieminekļos. Šī varianta saktu neesamība Vidzemes rotu klāstā ir grūti skaidrojama, jo ATG III-2 saktas samērā plaši izplatītas Igaunijas teritorijas arheoloģiskajā materiālā (Valk H.1986.-Taf.XXX:2; Valk H.1987.- Taf.XVII:13; Аҥн М.1981. - Табл.XX:12). Jāatzīmē, ka

šāds galu noformēšanas veids šeit konstatējams vēl pirms 16.gs. - ar sudraba stieplīti tie savienoti kādai greznai sudraba saktai ar ornamentētiem "cauruļveida galiem, kas datējama ar 14.-15.gs. (Igaunijas Vēstures institūts, A 2950).

Latvijas ATG III-2 saktu hronoloģiskie ietvari, ņemot vērā pārējo pazīmju analogitāti, ir vienādi ar ATG III-1 datējumu - 16.gs. pirmā puse - 17.gs. trešais ceturksnis.

Pakavsaktu ar atrotītiem galiem IV tipā (**ATG IV**) izdalāmas saktas ar griezumā apaļu, nerotātu loku (**2.zīm.4,7**). To vienkāršais veidojums apgrūtina likumsakarīgu variantu izdalīšanu, tomēr, kā pamatpazīmi izvēloties zoslu formu, kas atspoguļo šī tipa hronoloģisko attīstību, iespējams izdalīt trīs variantus (ATG IV-1, ATG IV-2, ATG IV-3). Tipā dominē nelielas (loka diam. 21-40mm) saktas (skat.4.tab.).

4.tabula

ATG IV-1. Neliela izmēra saktas (atsevišķu saktu loka diametrs ir mazāks par 20 mm, piem., Mārtiņsalas kapsētas (RDM I 2284, 15,5 mm), Tērvetes pilskalna (VI 24:44, 16 mm) un Puzes Lejaskroga (CVVM 11553, 19,5 mm) saktas), kuru diametrs tikai dažos gadījumos ir lielāks par 30 mm. Raksturīgi rūpīgi noplacināti un atrotīti gali, tie parasti ir vienāda platuma vai nedaudz platāki par loka griezuma diametru (**2.zīm.4**). Par loku ievērojami platāki (augstāki) gali novērojami vienīgi nedaudzām neliela izmēra saktām. Saktu zoslas izliektas, ar griezumā apaļu adatu un nelielu pēdas paplašinājumu. Hronoloģiski agrākajiem eksemplāriem pēdas paplašinājums izteikts vājāk.

Varianta hronoloģiskās izplatības sākumposms meklējams 12.gs. - šāds datējums konstatējams Mēdzes Strautiņu 1.kapa (A10789:15), Mežotnes kapulauka 7.kapa (A 9606:1) un Kārļu Ainavu 1.kapa (A 8322) saktām, kur tās, spriežot pēc pārējā kapu inventāra, attiecināmas uz 12.gs. otro pusi - 13.gs. sākumu. Līdzīgs datējums sniedzams arī ATG IV-1 saktām Talsu Vilcumuižas un Tērvetes pilskalna ezera materiālā. Hronoloģiski nedaudz vēlākas - 12.gs. beigas - 13.gs. - ir Ikšķiles, Mārtiņsalas un Aizkraukles kapsētu saktas. Aizkraukles kapsētas 19.kapā ATG IV-1 saktu datē Tallinas 13.gs. brakteāts (A 11773:33). 13.gs. hronoloģiskajās robežās iekļaujas arī Ikšķiles 551.kapa un Dundagas Laukumuižas 22.kapa inventārs (agrīnu formu riņķsaktas, bronzas skārda rombveida piekariņš u.c.). Varianta kopējās hronoloģiskās robežas līdz ar to attiecināmas uz 12.gs. vidu - 13.gs.

IV tipa otrā varianta (**ATG IV-2**) saktas iezīmē tipa tālāko hronoloģisko attīstību. Šīs saktas atšķir hronoloģiski vēlākas, griezumā taisnstūrveida zoslas adatas (**2.zīm.7**). Agrākajām saktām raksturīgs neliels diametrs un samērā rūpīgi atrotīti gali. Kā raksturīgu piemēru var atzīmēt Mārtiņsalas kapsētas 1423.kapa saktu (VI138:769) un Dundagas Laukumuižas 4.kapa (A 7316:26) saktas (Laukumuižas kapa inventārā ietilpst ar 13.gs. otro pusi - 14.gs. datējamās senlietas).

Šī varianta 15.-16.gs. sākuma saktām raksturīgs salīdzinājumā ar ATG IV-1 lielāks izmērs (vidēji 35-40 mm) un zosla ar nelielu pēdas paplašinājumu, kas nereti ornamentēts ar izciļņu vai zobrata līniju rindām.

16.gs. ATG IV-2 saktas ir vidēji lielas (30-39 mm), tās atšķir neizliekta taisna zosla ar vienmērīgi platu adatu bez pēdas paplašinājuma (Mārtiņsalas 85.kapa, Dobeles 836.kapa u.c. saktas).

Rezumējot secināms, ka ATG IV tips 12.-16.gs. pārdzīvo ilgstošu attīstību, saglabājot griezumā apaļo loku, bet mainot saktu izmērus (14.-16.gs. vērojama loka palielināšanās tendence) un zoslu formu.

Kā īpašs IV tipa variants (**ATG IV-3**) izdalāma mazskaitlīga saktu kopa ar pavirši veidotu, bieži nesimetrisku loks un atliekiem galiem. Tām raksturīgi

nenoplacināti vai minimāli noplacināti gali, kas noapaļoti atlocīti pret loku (**2.zīm.8**). Šīs saktas pagaidām nav konstatētas drošos kapu inventāros, tādēļ to hronoloģisko robežu noteikšanai izmantojamas vienīgi zoslu tipoloģiskās pazīmes. Spriežot pēc to adatu taisnstūrveida griezuma, kā arī mainīgā pēdas veidojuma (dažām saktām vērojams pēdas paplatinājums, citām raksturīga taisna, vienmērīgi plata zosla bez pēdas), varinats datējams ar 14.-16.gs. Kā izņēmums atzīmējama Bunkas grantsbedrēs savrupatrastā sakta (A 8571:14), kurai ir 12.-13.gs. sastopama zoslas forma ar nelielu pēdas paplatinājumu, kuru rotā paralēlu līniju ornamenti un griezumā apaļu adatu. Tādējādi ATG IV-3 raksturojama kā IV tipa primitivizēta forma, kas nelielā skaitā sastopama visai ilgstošā laikposmā.

Visu variantu IV tipa pakavsaktas sastopamas arī Igaunijas viduslaiku rotu klāstā (Valk H.1986. - Taf.XXX:9,11; Ligi P.1993. - Taf.XXXIX:1-5,P.163; Лиги П.1985. - Табл.XIX:5). Māletjarves kapsētā kopā ar 16.gs. 70-to gadu monētu konstatēta arī kāda šī tipa sakta ar ovālu loku un atrotītiem, ar bronzas stieplītes vijumiem savienotiem galiem (Valk H.1985. - Taf.XXIX:4).

Atsevišķu **pakavsaktu ar atrotītiem galiem V tipu (ATG V)** veido nelielu (vidēji 20-25 mm diametrā), no griezumā apaļas bronzas stieples salocītu izteikti primitīvu pakavsaktu kopa (**2.zīm.5**). To zoslas darināts no tādas pašas stieples, kuras viens gals aplocīts ap loku, bet otrs - nocirsts vai nolauzts, pretēji citu tipu saktu rūpīgajam nosmailinājumam. Saktu gali nenoplacināti un apļveidīgi atliekti pret loku, retāk tie atrotīti vairākos vijumos. Oliņkalnā šī tipa sakta konstatēta 12.gs. slānī (Mugurēvičs Ē.1977. - 37.lpp., VII tab.:14.), pēc kapu inventāra līdzīgi datējama arī Lībagu Sāraju 11.kapa sakta (LVM, A 12816:144). Tērvetes pilskalna saktas E.Brīvkalne datē ar 13.gs. (Brīvkalne E.1974. - 125.lpp., 2.att.:16,17.). Tādējādi par šo vienkāršo, acīmredzot bērniem domāto³ rotu eksistences laiku uzlūkojams 12.-13.gs.

Pakavsaktu ar atrotītiem galiem VI tipā (ATG VI) iekļautas pakavsaktas ar griezumā apaļu vai ovālu rotātu loku (**2.zīm.6, 3.zīm.3,5,6**). Visbiežāk sastopamā ornamenta forma ir slīpu svītru iegriezumi vai iecirtumi, kas klāj loka

virspusi, nosedzot to līdz galiem vai, nereti, rotājot tikai daļu loka. Rotāšanas process ir ietekmējis loka griezumumu - tā, piemēram, saktām, kuru loks darināts no griezumā neliela diametra (2-3 mm) stieples un rotāts ar slīpu svītru iecirtumiem (tie bieži veikti ar relatīvi neasiem darbarīkiem (kaltiem?)) rotāšanas procesā loka forma noplacināta un ieguvusi griezumā ovālu vai noapaļota segmenta formu. Ņemot vērā šī loka griezuma izcelsmes tehnoloģiski nejaušo un tipoloģiski nenožīmīgo raksturu, tipā iekļautas saktas arī ar minēto formu griezumumu. Loka rotājums un būtiskas atšķirības galu veidojumā ļauj VI tipā izdalīt trīs variantus (ATG VI-1, ATG VI-2, ATG VI-3).

Tipa pamatmasu sastāda **ATG VI-1** pakavsaktas, kurām raksturīgs slīpu svītru rotājums, kas klāj loka virspusi (**3.zīm.5**). To zoslu forma liecina par varianta ilgstošu eksistenci un ļauj varianta ietvaros izdalīt trīs hronoloģiskas kopas, kas atspoguļo tā attīstību.

Hronoloģiski senāko varianta daļu sastāda pakavsaktas ar dziļu slīpu svītru iegriezumu klājumu, kas vienmērīgi klāj loka virspuses visu redzamo daļu un veiksmīgi imitē tordējumu. Šīm saktām raksturīgas izliektas zoslas ar nelielu izteiktu pēdu un griezumā apaļu adatu, rūpīgi noplacināti un atrotīti gali. Šādi veidotas vidēji lielas un lielas (35-48 mm diametrā) saktas pārstāvētas Vilikumuižas ezera rotu klāstā (A 8170:49-51, A 10994:366, A 8571:34) un attiecināmas uz 12.-13.gs. Nedaudz vēlāka ir neliela (27 mm) pakavsakta no Aizkraukles kapsētas 72.kapa (A 12169:263). Atšķirībā no Vilikumuižas ezera saktām tordējumu veidojošie iegriezumi nav tik dziļi un plati, tie izvietoti retāk. Tomēr, spriežot pēc rūpīgi veidotās izliektās zoslas ar griezumā apaļu adatu, tā nevarētu būt vēlāka par 13.gs.

Nākošo ATG VI-1 hronoloģisko kopu veido saktas ar 14.-16.gs. sastopamo zoslu formu, kurai raksturīga griezumā taisnstūrveida adata un vairāk vai mazāk izteikta pēda (**3.zīm.5**). Saktu loku klājošie iegriezumi kļuvuši šaurāki, seklāki un īsāki, nereti tie darināti īsu slīpu svītru veidā un, salīdzinājumā ar senākajām saktām, rada mazāk reālu tordējuma iespaidu. 14.-15.gs. saktām pēdu rotā trīsinātas līnijas rindas, vēlākajām saktām (15.-16.gs.sāk.) pēdu

rotājumā bieži sastopamas izcilņu rindas, nereti rotāta arī adata. Šo saktu izplatības laiku datē Mārtiņsalas kapsētas 991. (kapa inventārā Dānijas Kristofa (1439-1448) hvīds) un 937.kapa (kapa inventārā Valtera fon Pletenbergas 1534./35.g. šiliņš) saktas.14.-16.gs. darinātas arī saktas ar zoslām, kuru pēdas nav rotātas.

Salīdzinot ar varianta agrīnākajiem eksemplāriem 14.-16.gs. saktu gali atrotīti mazāk, nereti tie raksturojami kā atliekti. Variē galu noplacinājuma pakāpe - no nenoplacinātiem un viegli noplacinātiem līdz intensīvi noplacinātiem "cauruļveida" atrotītiem galiem. Pēdējā pazīme, līdzīgi kā ATG II-2 saktām, raksturīga Latvijas ziemeļaustrumu arheoloģiskajam materiālam (skat., piem., Annas Bundzēnu 6.kapa saktu A 286:1), bet sastopa arī Iksķiles (72.kaps, VI 130:122) un Mārtiņsalas (73.kaps, VI 122:90) kapsētās.

ATG VI-1 trešās hronoloģiskās kopas saktas ir neliela vai vidēja izmēra (vidēji 30-40 mm diametrā), tām raksturīga 16.-17.gs. konstatējamā vienmērīgi plata (2-3mm) neizliekta zosla ar griezumā taisnstūrveida adatu. Šīs saktas atspoguļo ATG VI-1 eksistences beigu posmu un, izņemot loka veidojumu, tuvu līdzīgas ar ATG III -1 saktām. 16.-17.gs. hronoloģiskajos ietvaros iekļaujas arī Tērvetes kapsētas 26.kapa sakta, kuru datē 1575.g. Rīgas brīvpiļsētas šiliņš (VI 21:242). Agrīnāks datējums (15.gs.) dots Sēlpils kapsētas 40. kapa saktai (Šnore E., Zariņa A.1980. - 188.lpp.), tomēr, spriežot pēc arī citos tipos samērā precīzi konstatējamā nepaplašinātās taisnās zoslas datējuma, tā nevarētu būt agrāka par 16.gs. sākumu.

ATG VI-1 saktas izplatītas arī Igaunijas arheoloģiskajā materiālā (Лиги П.1985. - Табл.XVIII:7,8; Мязсалу А.1984.- Табл.XVII:3).

Rezumējot jāsecina, ka ATG VI-1 saktas pārstāv ilgstošu pakavsaktu ar griezumā apaļu loku attīstības līniju, parādot vienkāršā rotājuma (loka virspusi klājošo svītru) tradīcijas saglabāšanos no 13. līdz 17.gs.

ATG VI-2 variantā izdalāma neliela saktu grupa ar atrotītiem galiem un slīpām svītrām rotātu griezumā apaļu loku. Šo saktu gali, līdzīgi kā ATG III-2 saktām, ir savienoti ar neliela diametra (1-1,5mm) bronzas stieples vijumiem

(3.zīm.3). Analizētajā klāstā ATG VI-2 pārstāv vidēja un liela izmēra (36-56 mm diametrā) saktas. Variantam ir lokāls raksturs - līdzīgi veidotas saktas sastopams gandrīz tikai Zemgales un Kurzemes arheoloģiskajā materiālā (skat. 2. karti) un attiecināms uz 16.-17.gs.

ATG VI-3 saktu definējošā pazīme ir griezumā apaļa loka ornamentācija - slīpu līniju grupas, kas sakārtotas zigzagveida vai skujveida rotājumā (**2.zīm.6, 3.zīm.6**). Variantu analizētajā materiālā pārstāv neliels saktu skaits (skat.l.tabulu). Hronoloģiski agrākās saktas pēc zoslu veidojuma (zosla ar paplatinājumu pēdas daļā, griezumā apaļa adata) attiecināmas uz 12.-13.gs. Ar 13.gs. beigām-14.gs datējama šī varianta sakta no Bērzpils Bonifacovas (CVVM 64299a) ar paplatinājumu pēdas daļā un griezumā taisnstūrveida adatu. Par loku platākie "cauruļveida" gali kā lokāla tipoloģiska pazīme raksturīgi ziemeļaustrumu Latvijas arheoloģiskajam materiālam (skat. ATG III-2 raksturojumu).

Pakavsaktu ar atrotītiem galiem VII tips (ATG VII) . ATG VII ietilpst saktas ar atrotītiem galiem un griezumā taisnstūrveida nerotātu loku (**3.zīm.1**) . Šis tips pārstāv izteikti vienkāršu un dekoratīvi lakonisku saktu grupu, rotājošo elementu trūkumā līdzinoties ATG IV saktām. Dominē vidēja un liela izmēra saktas (visbiežāks sastopami eksemplāri 35-50 mm diametra robežās). Loku veido griezumā taisnstūrveida pakava formā saliekta bronzas sloksne ar atrotītiem (retāk - atliekiem) galiem. Lielākajai daļai saktu viegli izliektas zoslas ar griezumā taisnstūrveida zoslas adatu, kas raksturīgas arī citu apakšgrupu 14.-16.gs. sākuma saktām. Analizētajā materiālā tikai divām saktām (Aizkraukles kapsēta, A 12278:94, Riņņukalns AI 1488:96) konstatējamās 16.-17.gs. sastopamās vienmērīgi platās un taisnās zoslas. Sarkanu Vaidu kapsētas 47.kapā šī tipa saktu datē Tallinas 15.gs. 2.ceturkšņa - 16.gs. otrās puse feniņš (A 12228:94) un Rēveles 15.gs. 2.ceturkšņa feniņa monētpiekariņš (A 12228:93). Šādam datējumam atbilst arī šīs kapsētas 59.kapa inventārs ar līdzīgu saktu tā sastāvā (dzelzs iedzītņa nazis A 12228:109, kauri gliemežvāki A 12228:111). Iespējams , ka hronoloģiski visagrākās šajā tipā ir kāda Talsu Vilikumuižas ezera

fragmentāra sakta un Tērvetes pilskalnā atrastā nelielā saktiņa, kuru E. Brīvkalne datē ar 13.gs. (Brīvkalne E. 1974. -125.lpp., 2.att.:7.). Neskatoties uz minētajiem izņēmumiem, tipa eksistēšanas pamatlaiks ir attiecināms uz 15.-16.gs., iespējams, 17.gs. sākumu⁴. VII tipa saktas sastopamas arī Igaunijas viduslaiku rotu klāstā (Aus T., Tamm J.1985.- Taf.XXX:3; Аун М.1981. - Табл.ХХ:11; Лиги П.1982. - Табл.ХI:4).

Pakavsaktu ar atrotītiem galiem VIII tips (ATG VIII). Šajā tipā izdalītas pakavsaktas ar atrotītiem galiem un griezumā taisnstūrveida ornamentētu loku. Salīdzinājumā ar ATG VII, šīs saktas izplatītas ievērojami plašāk (skat.I.tab., 3.karti). ATG VIII saktām pamatā ir rūpīgi noplacināti un ar loku vienāda platuma atrotīti gali. Kā izņēmums jāatzīmē tikai četras saktas ar ziemeļrietumu Latvijai raksturīgiem platajiem "cauruļveida" galiem (Litenes Lešķi AI 3876, Bērzpils A 8044:23, Rugāju Čušji A 8263, Dobeles VI 234:1444). Pēc loka ornamentācijas tās iedalāmas trīs variantos (ATG VIII-1, ATG VIII-2, ATG III-3).

ATG VIII-1. Pakavsaktas ar griezumā taisnstūrveida loku, kas rotāts ar slīpu svītru ornamentu (**3.zīm.2**). Līdzīgi kā ATG VI tipā (pakavsaktas ar griezumā apaļu loku) šis rotājuma veids ir viens no izplatītākajiem un sastāda tipa pamatmasu.

Variantā novērojamas divas hronoloģiskas kopas - senākās saktas ir vidēja un liela izmēra (35-57 mm diametrā) ar griezumā taisnstūrveida zoslas adatu un pēdas paplatinājumu, kas nereti rotāts ar vairākām izciļņu rindām. Mārtiņsalas kapsētas saktām (VI 122:2155,1947; RDM 2592) dažkārt ornamentēta arī zoslas adata. Sarkanu Vaidu kapos šī varianta saktu ar atliektiem, minimāli noplacinātiem galiem un zoslu ar nerotātu pēdas paplašinājumu 47.kapā datē Tallinas 15.gs. otrā ceturksņa - 16.gs. otrās puses sīknauda (A 12228:93,94), bet Dobeles kapsētas hipotētiski hronoloģiski vēlāku saktu ar minimālu pēdas paplašinājumu (VI 234:2798) - Tallinas 15.gs. sākuma-vidus Lībekas tipa feniņš (VI 234:2800). Spriežot pēc zoslu formas, senākās saktas pamatā datējamas ar 15.gs. - 16.gs. sākumu.

Hronoloģiski vēlākas ir ATG VIII-1 saktas ar 16.-17.gs. raksturīgu vienmērīgi platu (2-3 mm) un taisnu zoslu. Dobeles kapsētas 1323.kapā šādu saktu ar variantam nedaudz savdabīgu ornamentu (neregulāri slīpas līnijas divos pretēji vērstos virzienos, kas uz daļas loka krustojas) datē Valtera fon Pletenberga (1494-1535) feniņš. ATG VIII-1 variants kopumā datējams ar 15. - 17.gs. pirmo pusi.

ATG VIII-2 varianta saktām (**4.zīm.1**) griezumā taisnstūrveida loki rotāti ar zigzagveidā sakārtotu dubultu slīpo līniju iecirtumu (/\/\/) , nereti tas papildināts ar punktveida ornamentu (Nīcas baznīca, LM 17350) . Hronoloģiski senākās saktas ar izliektu griezumā taisnstūrveida zoslu un pēdas paplatinājumu attiecināmas uz 15. - 16.gs. sākumu (Mārtiņsalas kapsētas 1087. kapā tās datē 15.gs. monētas VI 122:1475,1476). Vēlākajām saktām sastopamas 16.-17.gs. raksturīgās vienmērīgi platās un taisnās zoslas. Vilmaņu kapsētas 1.kapā šādu saktu datē Tallinas 1549. gada šiliņš (VI 255:2). Variants hronoloģiski vienlaicīgs ar ATG VIII-1 saktām un attiecināms uz 15.-17.gs. pirmo pusi.

ATG VIII-3 variantā ietilpst pakavsaktas ar griezumā taisnstūrveida loku, kura virspusi rotā lokam paralēlas dubulta zobrata līnijas, dažkārt papildinātās arī ar citiem rotājošiem elementiem (**4.zīm.2**). Analizētajā materiālā tipu pārstāv nedaudzas saktas. Spriežot pēc zoslu formām, tās , līdzīgi kā tipa pārējās saktas, datējamas ar 15.-17.gs. pirmo pusi. Iespējams, ka senāks datējums attiecināms vienīgi uz kādu Talsu Vilcumuižas ezera saktu (1 10994:378, **4.zīm.2**).

ATG IX. Pakavsaktas ar atliekiem un primitīvi veidotiem (nocirstiem) galiem, kuru loks vīts no 2-4 bronzas stieplēm (**4.zīm.4**). Tipam raksturīgas masīvas un pamatā lielas (vidēji 40-55 mm diametrā) saktas. Pēc galu veidojuma izdalāmi divi varianti.

ATG IX-1. Pakavsaktas ar vītu loku un atliekiem galiem. Loka darināšanai visbiežāk izmantotas bronzas stieplītes 2 mm diametrā. Saktu loka gali noplacināti un neregulāri atliekti. Variantam raksturīgas saktas ar griezumā taisnstūrveida zoslu un rotātu pēdas palašinājumu vai 16.-17.gs. raksturīgās

vienmērīgi platās taisnās zoslas. Mārtiņsalas kapsētas 418.kapa saktai (VI122:438), spriežot pēc tās zoslas ar platu un izciļņiem rotātu pēdu (zoslas adata rotāta ar skuļveida ornamentu), varētu tikt datēta ar 14.gs. otro pusi - 15.gs. 15.-16.gs.sākumam raksturīga zosla ar triju izciļņu rindām ir kādai Trepes muižā savrupatrastajai saktai (RDM I 3181). Hronoloģiski vēlākajām saktām (Užava A 6358, Cīravas Vecvagari A 9648:9 u.c.)vienmērīgi platas un taisnas zoslas. Ņemot vērā zoslu tipoloģiskās pazīmes, ATG IX-1 datējams ar 15.-17.gs.vidu. Vienai no šīm saktām (Piedruja, A 12018:1, **4.zīm.3**) konstatēti ar stieplītēm savīti atrotīti gali.

ATG IX-2 izdalāmas saktas ar vītu loku un taisni nocirstiem, neatrotītiem galiem (Mārtiņsalas kapsētas 63.kaps,VI122:78; Dundaga, JVMM II631; Santiņu Andulēni A8662). Pēc galu formas tās visai nosacīti saistāmas ar pakavsaktu ar atrotītiem galiem apakšgrupu, tomēr loka izveidojuma līdzība un dekoratīvo elementu minimālais daudzums ļauj šīs atsevišķās saktas saistīt ar ATG IX tipu. Jāpieņem, ka varianta saktu nelielais izmērs un masīvais loks apgrūtināja galu atliekšanu. Varianta saktas rada primitīvu un pavisā darinātu rotu iespaidu. Mārtiņsalas kapsētas 63.kapa saktas darināšanai izmantots vīta kaklariņķa fragments., ļoti līdzīgi veidota arī kāda īkšķīles Ankeršmitu kapsētas sakta (VI179:30). Mārtiņsalas saktai konstatējamas dzelzs zoslas paliekas. Trūkstot tuvākām datējošām pazīmēm, šīs saktas pēc zoslu formas (zosla vienmērīgi sašaurinās virzienā uz smaili) attiecināmas uz 15.gs.beigām /16.gs. - 17.gs.vidu.

ATG X . Saktas ar atliektiem un atrotītiem galiem ("astoņnieka formas" .Odoj R.1958.-Str.150) , kas Latvijas materiālā pārstāvētas tikai ar dažiem eksemplāriem (I.tab., **4.zīm.5**). Šis saktu tips raksturīgs prūšu viduslaiku arheoloģiskajām rotām (Odoj R.1958.-TabXXI:1, Tab XXIII:4; Gaerte W.1929. - Abb.264:e, Кулаков В.В.1990. - Рис.13:2). Prūšu arheoloģiskajā materiālā tās tiek datētas ar 13.gs.beigām - 15.gs. (Odoj R.1958.-Str.150)⁵. Saktas ar atliektiem un atrotītiem galiem visai plaši konstatējamas arī Lietuvas viduslaiku pakavsaktu klāstā (Zabiela G.1995.-149 pav.:1; Urbanavičius V.1969.-1 pav.:8; Urbanavičius V. 1979. - 20 pav.:7; Urbanavičius V.,Urbanavičiene S.1988.-

pav.38:3). Latvijā šis tips uzlūkojams par no kaimiņteritorijām ienākušu rotu. Hronoloģijas noteikšanu apgrūtina tipa atrašanas apstākļi (savrupatradumi). Spriežot pēc izliktās zoslas ar griezumā apaļo adatu, ar 13.gs. datējama Aizkraukles kapsētas tordētā pakavsakta (A12129:8, **4.zīm.5**), ievērojami vēlāka ir fragmentāra Kuldīgas apkārtnē atrastā sakta (KNM 1412) ar griezumā apaļu loku, kas rotāts ar slīpu svītru iecirtumiem (15.-16.gs.?). Jakštaiču kapsētā Lietuvā X tipa sakta konstatēta kapā, kas attiecināms uz kapsētas apbedījumu pirmo hronoloģisko grupu - XV - XVI gs. sākumu (Urbanavičius V.1979. - 125-126 p.).

ATG XI. Pakavsaktas ar atrotītiem galiem un griezumā rombveida vai trīsstūrveida loku (**4.zīm.6**). Šādi veidoti loki viduslaiku pakavsaktām Latvijas teritorijā nav raksturīgi un sastopami reti, tādēļ tipā iekļaujamas tikai atsevišķas saktas. Visām saktām loks gluds, nerotāts, tas rada vienkārša un maz dekoratīva izstrādājuma iespaidu.

ATG XI-1 variantā pārstāvētas saktas ar griezumā rombveida loku. Šāda loka griezuma forma plaši izmantota vēlā dzelzs laikmeta saktās un viduslaiku materiālā uzlūkojama kā reti sastopama reminiscence. Ņemot vērā Mārtiņsalas kapsētas 1248.kapa ažuŗā bronzas zirdziņa-piekariņa datējumu (līdz 14.gs., skat. Zariņa A.1974. - 243.lpp.), par senāko variantā uzlūkojama šī kapa sakta (VI 122:1610). Ar 15.-16.gs.sākumu datējama kāda Vecgulbenes pagastā atrastā sakta (RDM I 2093) ar viegli izliktu zoslu un nerotātu pēdas paplašinājumu. Divām saktām (Dobeles kapsēta VI 234:957; Aizupju senkapi A 12565:2) konstatējamas 16.-17.gs. raksturīgās vienmērīgi platās un taisnās zoslas.

Viduslaiku rotu klāstā reti sastopamas arī **ATG XI-2** varianta saktas ar griezumā trīsstūrveida loku. Analizētajā materiālā viduslaiku saktām pieskaitāmas tikai divas šādas pakavsaktas ar viegli izliktām zoslām un griezumā taisnstūrveida zoslu adatām. A.Zariņa Sēlpils kapsētas 193.kapu, kurā kapu piedevās līdzdota šāda sakta, datē ar laiku ap 15.gs. (Šnore E., Zariņa A.1980. - 198.lpp.). Līdzīgi veidotas zoslas, kas vienmērīgi sašaurinās virzienā uz galu, konstatējamas arī vēl 16.gs. sākumā.

primitīvu vai steigā gatavotu rotu iespaidu. Plašākas analogijas pakavsaktu ar atrotītiem galiem materiālā Latvijas saktām konstatējamas Igaunijā, Lietuvā šīs apakšgrupas saktas veidotas savādāk, to daudzums un daudzveidība salīdzinoši mazāka.

Pakavsaktu tipoloģiskās daudzveidības kulminācijas punkts viduslaiku materiālā ir 15.-16.gs., kad paralēli lietotas visdažādāko tipu saktas (5.tab.), pakāpeniski (sākot ar 16.gs.) skaitliski izvirzoties ATG III-1 variantam. Šī varianta saktas, kas samērā bieži konstatētas kopā ar 17.gs. 60.gadu monētām, gadsimta beigās arī noslēdz pakavsaktu nepārtrauktas lietošanas tūkstošgadīgo vēsturi Latvijas teritorijā.

Parindes

¹ Analizētajā materiālā proporcionāli pārstāvētas kā saktas ar atrotītiem, tā ar atliektiem galiem. Ņemot vērā grūtības noteikt striktu robežu, kura iezīmētu abu galu variāciju atšķirības (nereti atliektie gali ir viegli noplacināti un nedaudz "ieliekti"), abu variāciju gali tiek aplūkoti vienā variantā, neuzskatot par lietderīgu sadrumstalot tipu papildus variantos.

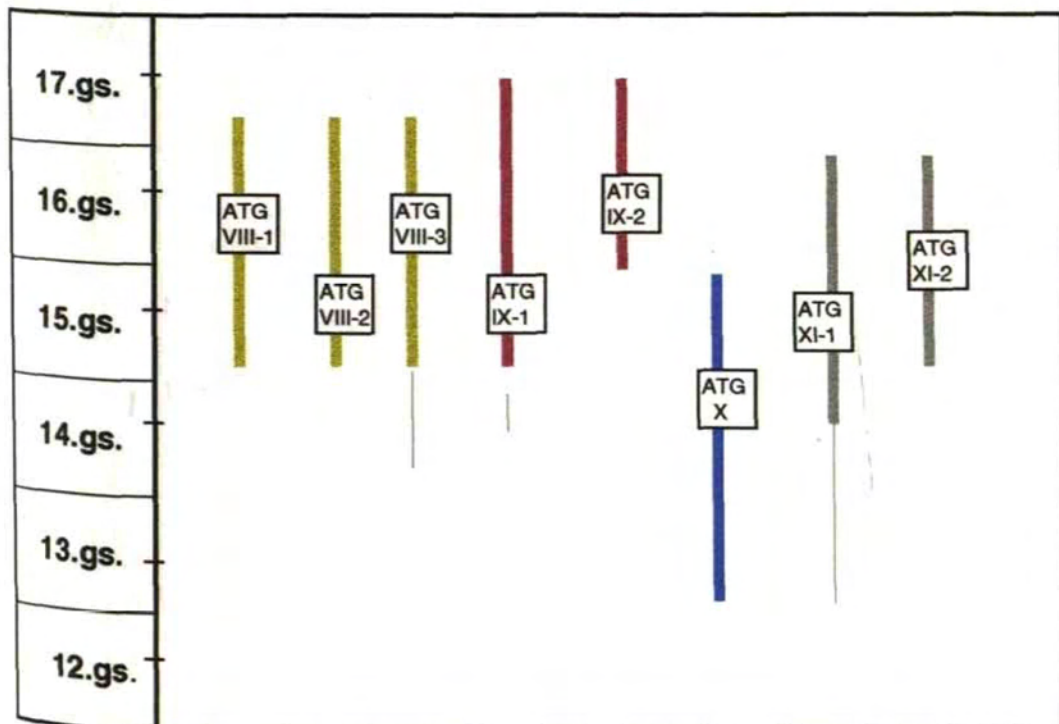
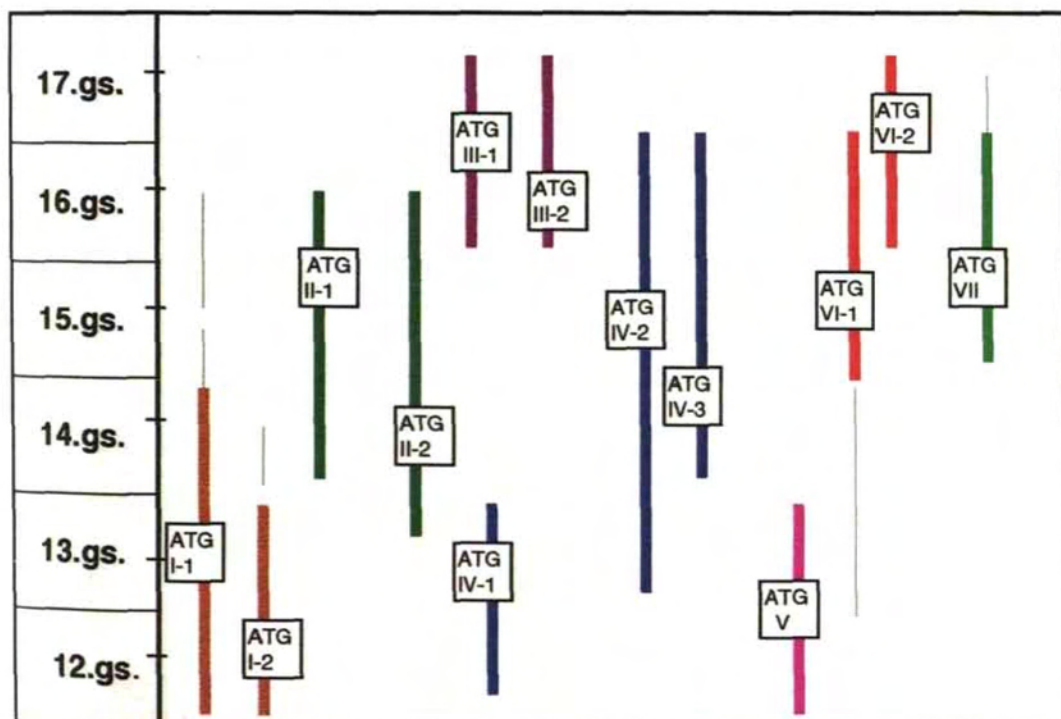
² Galu platuma(augstuma) attiecība pret loka griezuma diametru kā tipoloģizējoša pazīme izmantota Dobeles kapsētas pakavsaktu tipoloģiskajā klasifikācijā, izdalot mazskaitlīgu pakavsaktu ar loku vienāda platuma vai minimāli platākiem atrotītiem galiem grupu atsevišķā variantā (Vijups A.1990. - 45.lpp.). Plašāka šī tipa pakavsaktu klāsta analīze ļauj secināt, ka galu veidojuma augstumam šajā tipā lielā mērā piemīt nejaušs raksturs, kas neļauj analītiski orientētā tipoloģijā to uzlūkot par tipoloģiski būtisku un atšķirošu pazīmi.

³ Literatūrā izteiktos apgalvojumus par ATG V tipa saktām kā par sociāli zemāko slāņu rotaslietām (Brīvkalne E.1977. - 125.lpp.) neapstiprina šo saktu atradumi bērnu kapu inventāros.

⁴ 15.-16.gs. atbilst lielākā daļa ATG VII saktu. Saktas, kurām, ņemot vērā zoslu formu, varētu sniegt vēlāku datējumu (16.-17.gs.) analizētajā materiālā pārstāvētas tikai divos eksemplāros.

⁵ Šāds galu nobeigums 12.-13.gs. izplatīts arī citu rotaslietu apdarē, piemērām, deniņriņķu galu nobeigumā (skat.Pawlat L.1991.-Tab.I:11,13; Tab.III:5)

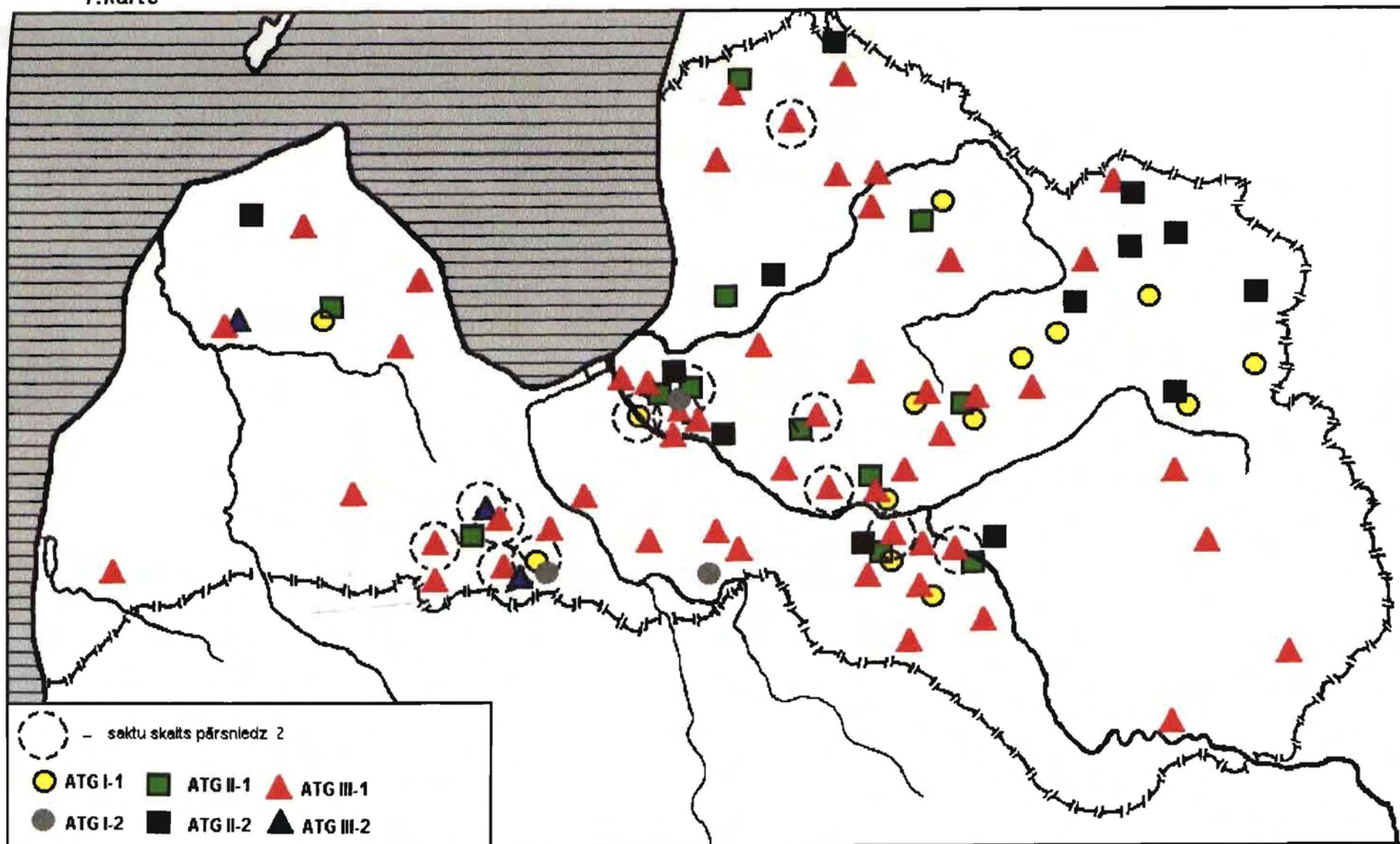
Pakavsaktu ar atroģitēm galiem (ATG) tipu un variantu hronoloģiskā izplatība.

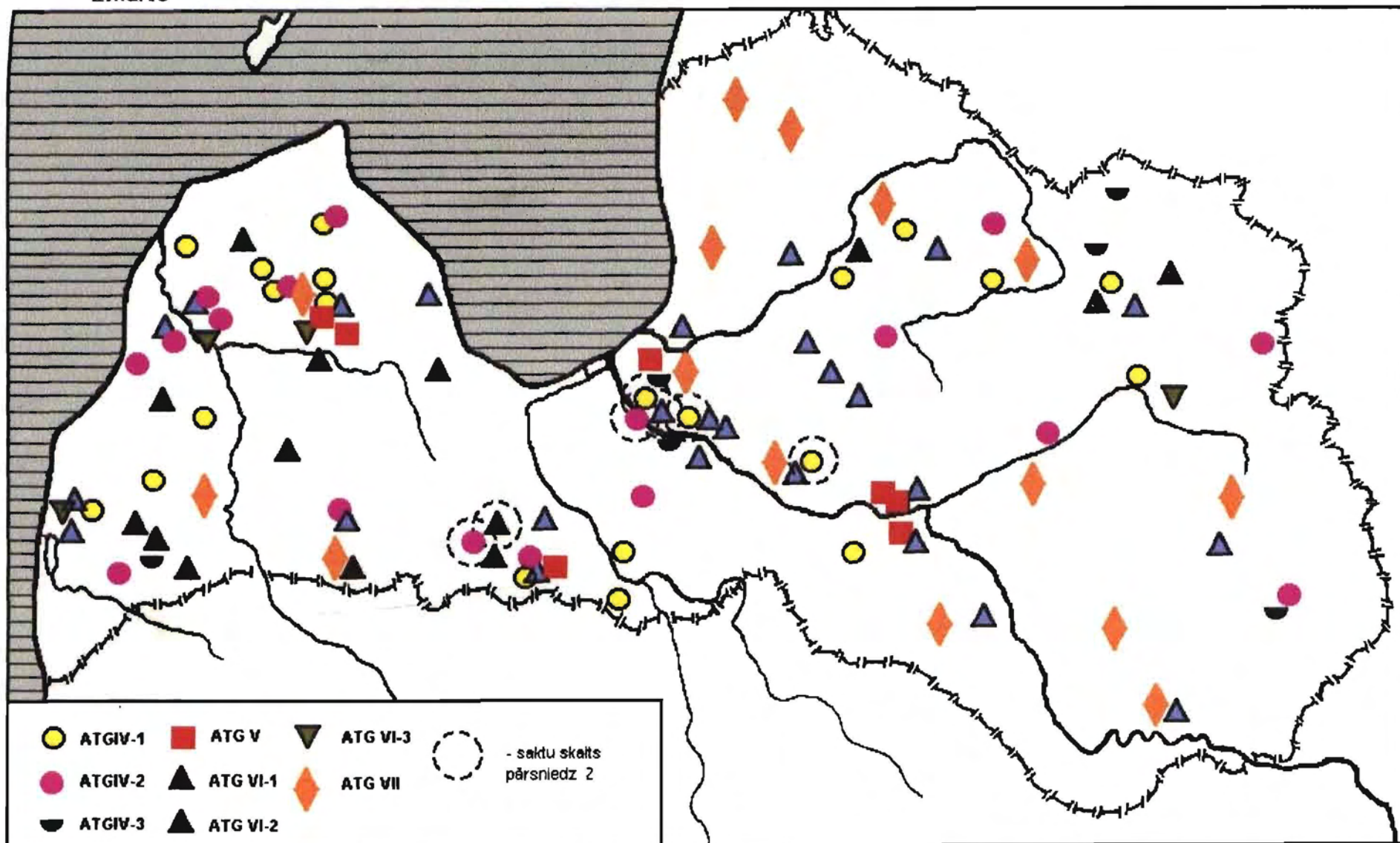
— - pamatzīpatības vai droģi datējamās eksistences laiks

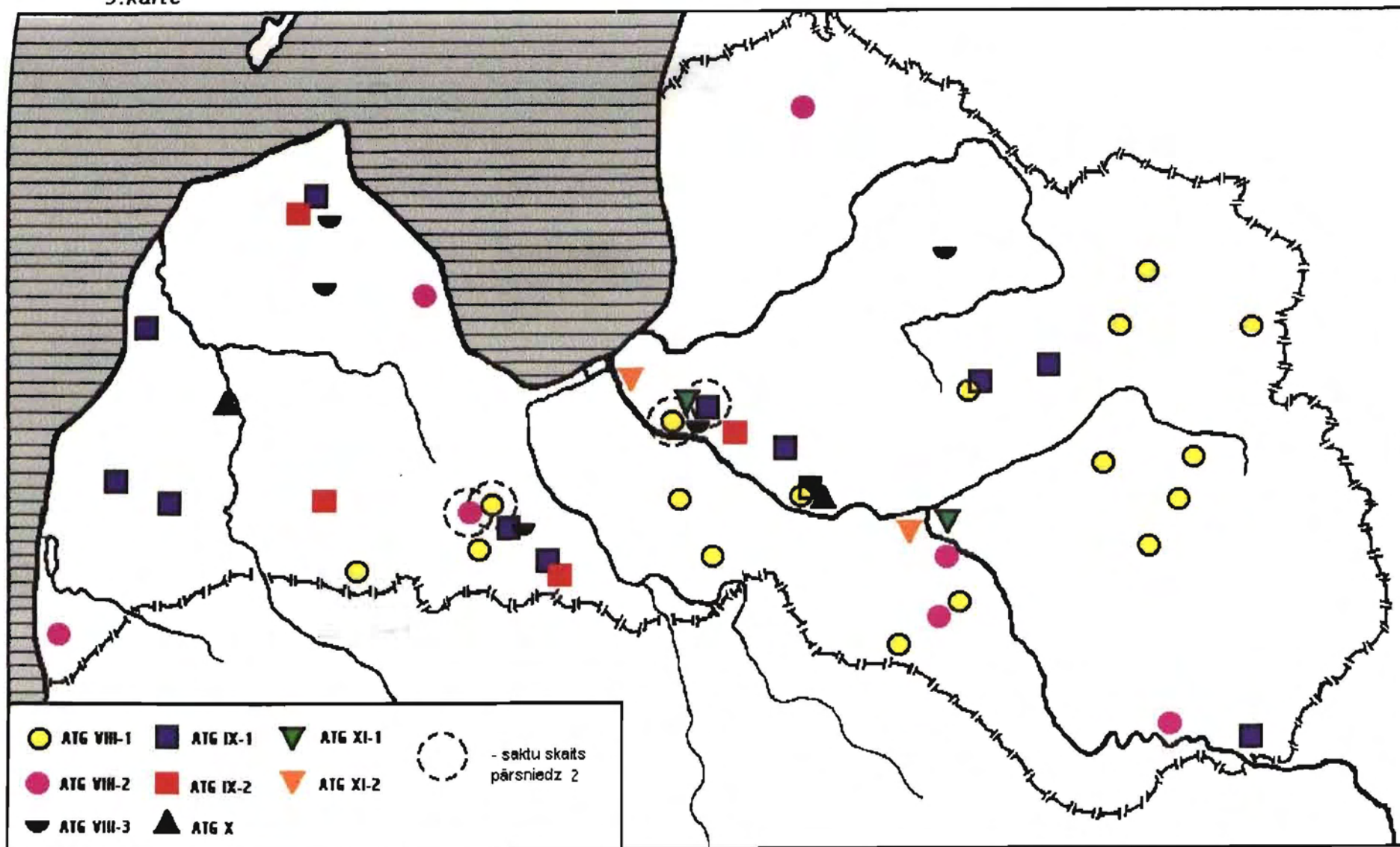
- - hipotētiski pieļaujams vai epizodiskās eksistences laiks

1.karte

2.karte

V. Pakavsaktu ar noplacinātiem uzliektiem galiem (NAG) apakšgrupas tipoloģiskā analīze.

Pakavsaktas ar noplacinātiem un uzliektiem galiem ir tipiska viduslaiku pakavsaktu apakšgrupa - šāda galu forma nav sastopama vēlā dzelzs laikmeta pakavsaktām un veidojas tikai 13.-14.gs. To ģenēze saistāma ar pakavsaktām ar daudzskaldņu galiem, kuru vienkāršošanās rezultāts ir noplacināti un uzliekti gali ar naglu vai kniežu galviņām raksturīgu formu. Apakšgrupas saktas skaitliski sastāda otro lielāko aiz saktām ar atrotītiem galiem saktu masīvu. Tipoloģijai izmantoto pakavsaktu klāstā aplūkotas ap 600 saktu ar noplacinātiem uzliektiem galiem (skat.II.tab.). Šīs saktas dominē Mārtiņsalas (47%, 4.diagr.), Pāvulkalna (50%, 5.diagr.) un Aizkraukles kapsētu (1.diagr.) pakavsaktu materiālā, proporcionāli plaši tās līdzdotas arī Riņņukalna viduslaiku apbedījumos (24%, 6.diagr.), Dobeles (21%, 3.diagr.) un Saldus (20%, 7.diagr.) kapsētās. Ņemot vērā to, ka savas izplatības augstāko punktu tās sasniedz 15.gs., saprotams arī to salīdzinoši nelielais skaits Talsu Vilcumuižu rotās - tikai 8% saktu pieskaitāmas pakavsaktu ar noplacinātiem uzliektiem galiem apakšgrupai (10.diagr.).

Salīdzinoši ar pakavsaktām ar atrotītiem galiem, saktu ar noplacinātiem uzliektiem galiem dekoratīvais veidojums ir daudzveidīgāks - apakšgrupā sastopamas gan vienkārši veidoti eksemplāri ar noplacinātiem nerotātiem un dekoratīvi neizteiksmīgiem galiem, gan arī saktas ar plašu noplacināto galu virsmu, kas rotātas ar daudzveidīgu un kompozicionāli sarežģītu ornamentu. No šo bagātīgi ornamentēto saktu tipiem pakavsaktu ar noplacinātiem uzliektiem galiem attīstības beigu posmā veidojās pakavsaktas ar ripu galiem, kas tipoloģiski aplūkotas kā atsevišķa saktu kopa. Tipu izdalīšanai kā noteicošā pazīme izvēlēta galu forma, loka veidojumam piešķirot pakārtotu nozīmi. Pakavsaktas ar noplacinātiem uzliektiem galiem iedalītas sešos tipos:

I tips - pakavsaktas ar četrstūrveida galiem;

II tips - pakavsaktas ar nelieliem nerotātiem noplacinātiem uzliektiem galiem un griezumā apaļu vai rombveida loku;

III tips - pakavsaktas ar vidēja un liela izmēra nerotātiem noplacinātiem uzliektiem galiem un tordētu vai vītu loku;

IV tips - pakavsaktas ar rotātiem noplacinātiem uzliektiem galiem;

V tips - pakavsaktas ar rozetveida galiem;

VI tips -specifiskas formas masīvas un lielas pakavsaktas ar rozetveida galiem, kas izplatītas Latvijas rietumu daļā;

VII tips - pakavsaktas ar plāni noplacinātiem un rotātiem plākšņveida galiem.

Pakavsaktu ar noplacinātiem uzliektiem (naglu) galiem **I tipā (NAG I)** izdalāmas saktas (**5.zīm.1,2**) ar šo galu attīstības sākumformu - četrstūrveida no loka nodalītiem galiem (pāreja no loka uz galiem, atšķirībā no vēlākās attīstības formām, ir krasi nodalīta). Raksturīgākajām saktām galiem tendence sašaurināties virzienā uz loku, tādējādi veidojot vairāk vai mazāk izteikti piramidālas formas. NAG I tipā iekļaujamās nelielas saktas, kuru loka diametrs variē 26-32 mm robežās. Lielākas saktas sastopamas tikai atsevišķos gadījumos (Cesvaines kapsēta, 134.kaps, A12304:71; Baltinavas Puncuļeva, A 2754; Ikšķiles kapsēta, 295.kaps, VI 130:359). Greznākās saktas acīmredzot nereti veidotas arī sudrabā (Jaunbemberi, AI 3768). Jaunbemberu saktā (**5.zīm.1**) konstatējama šī tipa saistība ar daudzskaldņu galu saktām - tās gali stūros viegli noslīpināti. Līdzīgi viegli noslīpināti stūri konstatējami arī citām šī tipa saktām (Mārtiņsalas kapsētas 1784.kaps, VI138:1504;Jurkovas Broči A 12078:11; Cesvaines kapsētas 134.kaps u.c.). Ģenētisku saistību ar daudzskaldņu galu apakšgrupu ļauj nojaust arī divos gadījumos konstatējamais galu rotājums (dubultaplis jeb dubultsaulīte) (Talsu Vilcumuižas ezers, A 8170:53; Dundagas Laukumuiža, A 7316:28). Šāds rotājuma veids raksturīgs gandrīz visu tipu atsevišķu variantu daudzskaldņu galu saktām un uzlūkojams kā ļoti senas daudzskaldņu galu rotāšanas tradīcijas epizodiska saglabāšanās. Dundagas Laukumuižas saktai ar dubultapļiem(dubultsaulītēm) rotātas arī četrstūra vizuāli mazāk uztveramās sānu šķautnes.

NAG I tipā dominē griezumā apaļi loki ar tordējumu imitējošu slīpu svītru iegriezumiem, senākajiem eksemplāriem tie veidoti dziļāki (skat. Drabešu Uplanti, 34.kaps, VI134:65). Retāk sastopamas saktas ar tordētu (Jaunbemberu sudraba sakta, AI 3768) vai rombveida loku (Piebalgas kapsēta, 7.kaps, V 1082). Visām

saktām izliekta zosla ar pēdas paplašinājumu, kas nereti rotāts ar izciļņu rindu. Lai gan sastopamas arī saktas ar griezumā apaļu zoslas adatu (hronoloģiski senākās?), pārsvarā konstatējams ne agrāk kā 14.-15.gs. raksturīgais taisnstūrveida adatas griezumus.

Hronoloģiski agrākās saktas (skat. Piebalgas kapsētas 7.kaps ar 13.gs. raksturīgu kapa inventāru) datējamas ar 13.gs otro pusi - 14.gs. sākumu. Šim datējumam atbilst arī Cesvaines kapsētas 134.kapa un Jurkovas Broču (A12078:11) saktu zoslu formas ar griezumā apaļu adatu un līdzīgi veidotā Drabešu Uplantu 34.kapa sakta (Apala Z. 1987. - 13.att.:14). Ar 13.gs. kopumā šīs saktas tiek datētas arī Tērvetes pilskalnā un senpilsētā (Brīvkalne E.1974. - 4.att.:23,24.,129.lpp.).

Pārējo saktu zoslu veidojums ļauj tās attiecināt uz 14.-15.gs. Spriežot pēc platās zoslas pēdas, kas rotāta ar triju zobrata līniju un izciļņu rindām, uz 14.-15.gs. attiecināma arī Jaunbemberu sudraba sakta, ar 14.gs. datējama šī tipa sakta no Dundagas Laukumuižas (A 7316:28).

NAG I tips atspoguļo pakavsaktu ar noplacinātiem uzliektiem galiem apakšgrupas attīstības sākumu. Šajā tipā galu formas saglabā vēl atsevišķas daudzskaldņu galu iezīmes, tā veidošanās pirmsākumi hipotētiski attiecināmi uz 13.gs. otro pusi - beigām. Šādas saktas plaši izmantotas 14. un, iespējams, arī 15.gs. Līdzīgi veidotas saktas zināmas arī igauņu viduslaiku apbedījumos (Kustin A.1958. -Tahv.II-3)

NAG II. Pakavsaktas ar nelieliem (galu virsmas diam. 3-8 mm) noplacinātiem uzliektiem galiem, kuri vienmērīgi paplašinās no loka uz augšu (5.zīm.3). Šī tipa saktu gali visvairāk līdzinās naglu galvām, tie sānskatā piltuveida, veidoti, noplacinot loka galus no augšas un tos uzlokot. Atkarībā no saktu izmēriem atlocītie gali ir vidēji 10-14 mm augsti. Dominē apaļi naglveida gali, retāk sastopamas čerstūrveida formas.

NAG II saktas ir dekoratīvi lakoniskas, tām acīmredzot galvenokārt ir bijusi funkcionāla loma - apģērba saturēšana. Vizuāli nozīmīgākais elements šī tipa saktām ir loks un tā veidojums. Kā vienu no tipoloģiskajām pazīmēm izvēloties loka formu, iespējams izdalīt trīs NAG II variantus.

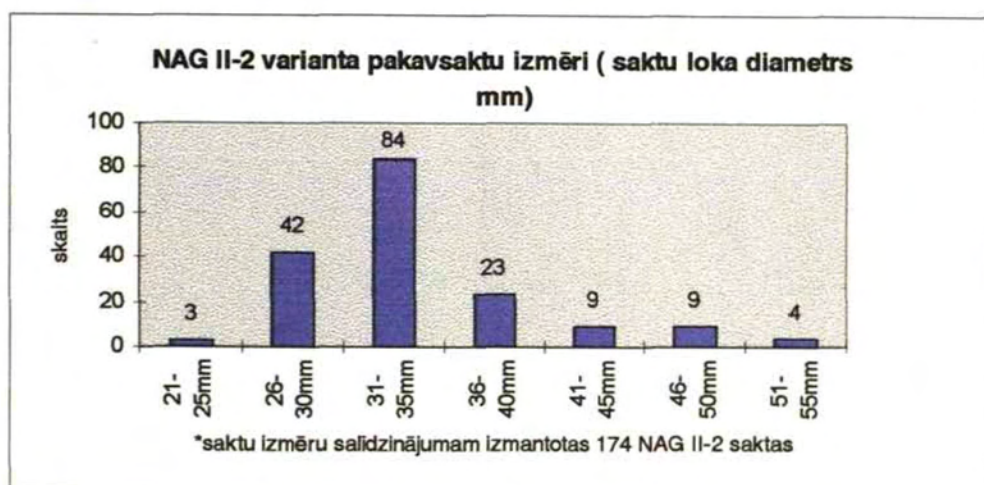
NAG II-1. Pakavsaktas ar nelieliem noplacinātiem uzliektiem galiem un griezumā apaļu, gludu loku (**5.zīm.8**). Tās uzlūkojamas par II tipa visvienkāršākajām saktām, kurās dekoratīvo elementu klātbūtne reducēta līdz minimumam. Dominē saktas ar griezumā taisnstūrveida zoslas adatu un vidēji izteiktu pēdas paplašinājumu. Varianta Mārtiņsalas kapsētas 493.kapa saktas (VI122:508) zoslas pēda rotāta ar trīs izciļņu rindām. Zoslas forma ļauj to attiecināt uz 14.-15.gs. Divām pakavsaktām (Grotēnu kapsētas 9. kaps, A 12499:7; Trapenes Naugrubi, A 12094:3) konstatējamās dzelzs zoslas paliekas, kas hipotētiski ļauj tās attiecināt uz vēlāku laiku -16.-17.gs. sākumu. Variantā iekļaujams neliels saktu skaits, tās kopumā raksturojamas kā NAG II tipa nepastāvīga primitivizācijas izpausme. Netieši to apliecina arī šo skaitliski nedaudzo saktu izmēru svārstības (loka diametrs svārstās 33 - 55 mm diapazonā), kas neļauj tās definēt kā noteiktā laika posmā apzināti un pastāvīgi darinātu pakavsaktu ar uzliektiem galiem veidu.

NAG II-2. Pakavsaktas ar nelieliem noplacinātiem uzliektiem galiem un griezumā apaļu, ar slīpu līniju iegriezumiem rotātu loku (**5.zīm.3**), kas skaitliski pārstāv II tipa pamatmasu (skat.II.tab.) Slīpo svītru iegriezums klāj tikai loka virspusi. Noplacinātajiem galiem relatīvi regulāru apļu vai ovālu formas, ievērojami retāk sastopamas saktas ar četrstūrveida galiem. Pakavsaktām ar apaļiem galiem to sānos nereti redzama viena vai vairākas saktu darināšanas gaitā radušās rievās, kas veidojušās strauji noplacinot loka galus.

Saktas ar četrstūrveida galiem pieņemts uzlūkot kā hronoloģiski senākas (Šnore E., Zariņa A. 1980. - 208.lpp.), tomēr to loku un zoslu veidojums neatšķirās no pārējām varianta saktām. Sastopamas arī saktas ar četrstūrveida galiem un šaurām, vienmērīgi platām zoslām, kas raksturīgas 16.-17.gs. (Alsungas apkārtnē, KNM 1357; Dignājas Avotiņi, A 10210:1). Četrstūrveida galu hronoloģiski senākais datējums neapstiprinās arī Dobeles kapsētas pakavsaktu materiālā (Vijups A.1990. -49.lpp.). Zaubes Bērmuižas 11. kapā sakta (A 7978:1) ar šādi veidotiem galiem datējama ar 14.gs. Līdz ar to II tipa saktu ar četrstūrveida galiem materiāls attiecināms uz hronoloģiski plašu laika posmu un uzlūkojams par senākas, ar I tipa saktām saistītas tradīcijas ilgstošas saglabāšanās piemēru. Ņemot vērā, ka kopumā šādas saktas sastopamas samērā reti, tās iekļautas kopējā NAG II-2 variantā.

NAG II -2 variantam raksturīgas nelielas (loka diam.26-35 mm, skat.6.tab.) saktas ar izliektu zoslu, kurai griezumā taisnstūrveida adata.

6.tabula

Dominē saktas ar nerotātu, vidēji platu zoslas pēdu, bet samērā bieži sastopamas arī zoslu pēdas ar trīs izciļņu rindu ornamentu. Varianta saktām loks visbiežāk veidots no 3-4,5 mm bronzas stieples, to klāj šauri, tordējumu imitējošu līniju iegriezumi, kas senākajām saktām platāki un novietoti blīvāk.

Zoslu forma un loka veidojums ļauj NAG II-2 saktas datēt ar 14.-16.gs. sākumu. Kapu inventāros tās galvenokārt konstatētas kopā ar 14.-15.gs. monētām (Sēlpils kapsētas 52.kaps, 14.-15.gs. Meklenburgas brakteāts (Šnore E., Zariņa A.1980.-208.lpp.); Ikšķiles kapsētas 10.kaps (R.Malvesa izr.), Tērbatas Bernharda II Bīlova (1410-1413) šiliņš; Pērkones Rijnieku 2.kaps, 14.gs. otrās puse Livonijas ordeņvalsts šiliņš). Kā hronoloģiski senākā šī varianta pakavsakta jāizdala Baltinavas Aiželkšņu 1.kapa sakta ar masīvu loku un izliektu, griezumā taisnstūrveida zoslas adatu un pēdu, kuru klāj trīsinātas līnijas ornamenti (V 7449:20). Spriežot pēc kapa inventāra, tā attiecināma uz 13./14.gs. miju - 14.gs. pirmo pusi. Ar 14.-15.gs. varianta saktas datētas, analizējot kapa inventārus Sēlpils (Šnore E., Zariņa A.1980.-208.lpp.), Mārtiņsalas (Zariņa A.1974. - 243.lpp., 1.att.:5,250.lpp., 4.att.:1) un Dobeles (Vijups A.1990. - 49.lpp.) kapsētās. Varianta eksistences beigās iezīmē saktas ar šauru, vienmērīgi platu zoslu (Susēja, Al 1508:2; Rīga, A 6141, Kuldīga, KNM 1357, Dobeles kapsēta, skat. Vijups A.1990.-

49.lpp.). Saldus kapsētas 39.kapā šādi veidota sakta (SVMM 446:70), spriežot pēc kapa inventāra, arī varētu būt datējama ar 16.gs.

NAG II-2 varianta pamatizplatības laiks attiecināms uz 14.-15.gs., šo saktu formām ietiecoties arī 16.gs. Variantam plašas analogijas igauņu arheoloģiskajā materiālā (Ligi P.1983. - Taf.XLII:3; Лиги П.1986. - Табл.XII:2; Лиги П.1982. - Табл.XII:10; Лиги П.1985. - Табл.XIX:6), šādas saktas sastopamas arī Lietuvā (Urbanavičius V., Urbanavičiene S.1988. -93 pav.:4).

NAG II-3. Pakavsaktas ar nelieliem noplacinātiem uzliektiem galiem un griezumā rombveida loku (**5.zīm.6**) veido II tipa trešo variantu. Varianta saktas sastopamas retāk kā NAG II-2 pakavsaktas, no iepriekšējā varianta tās atšķir tikai loka forma. Līdzīgi kā otrā varianta saktām ir arī NAG II-3 gali - tiem ir apaļas un neregulāri apaļas, neregulāri stūrainas un četrstūrainas formas. Salīdzinoši plaši sastopami četrstūrveida gali, kas acīmredzot izskaidrojams ar stūraino loka formu, kas stimulēja līdzīgi veidot arī galus. NAG II-3 saktas ir nelielas (dominē saktas ar loka diam.25-35 mm), to loki parasti rotāti ar slīpu līniju iegriezumiem, retāk tie gludi un neornamentēti. Analizētajā materiālā zināmas tikai 11 saktas ar gludu, griezumā rombveida loku. Ornamentētajām saktām iegriezumi klāj loka virspuses vienu vai abas šķautnes, tie sakārtoti gan ritmiskās svītru rindās, gan zigzagveida formā. Variantam raksturīga izliekta zosla ar griezumā taisnstūrveida adatu un vidēji platu, nerotātu pēdu, lai gan relatīvi bieži sastopamas saktas ar trīs izciļņu rindām rotātu pēdu. Dobeles 1271.kapa saktai (VI 234:3159) šaura, vienmērīgi plata zosla, kas raksturīga 16.-17.gs. saktām, 15.-16.gs. atbilst arī šī kapa trīsviju spirālgredzens (VI 234:3160). Iespējams, ka 16. vai pat 17.gs. datējama arī kāda Mores Elku kalnā atrastā robusti darinātā sakta ar dzelzs zoslas paliekām (A 11884:4), ar kuru kopā atrasti 17.gs. šiliņi (A 11884:5,6).

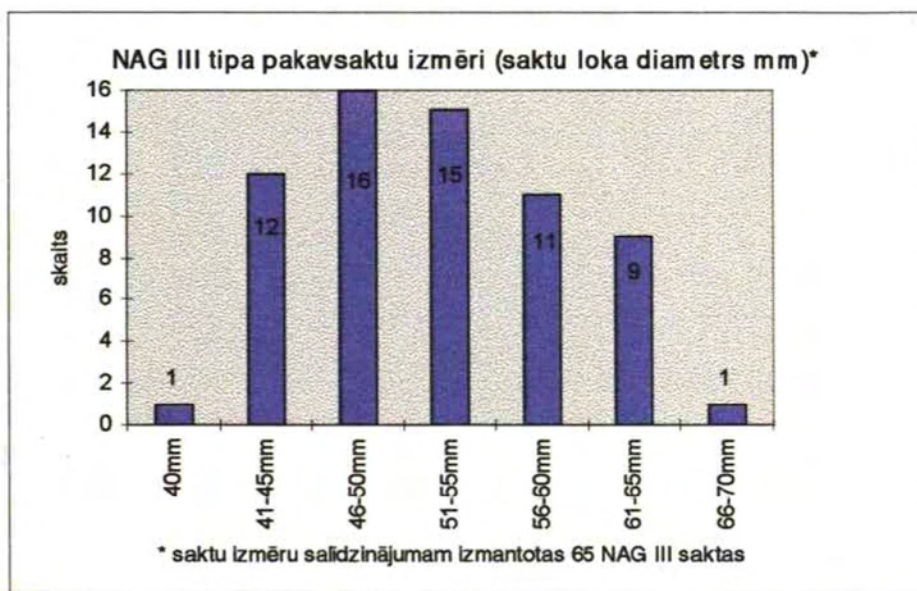
Trešā varianta senākās saktas, spriežot pēc Kārļu Ainavu 1b.kapa inventāra (kaklariņķis, aproces ar paplašinātu vidusdaļu u.c.) datējamās vēlākais ar 13./14.gs.miju. Līdzīgs datējums varētu būt arī kādai lkšķīlē savrupatrastai saktai ar četrstūrveida galiem un izliektu zoslu ar griezumā apaļu adatu, zoslas pēdu klāj pārtrauktu līniju rotājums (V 7301:1).

Līdzīgi kā otrā varianta saktām NAG II-3 pamatizplatības laiks ir 14.-15.gs., to izmantošanai iesniedzoties 16.gs. Jāatzīmē, ka tieši NAG II-3 variants plaši izplatīts Igaunijā, kur saktas ar šādu loka griezumumu sastopamas ļoti bieži (Лиги П.1985. -

Табл.ХI:8; Лиги П.1982. - Табл.ХIХ:3,4; Valk H.1986. - Taf.XXX: 10; Valk H.1985. - Taf.XXIX: 2; Valk H.1994. - Plate X:5), retāk tās sastopamas Lietuvā (Zabiela G.1995. - 140 pav.:4,5)

NAG III. Pakavsaktas ar vidēja un liela izmēra nerotātiem noplacinātiem galiem un tordētu (retāk - vītu) loku. Tipā pārstāvētas lielas (dominē loka diametrs virs 45 mm, skat. 7. tabulu) un masīvi veidotas saktas.

7.tabula

Noplacinātie uzliektie gali regulāri vai neregulāru apaļi, retāk četrstūrveida, to diametrs svārstās 8-15 mm robežās. Galu veidošanas tehnoloģija radniecīga II tipa saktu galiem, tie paplašinās virzienā no loka uz galiem un veido sānskatā piltuveida vai sēņgalvu formas. Tipa saktām raksturīgas variācijas gan galu izveidojuma detaļās, gan zoslu formās. Analizētajā materiālā izdalās divi varianti.

NAG III-1. Variantam raksturīgas visas minētā tipa pazīmes, tā saktas veido NAG III tipa pamatmasu (**5.zīm.5,7**). Hronoloģiski senākajām saktām vidēji lieli gali (8-12 mm), tordēts loks un izliekta zosla ar platu (15-20 mm), rotātu pēdu. Pēdas rotājumā visbiežāk reljefu rievu, izciļņu un zobratu līniju ornamenti, parasti rotāta arī zoslas adata. Pēdu un adatu bagātā ornamentācija ļauj šīs saktas attiecināt uz 15.-16.gs. sākumu. A.Zariņa Sēlpils kapsētas 40.kapa NAG III-1 saktu (VI 88:82) datē ar 15.gs. (Šnore E., Zariņa A. 1980. -188.lpp.)¹. Kā vēlākais šīs grupas eksemplārs atzīmējama Grotēnu kapsētas 12.kapa sakta (A 12499:9), kas konstatēta kopā ar Rīgas brīvpilsētas 16.gs. 60.-70.gadu šiliņiem (A 12499:10-12). Lai gan saktas zoslai vidēji plata, 14.-15.gs. raksturīga zoslas pēda, tās lakoniskais un pavišī veidotais

rotājums (reljefas rievās) un adatas ornamenti (slīpo krustu un norobežojošu līniju motīvs) visumā ļauj to datēt ar 16.gs. otro pusi - beigām. Materiāla ziņa neraksturīga ir Mārtiņsalas kapsētas 1567.kapa sudraba sakta ar rūpīgi tordētu loku, kuru papildus rotā lentveida slīpsvītru līnija (VI 138:1185). Saktai regulāri apaļi un intensīvi noplacināti sēņgalvu gali, kas tuvojas ripveida formām, vidēji plata un zobrata līnijā un izciļņu rindām rotāta zoslas pēda, slīpiem krustiem ornamentēta adata. Kapa inventāra monēta (VI 138:1186) ļauj saktu datēt ar 16.gs. sākumu - vidu.

Nākamajā NAG III -1 hronoloģiskajā grupā izdalāmas nedaudz vēlākas saktas, kas attiecināmas uz 15.-16.gs. To zoslām vidēji izteikts pēdas paplatinājums, atsevišķām saktām tas gandrīz nenodalīts no adatas, adata vienmērīgi sašaurinās virzienā uz smaili (Madlienās kapsēta, A 12083; Raiskuma Skujēni, CVM A 12069, Salaspils Lipši, 16.kaps, VI 185:21 u.c.). Staiceles kapulauka teritorijā savrupatrastajai saktei šaura, vienmērīgi plata 16.-17.gs. raksturīga zosla ar slīpu krustu ornamentāciju un lielas (ap 13 mm diam.), neregulāri apaļas naglveida galvas.

NAG III-1 saktām nav iespējams droši konstatēt agrīnas formas, kas attiektos uz laiku pirms 14.gs. otrās puses - 14./15.gs. mijas, līdz ar to šis laiks būtu uzlūkojams par varianta un arī visa tipa attīstības sākumposmu. Šo saktu izmantošana beigusies 16./17.gs. mijā, iespējams, iesniedzoties arī 17.gs.

Kā skaitliski neliela un visdrīzāk lokāla variācija izdalāms **NAG III-2** variants, kuram raksturīga dzelzs zosla (**5.zīm.4**). Lai gan saktas ar noplacinātiem un uzliektiem galiem un dzelzs zoslu zināmas arī citos tipos (NAG II, NAG IV), III tipā tās izdalās ar savu skaitu un ģeogrāfisko norobežotību - tās konstatējamas gandrīz vienīgi Latvijas ziemeļaustrumu arheoloģiskajos pieminekļos (skat. 4. karti). Līdzīgi veidotas saktas zināmas arī Igaunijā (Соколовский В., Соколовски М.1986. - Табл. XXIX :11). Saktas vidēji lielas (45-58 mm), tām nelieli, visbiežāk neregulāri apaļi noplacināti uzliekti gali.

Grotēnu kapsētas 1.kapā šādu saktu datē Rīgas brīvpilsētas šiliņš (A 12499:20). Varianta hronoloģiskie ietvari hipotētiski attiecināmi uz 16.-17.gs. sākumu.

NAG IV. Pakavsaktas ar noplacinātiem un uzliektiem galiem, kurus klāj daudzveidīgs ornaments (**6.zīm.1,2,3**). Tipam raksturīgas masīvas vidējas un lielas saktas, kurām visbiežāk konstatējams tordēts loks, zosla ar platu un rotātu pēdu. Pēc galu ornamentācijas motīviem iespējams izdalīt vismaz septiņus šī tipa variantus (skat.1.att. 135.lpp).

NAG IV-1. Pakavsaktas ar noplacinātiem uzliektiem galiem, kurus rotā no taisnām līnijām veidots četrstūris (1.att. IV-1). Dekoratīvi lakoniskais četrstūris uzlūkojams par vienkāršāko tipa galu rotājumu, kas apvienojumā ar citiem rotājošiem elementiem, plaši sastopams arī citos variantos. Variantā iekļaujams skaitliski neliels saktu skaits (II tab.), tām raksturīgi relatīvi regulāri četrstūrveida gali, kuri senākajām saktām (Durbes Elku kalns, LM 18048) veidoti līdzīgi NAG I tipam ar strikti izteiktu pāreju no loka uz galiem, vēlākajiem eksemplāriem šī pāreja ir plūstoša, galiem vienmērīgi paplašinoties. NAG IV-1 senākās saktas, spriežot pēc paralēlēm ar I tipu, attiecināmas uz 13.gs. otro pusi - 14.gs., Bērzaunes Pakalniešu saktai griezumā taisnstūrveida zoslas adata un ar trijām izciļņu rindām rotāta vidēji plata pēda, kas ļauj saktu datēt ar 14.-15.gs. Varianta eksistences laiks tādējādi iekļaujams 13. gs. otrās puses - 15.gs. robežās. Variantam analogijas konstatētas arī Igaunijas saktās (Aus T., Tamm J.1983. - Taf.XLV:11).

NAG IV-2 saktu noplacinātos uzliektos galus rotā kvadrāts ar tā centrā novietotu apli vai dubultapli (1.att. IV-2). Hronoloģiski senākajām saktām ar kvadrātveida galiem šo motīvu veido vienkāršu līniju kvadrāts vai dubultkvadrāts (Dundagas Laukumuiža , V 7329:17, 9439:2; Talsu Vilcumuižas ez. A 8170:53), vēlākajām saktām ar neregulāra astoņstūra galiem centrālo apli ietverošiem kvadrātiem izmantotas taisnas un zobrata līnijas.

Hronoloģiskas atšķirības vērojamas arī loka un zoslas formās. 13.-14.gs. saktām griezumā segmentveida loki ar tordējumu imitējošām rievām un izliektas zoslas ar griezumā apaļu adatu , stūraino zoslas paplatinājumu rotā paralēlu līniju grupas. Dundagas Laukumuižas kapsētas 20.kapa inventārs ļauj šādu saktu (V 7329:17) datēt ar 13.gs. otro pusi - 14.gs. pirmo pusi. Hronoloģiski vēlākajām saktām tordēts vai griezumā apaļš ar šaurām iegriezumu līnijām rotāts loks un zosla ar platu, profilētām līnijām un izciļņu rindām rotātu pēdu, kas ļauj tās datēt ar 14.-15.gs. 15.gs. tipiska ir kāda Saldus apkārtnē atrasta sakta ar masīvu tordētu loku,

ornamentētu zoslas adatu un platu (20mm) pēdu, kuru rotā profilēta līnija un izciļņu un zobratu līniju rindas (SVMM 446:69). Varianta hronoloģiskie ietvari tādējādi attiecināmi uz 13.gs. otro pusi - 15.gs.

NAG IV-3. Galu ornamentācijai raksturīga piecu (retāk četru) punktu krustveidā izkārtots motīvs (1.att.IV-3). Varianta saktām griezumā apaļš, ar slīpu svītru iegriezumu rotāts vai arī tordēts loks un zoslas ar pēdas paplatinājumu. Zoslu pēdu forma un ornamentācija, kurā dominē trīs izciļņu rindas, ļauj variantu datēt ar 14.-15.gs. Ar 14.gs. datējama Drabešu Uplantu 79.kapa sakta (VI 134:154; Apala Z. 1987. - 13.att.:17.), kura galu forma tuva NAG I tipa saktām. Hronoloģiski vēlākā varianata sakta konstatēta Viesienas Kučuru 9.kapā (A 10165:1). Saktai zosla ar izteiktu pēdas paplatinājumu un platu, pret galu vienmērīgi sašaurinātu adatu un intensīvi noplacināti lieli gali, kas tuvojas ripveida formām. Aprakstītās pazīmes ļauj saktu hipotētiski attiecināt uz 15.gs. vidu-beigām - 15./16.gs. miju, bet variantu kopumā uz 14.-15.gs.

NAG IV-4. Pakavsaktas ar noplacinātiem uzliektiem galiem, kuri rotāti ar taisnu līniju krustveida motīvu (1.att.IV-4). Atsevišķām saktām tas veidots pavirši, krustojot līnijas neregulāri (Ikšķiles kapsēta, 163.kaps, VI 130:225; 4.kaps (R.Malvesa izr.), A 11932:98). Naglveida galu formas sānskatā piltuvveida un veidotas, galiem vienmērīgi paplašinoties virzienā no loka. Sastopamas saktas ar griezumā apaļiem gludiem un ar slīpu svītru iegriezumiem rotātiem lokiem, rombveida un tordēti loki. Galu formas visumā tuvas NAG II un NAG III tipu galu veidojumam, līdzīgs ir arī izplatības laiks. Saktu zoslu forma (zoslas pēdas paplatinājums, kas nereti rotāts ar trīs izciļņu rindām vai zigzagveida līnijām), ļauj variantu datēt ar 14.-15.gs.

NAG IV-5. Galu rotājumam raksturīgs taisnu līniju četrstūris, kurā ievietots slīps krusts (krusta zaru gali atduras kvadrāta stūros) (1.att. IV-5, 6.zīm.1). Atsevišķām dekoratīvi veidotām Mārtiņsalas kapsētas saktām slīpo krustu ietverošā kvadrāta malas papildina arī zobrata līnijas (VI 122:2174, 2164). Varianta saktu loki tordēti vai vīti, vienkāršākajiem eksemplāriem veidoti no griezumā apaļas stieples, kuru klāj tordējumu imitējoši iegriezumi. Raksturīgas vidēja un liela izmēra (40-50 mm) masīvas saktas. Visām varianta pakavsaktām zosla ar griezumā taisnstūrveida adatu un platu pēdu, kas parasti rotāta ar reljefām izceltām rievām, izciļņu un

zobrata līniju rindām. Šīs zoslas tipoloģiskās pazīmes ļauj variantu datēt ar 15.gs. 15.-16.gs. sākumam atbilst arī Mārtiņsalas kapsētas 1477. kapa un Dobeles kapsētas 678.kapa inventāri ar piektā varianta saktām. Atsevišķu saktu forma - piemēram, gracili veidotā Salacas Vecdaugēs savrupatrastā sakta (RDM I 23A 48) ar šauru, vienmērīgi platu un taisnu zoslu - attiecināmi uz 16.gs. sākumu - pirmo pusi. Varianta saktu eksistences laiks līdz ar to attiecināms uz 15.gs., to izmantošanai iesniedzoties 16.gs. pirmajā pusē.

NAG IV-6. Galu rotājuma pamatmotīvs līdzīgs NAG IV-5, to papildina 4-5 punkti (apļi), kas novietoti starp krusta zariem vai arī tā galos un centrā (1.att.IV-6, **6.zīm.2**). Neskatoties uz līdzību ar piektā varianta galu rotājumu, NAG IV-6 galiem izteiktāk vērojama tendence tos veidot četrstūrveidā ar nošķeltiem (noapaļotiem) stūriem. Rezultātā gali iegūst neregulāra astoņstūra veidu. Šāds to veidojums īpaši raksturīgs NAG IV-7 variantam. Sestā varianta saktām dominē tordēts vai vīts loks, ar retiem izņēmumiem tās ir masīvas un lielas (loka diam. 45-61 mm). Gandrīz visām analizētajām saktām konstatējama zosla ar izteiktu pēdas paplašinājumu (nereti tas pārsniedz 30 mm), kas rotāts ar izciļņu rindu, profilētu izceltu rievu un zobrata līniju ornamentu. Bieži ornamentēta arī zoslas adata. Neparasti bagāts un rūpīgi izstrādāts ornaments klāj kādu Dundagas apkārtnē atrastās saktas (JVMM, II 798) zoslas adatu, šai saktai arī izteikti plata zoslas pēda (32 mm).

Zoslu forma un kopējās veidojuma tipoloģiskās pazīmes ļauj variantu attiecināt uz 15.gs., hipotētiski pieļaujot tā izplatību arī 16.gs. sākumā, tuvu līdzīgas saktas sastopamas arī Igaunijas teritorijā (Kirme K.1986. - III.49).

NAG IV-7. Saktas ar bagātīgi rotātiem galiem, kuru rotājošo motīvu veido četrstūris ar krustveida punktu vai apļu kombināciju tā centrā. Ietverošais četrstūris visbiežāk ir dubults vai trīskāršs, to veido taisnas un zobrata līnijas. Krustveida motīva veidošanai izmantoti pieci (retāk četri) punkti vai apļi, kā arī punktu un īsu svītru kombinācijas (1.att. IV-7, **6.zīm.3**). Salīdzinot ar citiem variantiem, NAG IV-7 galu ornamentācija ir visdekoratīvākā un bagātākā pēc elementu daudzveidības. Šī varianta vairākām Mārtiņsalas kapsētas saktu galu rotājumam izmantotas trīsstūrveida "lāses" ar apli vidū, kuras krustveidā grupējas ap centrālo apli. Līdzīgi rotājoši elementi nereti klāj arī šo saktu zoslu adatas (109.kaps, VI 122:130;

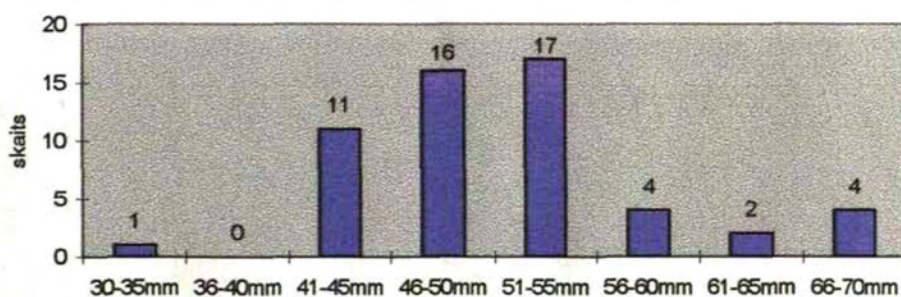
761.kaps, VI 122: 967a). Šī varianta vienkāršāko saktu galiem parastu taisnu līniju četrstūrī pieci-četri krustveidā sagrupēti punkti (Pāvulkalna kapsētas 162.kaps,VKNM 9262, Mārtiņsalas kapsētas 212.kaps, VI 122:224 u.c.).

Varianta galiem raksturīga četrstūrveida forma. Vienkāršāk veidotajām saktām tie parasti ir vairāk vai mazāk regulāri četrstūri, saktām ar bagātāk ornamentētiem galiem - četrstūri ar nogrieztiem vai noapaļotiem stūriem (neregulāri astoņstūri). Varianta saktas ar neregulāru astoņstūru galiem bagātīgi pārstāvētas Mārtiņsalas kapsētas materiālā, bet sastopamas arī citos Latvijas ziemeļaustrumu viduslaiku arheoloģiskajos pieminekļos (Aizkraukles kapsēta A 11808:1; Liepkalnes Jakaiņi A 9815:3, Taurupes Vecmuižnieki A1 5812 u.c., skat. 5. karti).

ATG IV-7 variants, līdzīgi kā viss tips, galvenokārt pārstāvēts ar vidēji lielām un lielām pakavsaktām (dominē saktas, kuru loka izmēri svārstās 40-60 mm robežās, skat. 8.tab.). Masīvie loki tordēti vai vīti.

8.tabula

NAG IV-7 varianta pakavsaktu izmēri (saktas loka diametrs mm)

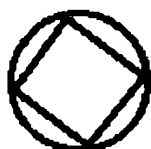
*saktu izmēru salīdzinājumam izmantotas 55 NAG IV-7 saktas

Lielākajai daļai saktu zoslām izteikts pēdas paplatinājums (pēdas platums nereti pārsniedz 20 mm), tās bagātīgi rotātas ar profilētu līniju, izciļņu rindu un zobrata līniju ornamentu, rūpīgi veidots rotājums bieži klāj arī zoslu adatas, kuras, valkājot saktu, bija aizsegtas skatam. Zoslu forma ļauj šīs saktas datēt ar 15.gs. -16.gs. sākumu. Hipotētiski nedaudz senākas ir šī varianta saktas ar vidēji platu zoslas pēdu (līdz 15 mm), kuru klāj trīs izciļņu rindas, un nerotātu adatu (14.gs. beigās - 15.gs.). Ar 14.-15.gs. NAG IV-7 varianta saktas datē arī Sēlpils kapsētas 174.kapā (Šnore E., Zariņa A.1980. - 177.att.:11, 197.lpp.) un Mārtiņsalas kapsētas 332.kapā (Zariņa A. 1974. - 3.att.:2, 246., 247 lpp.). Neparasti vēlu varianta datējumu, kas izteiktāk iezīmē visu pakavsaktu kā rotu kopumā izmantošanas norietu, sniedz

Mārtiņsalas kapsētas 551.kaps, kurā konstatēts 1636.gada Rīgas šiliņš (VI 122:594).
 Monētas un NAG IV-7 saktas kopējais konteksts vienā kapa inventārā
 uzlūkojams par gadījuma rakstura (saktai zosla ar platu ornamentētu pēdu un
 rotātu, kas neļauj tās izgatavošanas laiku datēt vēlāk kā ar 15.-16.gs. sākumu). NAG
 IV-7 kopējās hronoloģiskās robežas attiecināmas uz 14.gs. beigām - 16.gs.
 sākumu, tā pamatzplātbas laiks ir 15.gs.

1.attēls

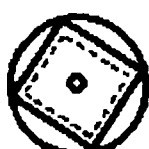
Pakavsaktu ar noplacinātiem uzliekļiem galiem (NAG) IV tipa galu rotājumu variācijas

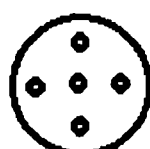
IV-1

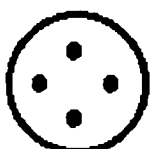
IV-2

IV-2

IV-3

IV-3

IV-4

IV-5

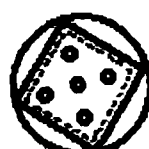
IV-5

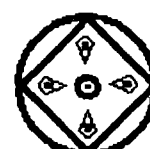
IV-6

IV-6

IV-7

IV-7

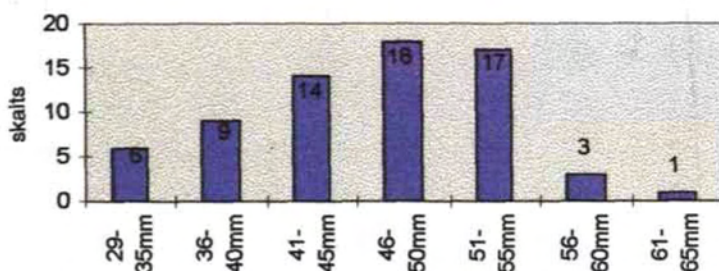
NAG V. Pakavsaktas ar noplacinātiem uzliekļiem rozetveida galiem (6.zīm.4,5). Apaļos, retāk četrstūrveida saktu galus krusta formas rozetē sadala četri iegriezumi galu sānos, kas dažkārt pagarināti un savienoti ar taisnām līnijām. Rozešu veidojums tipa galiem variē - to parasti veido simetriski dziļi ķīļveida iegriezumi, bet sastopami arī neizteiksmīgi, nesimetriski izvietoti viegli ierobojumi. Gali parasti vidēji lieli (5-8 mm), reti pārsniedzot 10 mm diametru un uzliekti, atkarībā no saktu izmēra un masivitātes, 12-18 mm virs loka. Pēc loka veidojuma tipa saktas var iedalīt divos variantos.

NAG V-1. Pakavsaktas ar rozetveida galiem un griezumā apaļu loku veido tipa skaitliski lielāko daļu (**6.zīm.4**). Griezumā apaļo loku klāj slīpu līniju tordējumu imitējošs iegriezums, kas dažkārt papildināts ar tajā ievītu nelielu savītu dubultstieplīti (Jaunpiebalgas kapsētas 14.kaps, CVM 8335:2; Jaunbemberi, VKNM 222; Saikava, RDM I 1819 u.c.) Griezumā apaļš un nerotāts loks sastopams ļoti reti - analizētajā materiālā tas konstatēts tikai 6 saktām. Lai gan sastopamas arī nelielas saktas, variantā dominē vidēji un lieli eksemplāri (36-55 mm, skat. 9.tabulu).

NAG V-1 variantam raksturīgi apaļi rozetveida gali, tomēr dažkārt sastopamas arī četrstūrveida formas. Tā, piemēram, regulāri četrstūrveida gali, kuru sānu šķautnēs simetriski dziļi izgriezumi zināmi Ikšķiles kapsētas (VI 130:677,582.kaps), Mārtiņsalas (RDM I 3752) un Jaunbemberu kapsētas (VKNM 222) saktām. Visas šīs saktas rūpīgi darinātas, tām simetriski veidots loka izliekums, tordējumu imitējošās dziļās rievās papildina savīta dubultstieplīte. Spriežot pēc zoslu formas, tās hronoloģiski vienlaicīgas ar saktām ar apaļiem galiem, kuru klāstā līdzīgi visplašāk pārstāvētas izliektas zoslas ar griezumā taisnstūrveida adatu un vidēji platu - platu (8-20 mm) pēdas paplašinājumu. Zoslu pēdas parasti klāj 3 - 5 rindas dobu izciļņu, ievērojami retāk tās papildina zobratu līnijas vai citi rotājoši elementi. Ļoti reti rotāta arī zoslas adata (Lēdmanes Struportūjas, A 11757:2; Mārtiņsalas kapsēta, VI 122:1690, Dobeles kapsēta, VI 234:2277). Variantam mazāk raksturīgas ir saktas ar izliektu zoslu, kurai nerotāta vidēji plata pēda. Šādas saktas atstāj mazāk dekoratīvas, primitīvāk veidotas rotas iespaidu.

9.tabula

NAG V-1 varianta pakavsaktu izmēri
(saktu loka diametrs mm)

*saktu izmēru salīdzinājumam izmantotas 68 saktas

NAG V-1 saktu loka un zoslu veidojums ļauj to izplatības laiku attiecināt uz 14.-15.gs. Ar 14.gs. šādu saktu Sēlpils kapsētas 39.kapā datē A.Zariņa (Šnore E.,

Zariņa A.1980. - 188.lpp.,174.lpp.). Līdzīgu datējumu apstiprina arī kapu inventārs ar NAG V-1 saktām Zaubes Bērmuižas 9. un 10.kapā (V 7976:1, V 7977:1), Strūgukalna kapsētas VI kapā (V7374:2), Jaunpiebalgas kapsētas 14.kapā (CVM 8335:2) un Šķilbēnu Daņilovkas II uzkalniņa 2.kapā (VI 18:15). Dobeles kapsētas 790.kapa saktu (VI 234:2277) orientējoši ar 14.gs. otro pusi - 15.gs. pirmo pusi ļauj datēt Visbijas gota (1320-1400) monētpiekariņš (VI 234:2278). Ņemot vērā to, ka izteikti platas ornamentētas zoslu pēdas un rotātas zoslu adatas, kas pamatā raksturīgas 15.gs., sastopamas samērā maz, varianta visplašākās izplatības laiks attiecināms uz 14.-15.gs. pirmo pusi. Tajā pašā laikā atsevišķu saktu zoslu forma ar neizteiktu pēdu un adatu, kas vienmērīgi sašaurinās virzienā uz smaili (skat., piem., Aizkraukles kapsēta, A 12129:6; Mārtiņsalas kapsētas 40. kaps, VI 122:44 u.c.), kā arī kāda Viesītes Kakstes kapulaukā atrastā sakta ar šauru taisnu un vienmērīgi platu zoslu liek secināt, ka šādas saktas bijušas sastopamas arī vēl 15.gs. otrajā pusē - 16.gs. sākumā. Analogijas varianta saktām zināmas arī Krievijā (Мальм В.А.1967. - Рис.24:7) un Lietuvā (Urbanavičius V.1969. - 1.pav,:10).

Pakavsaktas ar rozetveida galiem un tordētu loku (**6.zīm.5**), kas izdalītas **NAG V-2** variantā, sastopamas ievērojami mazākā skaitā kā pirmā varianta saktas. To galu un zoslas veidojums visumā analogs NAG V-1, loks salīdzinoši masīvs (griezuma diam. 5-7 mm). Sēlpils kapsētas 51.kaps ar šī varianta saktu tiek datēts ar 14.gs. (ŠnoreE., Zariņa A.1980. - 177. att.:10, 188.lpp.). Līdzīgi datējams kapu inventārs arī Ikšķiles kapsētas 3.kapā (R.Malvesa izr.) un Mārtiņsalas kapsētas 1644.kapā. Precīzāku hronoloģiju sniedz Pāvulkalna kapsētas 129. kapa (VKNM 9291) un 153.kapa (VKNM 9226) saktas, kas konstatētas kopā ar Tartu bīskapijas 14.gs. - 15.gs. sākuma feniņiem. Līdzīgi kā pirmais variants, arī NAG V-2 pamatā datējams ar 14.-15.gs. pirmo pusi, to izmantošanai, iespējams, turpinoties līdz pat 16.gs. sākumam.

NAG VI. Lielas un masīvas pakavsaktas ar noplacinātiem uzliektiem rozetveida galiem (**7.zīm.1,2**), kas izplatītas Kurzemes viduslaiku arheoloģiskajos pieminekļos. Saktām raksturīgi lieli (14-23mm diam.) apaļi vai četrstūrains gali, kuru sānos izgriezumi, kas galiem piešķir rozetveida krusta formu. Visām tipa saktām griezumā segmentveida vai noapaļota taisnstūrveida rotāts loks.NAG VI saktas uzlūkojamas par lielākajām Latvijas viduslaiku pakavsaktām - to loka diametrs vidēji ir 90 -100 mm. Pēc galu veidojuma un loka formas tipā izdalāmi divi varianti.

NAG VI-1. Pakavsaktas ar rūpīgi veidotiem rozetveida galiem, kas darināti, noplacinot un uzliecot loka galus, un bagātīgi ornamentētu griezumā segmentveida (ieliekta segmenta) loku (**7.zīm.1**). Hronoloģiski senākajām saktām (Talsu Vilikumuižas ezers, V 8571:2; Užava, Al 2635:20) apaļi, 25-30 mm augsti masīvi ornamentēti gali. To sānos simetriski pusapaļi izliekumi, kas piešķir galiem nopaļotu krustu formas. NAG V-1 saktu galiem attāla līdzība ar rēdžu galiem, kuri, iespējams, ietekmējuši šo velināko formu rašanos. Tomēr šo saktu ģenēzes pamatā acīmredzot ir lielās pakavsaktas ar daudzskaldņu galiem, kurām līdzīgi veidoti, bet skaldņoti gali un ornamenti, analogi ornamentēts arī loks.

Saktu masīvo loku virspusē rūpīgi veidots ornaments, kurš sastāv no taisnu reljefu rievu un zobrata līniju rindām un klāj trīs ceturdaļas loka. Loka rotājums nobeidzas ar trīsstūrveidā izkārtotu līniju un apļu motīvu. Talsu Vilikumuižas ezera saktai (V 8571:2) izliekta zosla ar griezumā taisnstūrveida adatu un rotātu, vidēji platu pēdu, kas ļauj to datēt ar 13.gs. beigām - 14.gs.

Hronoloģiski tuvas (13.-14.gs.) ir arī šī varianta saktas ar četrstūrveida rozešu galiem (Dundaga, JVMM II 2173; Dundagas Laukumuižas 23.kaps, A7322:20; Kurzeme, JVMM II 289), kuri var būt arī nerotāti. Arī šīm saktām līdzīgs, tikai vienkāršāk izpildīts loka rotājums. Dundagas Laukumuižas 23. kapa sakta, spriežot pēc kapa inventāra, nav agrāka par 13./14.gs. miju - 14.gs. vidu (**7.zīm.1**).

Saktas ar vienkāršoti veidotām rozetēm sastāda varianta hronoloģiski vēlāko grupu, kas datējama ar 14.-15.gs. To gali līdzīgi NAG V naglveida rozetēm, tikai vienā gadījumā tie rotāti ar piecu dubultapļu krustveida motīvu (Susēja, Al 1508:5). Salīdzinot ar senākajām saktām, mazinājusies loka masivitāte un segmentveida griezuma biezums, vienkāršāka kļuvusi loka ornamentācija - to klāj taisnu parastu, retāk zobrata līniju iegriezumu grupas. Jūrkalnes Darvdedžu 11.kapa sakta (A 9198:14) ar četrstūrveida nerotātiem galiem lietošanas laikā salūzusi un labota, loku sakniedējot ar trim kniedēm un plāksnīti. NAG VI-1 variants kopumā datējams ar 13./13.gs. otro pusi - 15.gs.

NAG VI-2. Lielas pakavsaktas ar uzkniedētiem rozetveida galiem un plānu, griezumā noapaļota taisnstūra vai neizteikta segmentveida loku (**7.zīm.2**). No pirmā varianta tās vispirms atšķir izmaiņas galu darināšanas tehnoloģijā - rozetēm izmantotās ripas vai četrstūrus darina atsevišķi no loka, tos vēlāk uzkniedējot.

Rozetveida galu centrā izdalās kniedējuma pēdas. Variantam raksturīgs plāns loks, kas ornamentēts ar taisnu svītru grupām, zosla ar platu rotātu pēdu un griezumā taisnstūrveida adatu. Turlavas Pliķu kapsētas saktai (KNM A 848) starp triju svītru grupām novietoti slīpi krusti. Galu darināšanas tehnoloģija NAG VI-2 radniecīga pakavsaktu ar ripu galiem 16.-17.gs. formām (Vijups A.1993. - 25.lpp.). NAG VI-2 variants, izpaliekot precīzāk datējamiem kapu inventāriem, attiecināms uz 15.-16.gs.

NAG VII. Pakavsaktas ar plāni noplacinātiem četrstūrveida plākšņu galiem. Pēc galu noplacinājuma intensitātes šīs saktas tuvas pakavsaktām ar ripu galiem, bet atšķirībā no tām šo saktu galiem tie veidoti kā regulāri kvadrāti. Dažām saktām četrstūra malas viegli ieliektas, iezīmējot rozetēm tuvas formas (Viesienas Kalnmuiža, V 9505; Āronas Diņķēni, MNM 481). Hronoloģiski senākā šī tipa sakta konstatēta Šķilbēnu Daņilovkas 3. žaņņika 5. kapā un pēc kapu inventāra datējama ar 12.-13.gs.(VI 18:57). Analogiski veidotas saktas ar plakānu profilētu loku un krustveida rozetes rotājumu uz galiem zināmas karēļu un igauņu arheoloģiskajā materiālā ar līdzīgu datējumu (Salmo H.1956. - Abb.47, S.89-92 ; Tamla Ü.1991. - Tah. XXI:1, Tahv.XIX:2).

Ievērojami vēlākas ir Salacas Vecdauges sakta ar slīpu krustu motīva galu rotājumu un griezumā trīsstūrveida loku (CVVM 64890) un Pāvulkalna kapsētas 193. kapa sakta ar taisnu krustu motīvu, kas stūros papildināts ar apljiem, un līdzīgi veidotu loku (VKNM 9292). Abām saktām taisnas zoslas ar vāji izdalītu pēdu un adatu, kas sašaurinās virzienā uz smaili. Spriežot pēc zoslu formas, tās datējamās ar 15.gs. beigām - 16.gs. Pāvulkalna kapsētas 193.kapa saktai tuvas paralēles konstatējams kādas Pērnavas apriņķa Pernu-Jāgupi savrupatrastas saktas galu ornamentācijā, kurā līdzīgi izmantots krusts ar apljiem tā stūros (AI 1445).

Pakavsaktas ar plākšņveida galiem izplatītas somu un karēļu arheoloģiskajā materiālā (Salmo H.1956. - S.89-94), sastopamas arī citu somugru tautību rotu klāstā (Мальм В.А.1967. - Рис.24:4-6), bet Latvijas teritorijā tās ienāk no Igaunijas, kur rotāti četrstūrveida plākšņu gali zināmi jau 12.-13.gs.saktām (EE1982. - Joon.248,lk.362; Tamla Ü., Valk H.1987. - Taf.VIII:1, S.373; Tamla Ü.1991. - Tahv.XXI:1, lk.161; Kirme K.1986. - III.27,lk.15). Četrstūrainu plākšņu gali plaši izplatīti arī igauņu viduslaiku saktu materiālā, kur saktas ar šādiem galiem nereti veidotas sudrabā (Kirme K.1986. - III.52, skat. arī. Lopre, CVVM 65083 u.c.).

Latvijas arheoloģiskajā materiālā NAG VII tips pārstāvēts tikai ar atsevišķām no igauņu zemēm ievestām vai ar igauņu izcelsmes iedzīvotājiem saistītām saktām.

Apakšgrupas saktu klāstā sastopamas arī neizteiksmīgas vai unikālas formas, kas grūti iekļaujamās izstrādātajā tipoloģijā. Savdabīgas formas sakta, kas apvieno sevī kā noplacināto uzliekto, tā arī pogu galu iezīmes, konstatēta Mārtiņsalas kapsētas 1052.kapā (VI 122:1426). Neliela izmēra (28 mm) saktai samērā lieli apaļi un sānskatā piltuvveida naglu gali, kurus rotā magoņgalvu un pogu galu (MPG) apakšgrupai raksturīga ornamentācija - dubultu līniju trīsstūrveida motīvs ar dubultapli centrā. Sakta datējama ar 14.gs., iespējams, 15.gs. sākumu.

Vēlīnu pakavsaktu ar noplacinātiem galiem attīstības formu atspoguļo Leimaņu Augsto kapu 19. kapa sakta (VI 136:35), kurā apvienotas kā NAG IV (piecu punktu krustveida rotājums), tā arī NAG V (neizteiksmīgi rozetveida gali) pazīmes. Šī sakta uzlūkojama par vienu no hronoloģiski visvēlākajām zināmajām pakavsaktām apakšgrupā - kapa inventārā to datē Jana Kazimira (1648-1668) Lietuvas vara šiliņš (VI 136:36).

Savdabīgas formas sakta (CM/A 5757) zināma arī Vilmaņu senkapu materiālā. Saktas gali piltuvveida, to augšējo virsmu rotā četri regulāri iegriezumi, kas piešķir galiem rozetveida formu, bet pie to pamatnes veidots valnītis. Viduslaiku materiālam to ļauj pieskaitīt primitīvā, no stieples veidotā zosla². Iespējams, ka šajā gadījumā vērojama senāk darinātas saktas ilgstoša pielietošana vai arī tā pēc ilgāka laika izmantota atkārtoti.

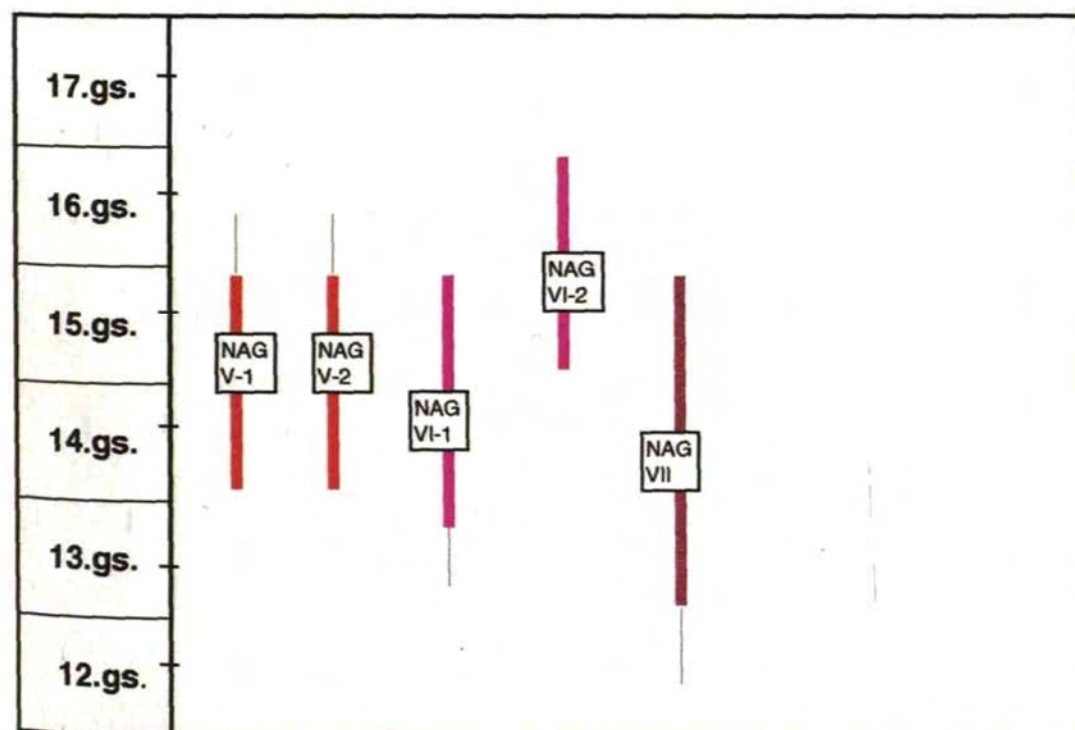
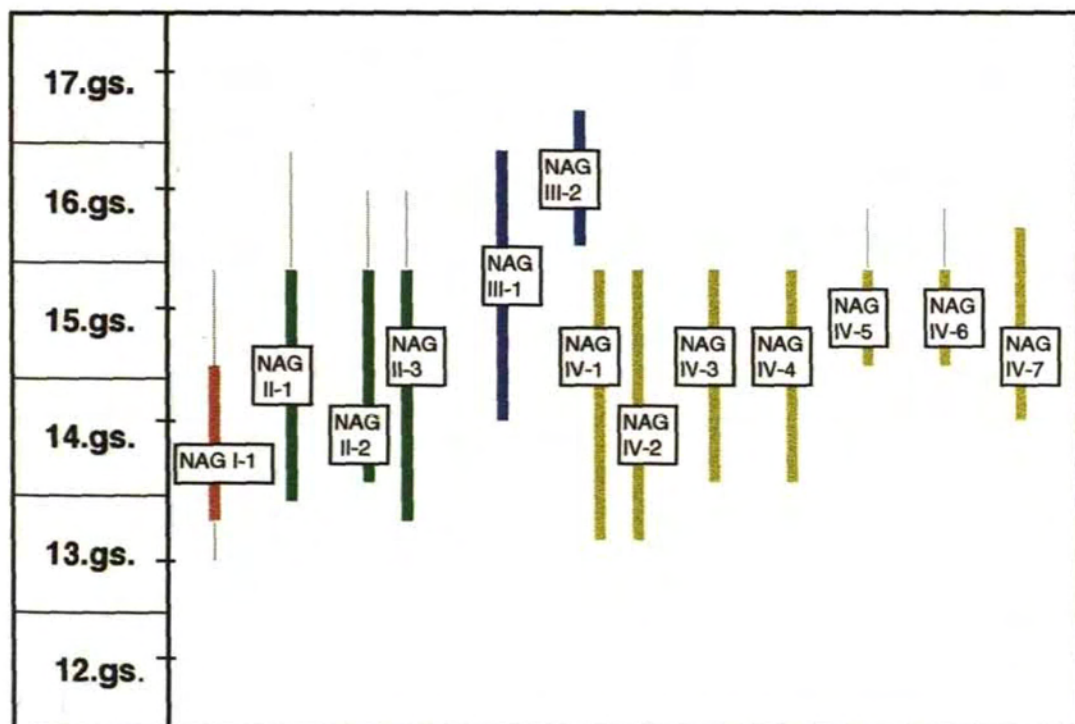
Rezumējot šīs apakšgrupas attīstību, konstatējams, ka visplašākais šo saktu popularitātes laiks ir 14.-15.gs., kad eksistē visi NAG tipi un lielākā daļa variantu. 16.gs. šo saktu daudzveidība un skaits mazinās, vienkārši veidotu pakavsaktu ar izteikti funkcionālu nozīmi vietu ieņem citas saktas, galvenokārt - pakavsaktu ar atrofītiem galiem vēlinie tipi (ATG III).

Pakavsaktas ar noplacinātiem uzliektiem galiem ārpus Latvijas teritorijas viduslaiku rotu klāsta sastopamas arī Pēterburgas, Pleskavas un Novgorodas apgabalu 13.-14.gs. apbedījumos (Пронин Г.Н.1988. - Рис.И:21, 28, 23, с.43; Седова М.В.1981. - Рис.31:10; Мальм В.А.1967. - Рис.24:4-8), nelielā skaitā tās zināmas arī lietuviešu materiālā, tomēr visplašākas paralēles un analogijas vērojamas igauņu pakavsaktās.

¹ Sēlpils kapsētas 40. kapa saktas attēla publikācijā (Šnore E., Zariņa A. 1980. - 177.att.:14) kļūdaini uzrādīta noplacināto uzliekto galu ornamentācija.

² Paralēlas formas pēc galu veidojuma Vilmaņu saktai konstatējamas vēlā dzelzs laikmeta materiālā Trikātas Lubu muižā (RDM I 2850) un Bērzaunes Pakalniēšos (RDM I 3236).

Pakavsaktu ar noplacinātiem uzliektiem galiem (NAG) tipu un variantu
hronoloģiskā izplatība

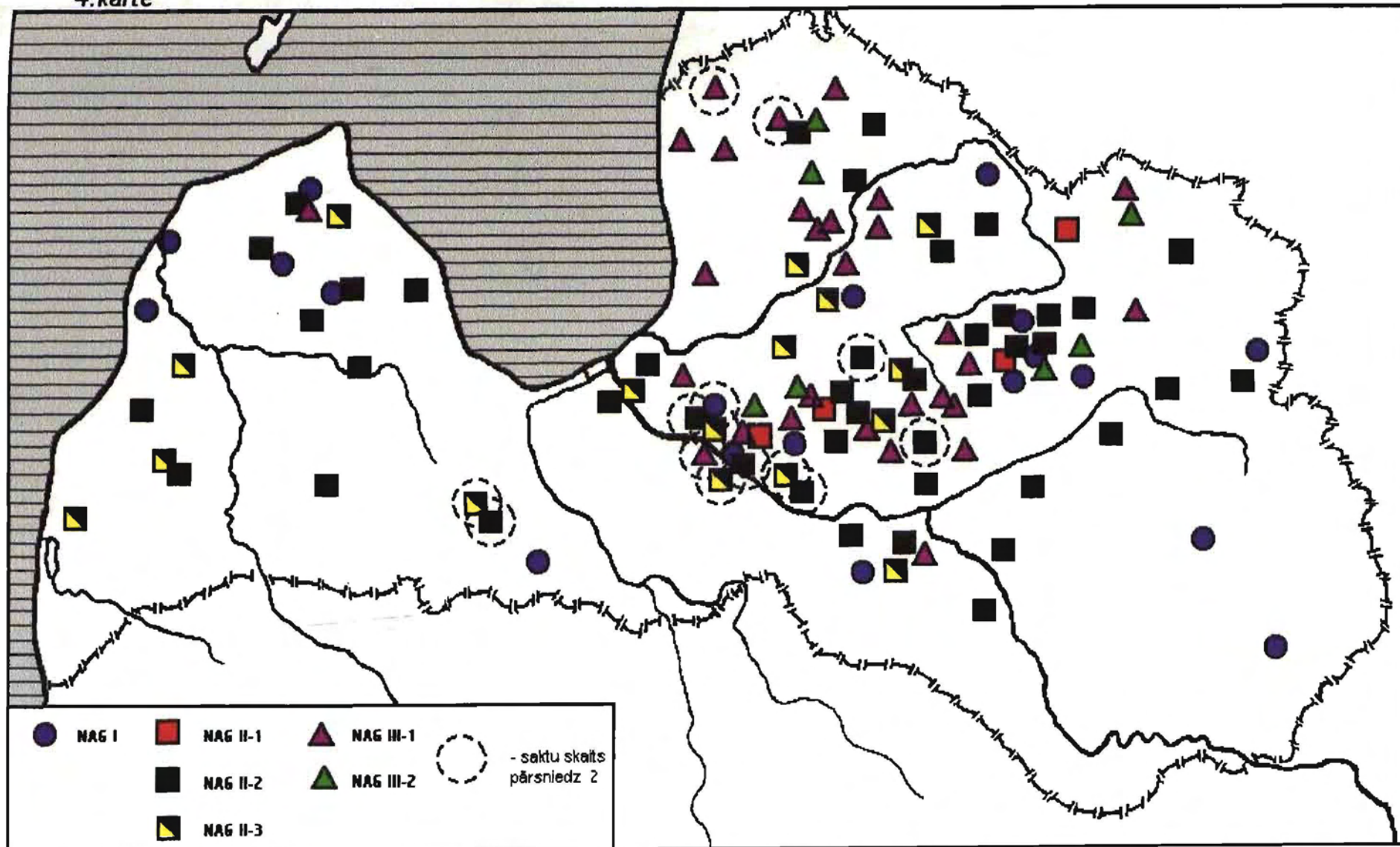

— - pamatizplatības vai droši datējamās eksistences laiks

— - hipotētiski pieļaujamās vai epizodiskās eksistences laiks

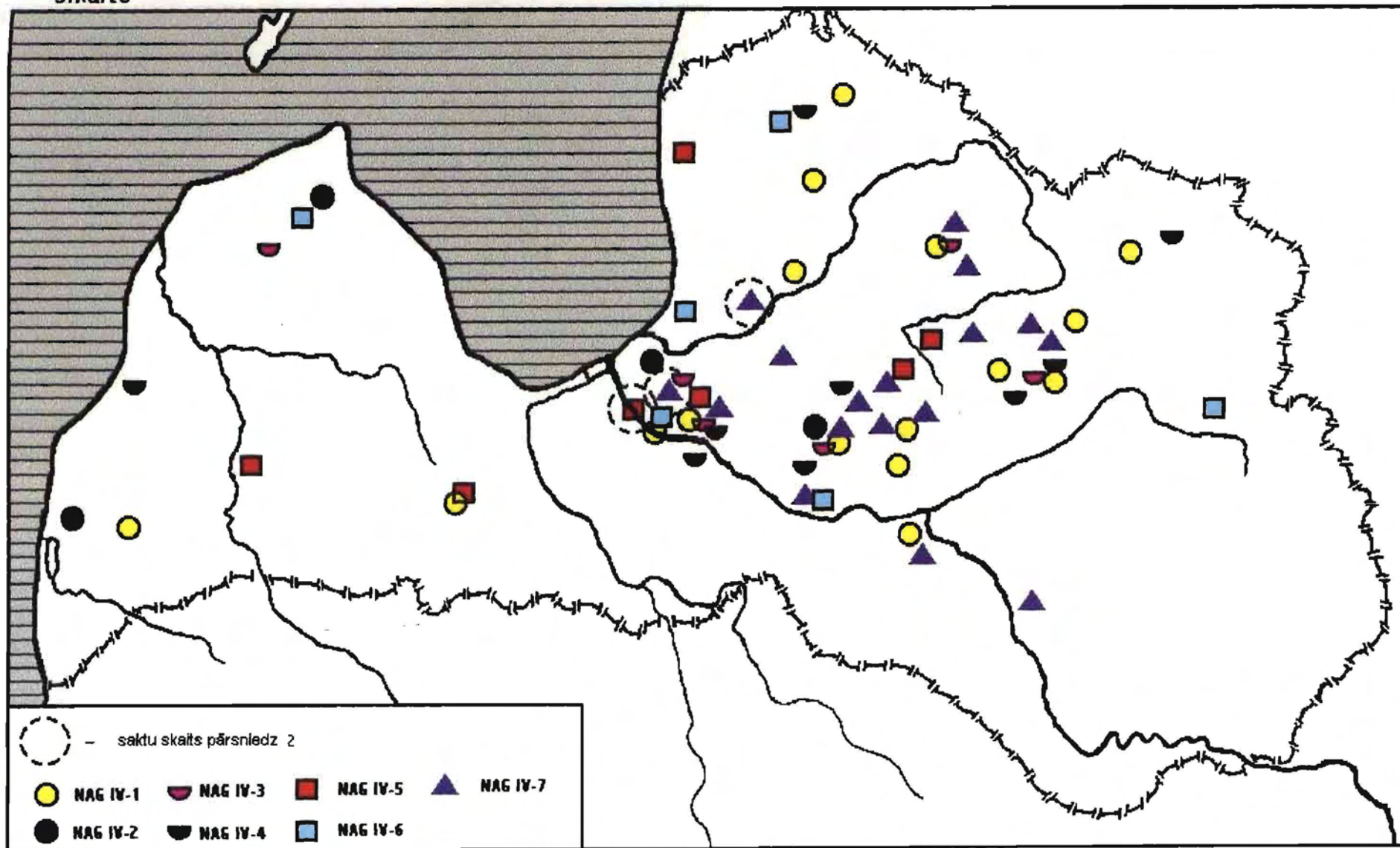
4.karte

143

5.karte

hhv

6. karte

145

